Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Bahar 1977

1

YÖNETMEN

DİVİTÇİOĞLU Sencer

YAYIM KURULU

AKAT A. Savaş
BORATAV Korkut
ÇAPAN Cevat
ÇAVDAR Tuncay
KEYDER Çağlar

Sahibi ve
Sorumlu Yönetmen

Tuncay ÇAVDAR

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Bahar 1977

MAKALELER

Korkut BORATAV : Üçüncü Dünya, gözlemler, sorular, düşünceler

Asaf Savaş AKAT : Tarihi maddecilik ve kapitalizm öncesi toplumlar: Asya toplumu, feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım

Çağlar KEYDER
Huri İSLÂMOĞLU : Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı : Bir öneri

İlber ORTAYLI : 18. yüzyılda Akdeniz dünyası ve genel çizgileriyle Türkiye

Zafer TOPRAK : 2. Meşrutiyette solidarist düşünce : Halkçılık

BELGELER

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın bir risalesi : Sosyalistlik nedir?

KİTAPLAR

Ömer BOZKURT : Toplumsal yapı ve yönetim

BİBLİYOGRAFYA

Nuri YILDIRIM : İngilizce Marksgil iktisatla ilgili kitap ve makale bibliyografyası

Yayın Tarihi : NİSAN 1977
Yayına hazırlayan : BETA
Dizgi - Baskı : Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi, Tel.: 22 91 78 — İSTANBUL

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL BİLİMLER ALANINDA
BİLGİ AKTARMA EVRESİNİN AŞILIP
BİLGİ ÜRETME SÜRECİNE GEÇİLDİĞİ
ŞU DÖNEMDE
BU SÜRECİ GELİŞTİRİP
HIZLANDIRACAĞINA İNANDIĞIMIZ
«TOPLUM ve BİLİM»İ SUNUYORUZ
SAYGILARIMIZLA

TOPLUM ve BİLİM

ÜÇÜNCÜ DÜNYA: GÖZLEMLER, SORULAR, DÜŞÜNCELER

Korkut BORATAV (*)

I. GİRİŞ

Bu yazıda, **Üçüncü Dünya** olgusu üzerinde bazı gözlemler yapmaya; bu gözlemlerin tahrik ettiği birtakım soruları sormaya ve kuramsal sorunları formüle etmeye çalışacağız.

Tartışacağımız konu, bir yönüyle tamamen güncel; diğer yönüyle ise kuramsal boyutlar içermekte ve çeşitli siyasî akımların ve gruplaşmaların tavır almaya zorlandığı gelişmelerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu son unsur, yani incelenecek olayın siyasî boyutları, konunun serinkanlı bir çözümleme yaklaşımı içinde ele alınmasını güçleştirmektedir; ancak biz bu yazıda bu güç yolu tutmaya teşebbüs edeceğiz.

Konuyu üç aşamada ele almaya çalışıyoruz. İlk önce, «Üçüncü Dünya» kavramı üzerine kısa bir tartışma açıyoruz. İkinci olarak, Üçüncü Dünyanın içsel örgütlenmesi, gelişmiş kapitalist ülkelerle uluslararası forumlarda başlattığı ekonomik pazarlık süreci ve kendi içindeki ekonomik işbirliği konularında derli-toplu bilgi vermeye çalışıyoruz. Son olarak da, bu bilgilerin temsil ettiği gelişmelerin yeni ve henüz çözümlenememiş unsurlarını ayırmaya; bu unsurlar çevresinde bazı sorular formüle etmeye ve bir iki yorum önerisi getirmeye teşebbüs ediyoruz.

Ele aldığımız türden konularda, en nesnel görüntülü bilgi sunuşlarının dahi, politik uzantıları olabileceği inkâr edilemez. Hele çözümleme teşebbüsleri, herhalde kaçınılmaz bir biçimde politik tavırlara bağlanacaktır. Yine de, siyasî polemiğin ağır silahları yerine, daha ihtiyatlı ve daha duyarlı çözümleme araçları kullanan bir ikinci tartışmanın (bütün politik uzantılarına rağmen) Türkiye'de de başlatılıp yürütülebileceği umudundayız.

(*) **Korkut Boratav :** Ank. Üni. Siy. Bil. Fak. İkt. Doçenti.

II. «ÜÇÜNCÜ DÜNYA» KAVRAMI

Üçüncü Dünya nedir? İlk adımda bu soruyu cevaplandırmaya çalışalım.

Nesnel bir durumu yansıtmak ve çözümlemek amacıyle kullanılan bir bilimsel kategori olarak «Üçüncü Dünya» terimine ihtiyaç olmadığı söylenebilir. Gerçekten, bir nicelik değil, nitelik farklılaşmasını yansıttığı takdirde, «azgelişmişlik» kavramı veya «azgelişmiş ülkeler grubu», Üçüncü Dünya diye ayrı bir kavramı gereksiz kılabilir. Veya, daha da iyisi, kapitalizm, **esas olarak** iki kutuptan, yani **merkez** ve **çevre**den oluşan bir dünya sistemi olarak alındığında, **çevre** kategorisi, yine Üçüncü Dünya kavramı yerine geçebilir. Böylece, örneğin emperyalizm ve gelişme kuramlarının içerdiği pekçok sorunu, Üçüncü Dünya terimine başvurmadan, «azgelişmişlik» veya «çevre» kavramlarını kullanarak ele almak mümkün olacaktır.

Buna karşılık, «Üçüncü Dünya»yı yukarıda sözü geçen kavramlara göre de tanımlamak mümkün olabilir. Yani, kapitalist dünya sisteminin **çevre**sinin tümünü veya yukarıda değindiğimiz anlamda **azgelişmiş** ülkeleri bir bütün halinde **Üçüncü Dünya** olarak tanımlayabiliriz. Kavramımızı esas olarak iki kutuplu bir dünya kapitalist sistemi modeli üzerine kuruyorsak, bu sistemin egemen merkezinin (bugün için bu merkezi temsil eden Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya ve Okyanusya) dışındaki bütün alanlarının Üçüncü Dünyayı oluşturduğunu kabul edebiliriz. Biraz farklı ve daha kalın bir ifadeyle, bu sistem içerisinde herhangi bir ülkenin emperyalist değilse Üçüncü Dünyadan olduğu söylenebilir.

Böylece tanımlanan Üçüncü Dünya, kendisini oluşturan ülkelerin rejimleri, dış siyaset bağlantıları ne olursa olsun, ülkeleri nesnel olarak sınıflamaya imkân verecek bir kategori haline gelir. Farklı bir deyişle, siyasî iktidarların kendi ülkelerinin yeri ile ilgili öznel tavırlarından bağımsız olarak bir ülkenin Üçüncü Dünyadan olup olmadığını söyleyebilecek durumda olabiliriz.

Bu türden bir Üçüncü Dünya kavramı, «kapitalist dünya sistemi», «merkez», «çevre», «bağımlılık» gibi kategorilerden türemektedir. Burada bu kuramsal yaklaşımın kritik sorunlarının tartışılmasına teşebbüs etmeyeceğiz. Marxist teorinin en önemli çağdaş gelişmelerinden biri olarak gördüğümüz bu yeni yaklaşımın henüz tamamen çözemediği birkaç temel soruyu sıralamakla yetinelim:

Çevreden merkeze, veya merkezden çevreye bireysel geçişler mümkün müdür? Mümkünse, ana eğilimler hangi yöndedir? **Esas olarak** iki kutuplu olarak nitelendirdiğimiz bu modelde, talî merkezlere, alt-emperyalizme veya yarı-çevrelere yer var mıdır? Varsa, bunlar modele çok kutuplu bir görüntü verecek nitelikte midir? Bir dünya sistemi olarak kapitalizmle millî sınırlar (ülke ekonomileri) içerisindeki (içsel) üretim biçimleri arasındaki çelişki ve bütünleşme nasıl ele alınmalıdır? Modelin en stratejik kavramlarından **bağımlılık** nasıl tanımlanabilir; nasıl teşhis edilebilir ve günümüz dünya ekonomisi içerisinde nasıl tezahür eder? Sosyalizmin dünya kapitalist sistemi karşısında veya içindeki rolü ve yeri nedir? Ve ilâh...

Yukarıda da belirtildiği gibi, bu ve benzer soruların tartışılmasında Üçüncü Dünya kavramına ihtiyaç duyulmayabilir ve esasen bu tartışma kendi özel kavramlar kümesini geliştirerek süregelmektedir. Üçüncü Dünyayı bu kavramlara bağlamakla biz şu amacı güdüyoruz: Farklı bir çözümleme düzeyi olan öznel düzeyde; «ekonomik bilinçlenme» süreci ve buna bağlı ülke gruplaşmaları içinde Üçüncü Dünya kavramı zorunlu olarak karşımıza çıkacaktır. Ancak, ileride göreceğimiz bu çok belirgin öznel oluşumların bir nesnel tabanı da olmak gerekir. Böylece Üçüncü Dünya kavramı iki farklı anlamda inşa edilmekte ve kısmen birleştirilmektedir.

Birinci olarak, kavrama kuramsal bir mantıkla yaklaşıyoruz. Esas olarak iki kutuptan oluşan bir dünya kapitalist sistemi modelinden hareketle, bu sistemin bağımlı, «azgelişmiş» çevresini oluşturan alanın tümüne Üçüncü Dünya diyoruz. Aynı çözümleme bizi sistemin merkezi ile çevresi (Üçüncü Dünya) arasında temel çıkar çelişkileri olduğu yargısına götürüyor (1).

İkinci olarak, kavrama güncel bir gözlemden yaklaşıyoruz. Devletler arası ekonomik ilişkilerin dünya siyasetine yansıyan bazı yakın gelişmelerine bakarak şu tesbiti yapıyoruz: Tümü nispî olarak azgelişmiş pek çok ülke, dünya ekonmisi ile ilgili olarak ortak maddî çıkarları çevresinde birleşerek, âdeta «sendikalaşarak» yeni bir gruplaşmaya yönelmişler ve uluslararası forumlarda ortak ekonomik platformlar oluşturarak gelişmiş kapitalist ülkelerle topluca bir ekonomik

(1) Bu noktada tartışmamızı genişletmemek için bu çelişkilerin «ülkeler» arasında tezahür ettiğini kabul edelim. Bir çözümleme birimi olarak «ülke»den sınıflara ve devlete geçişin sorunlarına ileride döneceğiz.

pazarlık sürecine girmişlerdir. Tümü azgelişmiş ülkelerden (ve esas olarak ekonomik taleplerden) oluşan bu yeni («sendikal») gruplaşmaya (veya bu gruplaşmanın içerdiği ülkelerin tümüne) Üçüncü Dünya diyoruz. Şunu da hemen ekleyelim ki, terim tamamen bu ikinci (öznel) çerçeve içinde ortaya atılmıştır.

Bu iki Üçüncü Dünya kavramı çakışmayabilir. Nesnel olarak **çevreye** (Üçüncü Dünyaya) ait olan bir ülke (örneğin Türkiye), öznel olarak yukarıda sözünü ettiğimiz yeni gruplaşmaya (Üçüncü Dünyaya) katılmamış olabilir. Buradaki uyuşmazlık, tipik bir yanlış bilinç sorunudur ve ister istemez «kendiliğinden bir sınıf» olarak işçi sınıfının «kendisi için bir sınıf»a dönüşme sürecinin sorunlarını hatırlatmaktadır.

Biz bu yazıda Üçüncü Dünya terimini her iki anlamda da kullanıyoruz. Nesnel anlamda Üçüncü Dünya kavramının kuramsal dayanaklarını, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tartışmıyoruz. Şüphesiz ki bu kuramsal yaklaşım henüz genel bir kabule mazhar olmamıştır (2). Öznel anlamda Üçüncü Dünya olgusu ise, tartışılmayacak kadar açık-seçik ortadadır. Terim, bu anlamda çeşitli eğilimlerde yazarlar, siyasetçiler ve akademik çevreler tarafından yaygın kabul görmektedir. Ancak, burada anlaşmazlık, sözünü ettiğimiz yeni gruplaşmanın (Üçüncü Dünyanın) ve Batılı devletlerle uluslararası forumlarda giriştiği toplu pazarlık sürecinin ne derecede ciddi, önemli ve etkili olduğu (veya olabileceği) hususunda ortaya çıkmaktadır. Bu konuda doğru olgulara dayanmadan her türlü yargının temelsiz olacağı görüşünden hareketle, Üçüncü Dünya bilincinin gelişimi, yani öznel olarak Üçüncü Dünyanın oluşumu üzerinde bir miktar bilgi vermek zorunlu olmaktadır.

III. ÜÇÜNCÜ DÜNYANIN İÇSEL ÖRGÜTLENMESİ

«Üçüncü Dünya bilinci»nin oluşumu, kurumsal biçimde, Üçüncü Dünya ülkelerinin uluslararası alanda örgütlenmeleri ile tezahür eder.

(2) Örneğin, sadece merkezden oluşan (çevresiz) bir dünya kapitalist sistemi kabul edenler; sadece nicel bir azgelişmişlik anlayışıyle bugünün azgelişmiş ülkelerine yarının gelişmişleri olarak bakanlar; veya sorunu «dünya sistemi», «emperyalizm-azgelişmişlik», «merkez-çevre» sorunsalı içinde değil; örneğin «feodalizmden kapitalizme geçiş» sorunsalı içinde ele almayı yeğleyenler bu anlamda bir «Üçüncü Dünya» kavramını reddedeceklerdir.

Son yıllarda hızlı bir gelişme gösteren bu örgütlenmenin ana biçimlerini kısaca gözden geçirelim.

Üçüncü Dünyanın içsel örgütlenmesi, birbiri ile büyük ölçüde kesişen iki ana gruplaşmadan oluşur: **Bloksuz** (veya ittifaksız) **Uluslar Topluluğu** ile **77'ler Grubu.** Bunların dışında, çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerini içeren üretici birlikleri ile (bizim bu yazıda ele almayacağımız) bölgesel gruplaşmalardan söz edilebilir. Nihayet, resmî nitelik taşımayan, ancak «üç kıtadan» meslek birliklerini, aydın gruplarını oluşturan örgütlenmeler de ele alınabilir. Biz burada esas olarak ana gruplaşmalar üzerinde duracağız.

Bloksuz Uluslar Topluluğu

Bu gruplaşmanın kökeni, 1955 Bandung konferansına uzanır. Büyük askerî antlaşmalardan hiç birine üye olmayan ve ülke topraklarında ilke olarak büyük güçlere askerî üs vermeyen devletlerden oluşan, esas itibariyle siyasî bir gruplaşmadır. Bu tanıma biçimsel olarak girmekle birlikte, Avusturya, İsveç, İsviçre gibi Batılı tarafsız ülkeler topluluğun dışında kalmışlar ve böylece bloksuzlar grubu fiilen bir Üçüncü Dünya topluluğu olmuştur. Topluluk, zaman içinde hızla büyümüş ve örneğin 1961 Belgrad Konferansında 28 ülke temsil edilirken ([3]), 1975'te üye sayısı 80'i bulmuştur ([4]).

Bu gruplaşmanın sürekli bir sekreteryası yoktur. Üç düzeyli bir örgütlenme söz konusudur. En üst düzeyde birkaç yılda bir toplanan, hükümet veya devlet başkanlarının katıldığı zirve konferansları yer alır. Sonuncusu, 1976 Colombo zirvesidir. İkinci düzeyde, dışişleri bakanlarının katıldığı ve yine üyelerin tümüne açık toplantılar vardır. Bunların sonuncusu, 1975 yılında Lima'da yapılmıştır. Üçüncü düzeyde ise bir koordinasyon bürosundan söz edilebilir. En son zirve toplantısına ev sahipliği eden ülke (şu anda Sri-Lanka) bir sonraki zirveye kadar bu büronun işlerini yürütür. Ancak, zirve toplantısında sayıları ve adları kararlaştırılan belli sayıda ülke de koordinasyon bürosunun

(3) Etinger, Y. ve Melikyan, O. **İttifaksızlar Dünyası,** Ankara 1969, s. 127.

(4) Celeste, M.-C. «Le mouvement des non-alignes va-t-il franchir le cap de l'institutionalisation», **Le Monde diplomatique,** Aout 1976, s. 4. Colombo zirvesine, Romanya, Portekiz ve Filipinler «davetli» olarak katılmışlardır. Bunun dışında daha aktif bir katılma biçimi olan «gözlemcilik» statüsü vardır. Küba, Vietnam, Laos, Kamboçya tam üyedirler. **(Aynı kaynak; Le Monde,** 15 - 16. VIII. 1976, s. 3.)

üyeleridir. Bu ülke temsilcileri, büyük toplantılar arasında zaman zaman bir araya gelerek bir önceki toplantıda alınan kararların uygulanmasını izler ve bir sonraki toplantının ön hazırlıklarını yaparlar (5).

Bloksuzlar topluluğu kaynağında ve ilk gelişme döneminde esas olarak siyasî sorunlarla uğraşırken, özellikle 1973 Cezayir zirvesinden sonra uluslararası ekonomiye öncelik vermeye başlamış ve bu alanda ortak bir iktisadî platform oluşturulması ön plana geçmeye başlamıştır. Bu, topluluğun zayıflamasını, hatta dağılmasını önleyen, birleştirici bir etken olmuştur. Zira, topluluk genişledikçe, aralarında siyasî anlaşmazlık konuları olan (Fas - Cezayir, Etiyopya - Somali, Hindistan - Bangladeş, Mısır - Libya gibi) ülkelerin sayısı artmış; buna karşılık Üçüncü Dünyanın, Batı'ya karşı ortak ekonomik talepleri üzerinde çok daha kolaylıkla birlik sağlanabilmiştir. Ne var ki, bloksuzlar, ekonomik konularda kendilerini Üçüncü Dünyadan kabul eden pek çok ülkeyi içermeyen bir topluluktur. Bunların içinde Pakistan ve Filipinler gibi, biraz sonra sözünü edeceğimiz 77'ler Grubunun aktif üyeleri de vardır.

77'ler Grubu

«77'ler Grubu» diye adlandırılan topluluk, esas olarak Birleşmiş Milletler bünyesi içindeki çalışmalarda doğmuş olan ve uluslararası ekonomik ilişkilerde Üçüncü Dünyanın ortak platformunu oluşturmaya yönelen bir gruplaşmadır.

1962 Aralık ayında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, iki yıl içerisinde bir «Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı» toplanmasını kararlaştırdı. Sonraları Birleşmiş Milletlere bağlı sürekli bir kuruluşa (UNCTAD) dönüşen bu konferansın ön hazırlıklarına ve bizatihi birinci konferansa (UNCTAD - I) Üçüncü Dünyaya mensup 77 ülke ortak görüşler oluşturarak ve bir grup halinde katıldılar (6). Şu anda sayıları 113'ü bulmasına rağmen hâlâ kullanılan «77'ler Grubu» adı, UNCTAD - I'in çalışmalarında ortak hareket eden ülkelerin sayısından gelmektedir.

---

(5) Celeste, **a.g.m.;** Balta, P. «Le 'groups des 77' précise sa strategie à l'égard des Etats-Unis et de l'Europe», **Le Monde diplomatique,** Juin 1975, s. 11.

(6) Caballero, R. F. «L'élaboration de la Charte: antécedents d'un nouvel ordre international», **Justice économique internationale,** Gallimard, 1976, s. 23.

77'ler Grubunu tanımlayan temel ölçüt, bir anlamda Birleşmiş Milletler'in ekonomik çalışmalarında uyguladığı «merkezî planlı ekonomiler», «gelişmiş piyasa ekonomileri» ve «gelişmekte olan ekonomiler» ayrımına dayanır ve bu ayrımın sonuncu kategorisini içerir. Buna göre, SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri «D grubu» adı altında bir grup; OECD üyesi olan Batı Avrupa, Kuzey Amerika ülkeleri ile Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda «B grubu» diye anılan bir diğer grubu ve Afrika, Latin Amerika ve Asya'nın (Yugoslavya dahil) bütün diğer ülkeleri 77'ler Grubunu oluşturur. Birleşmiş Milletler bünyesi içindeki pek çok çalışmada bu üçlü gruplaşma, dolayısıylee Üçüncü Dünya, fiilî ve hatta zaman zaman biçimsel bir varlık kazanmıştır. Askerî paktlar ve bağlantılar nedeniyle Bloksuzlar Grubunda yer alamayan Üçüncü Dünya ülkelerinin (İran, Pakistan, Filipinler gibi) birçoğu 77'ler Grubunun aktif üyeleridir. Türkiye ise, bir OECD üyesi olarak kendiliğinden 77'ler dışında kalmış ve durumunu değştirmek için hiç bir girişimde bulunmamıştır (7).

Doğuşu Birleşmiş Milletler bünyesinde olmakla birlikte, 77'ler Grubu çeşitli düzeylerdeki konferans ve toplantılarla kendi iç örgütlenmesini oluşturma halindedir. Birleşmiş Milletlerin sadece ekonomik konuları görüşmek üzere toplanan olağanüstü genel kurullarından ve UNCTAD ile UNIDO gibi uluslararası kuruluşların konferanslarından önce 77'ler Grubu genellikle bakanlar düzeyinde toplanır. Son iki yılda bu nitelikteki önemli toplantılar arasında, Dakar'da hammaddeler üzerine konferans; Cezayir'de UNIDO'nun Lima konferansının ön hazırlığı için toplantı; Manila'da UNCTAD - IV'te 77'lerin izleyeceği platformu oluşturan konferans ile en son olarak Eylül 1976'da Meksika'da toplanan iktisadî kalkınma konferansı sayılabilir (8).

---

(7) 77'lere üyelik konusunda, Ocak - Şubat 1976'da toplanan Manila Konferansı, bazı ilgi çekici kararlar almıştır. Romanya, resmen Grup D'ye dahil olmasına rağmen 77'ler Grubuna üyelik için müracaat etmiş ve bu müracaatı, «gelecek için emsal olmamak şartıyle» kabul edilmiş; ayrıca Birleşmiş Milletler çalışmalarında Grup D listesinden ayrılması da istenmemiştir. Bu kararın, Türkiye bakımından ışık tutucu sayılması gerekir. (UNCTAD, **Manila Declaration and Programme of Action,** Annex I, s. 9.)

(8) **Aynı kaynak; Caballero, a.g.m.,** ss. 26 - 28; Balta, **a.g.m.;** G. Corea, «Pour une révision radicale de l'économie des produits de base», **Le Monde diplomatique,** Juin 1975, ss. 8 - 9; F. Mansour, «Le nouveau syndicat du tiers-monde», **Aynı kaynak,** ss. 9 - 10; **Financial Times,,** 9.II.1976, s. 7 ve 22.IX.1976, s. 5; **Le Monde,** 15.IX.1976, s. 34 ve 16.IX.1976, s. 32.

77'ler grubunun, sözü geçen toplantılar arasında sürekli bir sekreteryası veya bürosu yoktur. Ancak, Birleşmiş Milletler, özellikle UNCTAD içinde sürekli bir ortak çalışma ve işbirliği halinde oldukları için, 77'lerin fiilî örgütlenme derecelerinin bloksuzlar grubundan daha ileride olduğu söylenebilir. Manila Konferansının kararlarından biri ile 77'ler Grubunun sürekli bir sekreterlik oluşturması için hazırlık yapacak bir komisyon kurulmuştur (9). Yukarıda sözünü ettiğimiz Meksika Konferansı ise, 77'lerin örgütlenmesi için bazı yeni adımlar atmıştır. Sürekli bir sekreteryaya derhal geçme önerisi şimdilik ertelenmiş; ancak 1977'de yapılacak yeni bir konferansa hazırlık olmak üzere çeşitli uzman gruplarının ve konferans hazırlık komitesinin sürekli koordinasyon ve işbirliği halinde olması ve daha biçimsel bir örgütlenmeye yönelme sorununun aynı yıl içinde çözülmesi kararlaştırılmıştır. Öyle görülmektedir ki, yakın bir gelecekte 77'ler grubunun konferansları yıllık hale gelerek, Üçüncü Dünyanın yürütme organı gibi çalışmaya başlayacak; konferanslar arası faaliyet gösteren koordinasyon komiteleri ise, yarı-sürekli bir sekreteryaya dönüşecektir (10).

Üretici Birlikleri ve OPEC

Çeşitli hammadde üreticisi ülkelerin meydana getirdiği üretici birlikleri, bugün daha çok sadece Üçüncü Dünyadan üyeleri toplamaktadır. Kakao, kahve, çay, şeker, bakır, muz, et, fosfat (kuruluş halinde), kauçuk (kuruluş halinde), tropik ağaç ürünleri, yerfıstığı, yağlı tohumlar için bölgesel veya daha genel boyutlu üretici birliklerinde durum böyledir (11). Bu üretici birliklerinin bir kısmı ilgili ürünün pazarlanmasını, bazen üretimini denetim altında tutan çokuluslu şirketlerin etkileri altında olmakla birlikte, çoğu kez (ve gittikçe artan oranlarda) üretici ülkelerin toplu ekonomik çıkarlarını, ürünlerin başlıca pazarlarını oluşturan gelişmiş kapitalist ülkelere karşı ortaklaşa savunmak; bu konuda toplu pazarlığa oturmak veya ortaklaşa eylemlere girişmek durumundadırlar. Bu özellikleri, üretici birliklerini Üçüncü Dünyanın ekonomik mücadelesinin kurumsal araçlarından biri haline dönüştürmektedir. Ne var ki, bugüne kadar üretici birliklerinden sadece

---

(9) **Manila Declaration and Programme of Action,** Annex I. s. 10.

(10) **Le Monde,** 22.IX.1976, s. 36 ve 23.IX.1976, s. 38.

(11) **ODTÜ Gelişme Dergisi**nde yayınlanacak bir çalışmamızda bu konuda ayrıntılı bilgi sunulmaktadır.

biri, hammaddelerden en temel olanına, yani **petrole** ait olanı tartışılmaz derecede başarılı olmuş ve 1973 sonunda petrol fiyatını 4 misli artırarak ve bu kararı uygulayabilerek dünya ekonomisine damgasını vurmuştur. Tabii ki OPEC'ten söz ediyoruz.

Üyelerinin tümü 77'ler grubuna dahil olmakla birlikte, petrol şeyhlerini, Ahmet Yamani'yi ve İran Şahı'nı içeren OPEC'in bir Üçüncü Dünya örgütü kabul edilmesine pek çok kimse karşı çıkacaktır. Hele 1973 petrol zammından sonra, adam başına millî gelir düzeyleri, dünya sıralamasında en üstlere çıkan bazı ülkelerin hâlâ Üçüncü Dünyadan sayılması itirazlara uğramaktadır. Bu görüşler, ilk gününden beri petrol zammının bir «Amerikan manevrası» olduğunu; ABD tarafından çıkarları itinayla savunulan dev petrol şirketleriyle bütünleşen Arap şeyhlerinin Üçüncü Dünyanın kaderiyle hiç bir ilişkisi olamayacağını ileri süren tezle birleşmektedir.

Bu değerlendirmenin karşısında, Arap petrol ambargosunu, 1973 petrol zammını ve OPEC'in artan gücünü Üçüncü Dünyanın emperyalizme karşı ilk ekonomik zaferi olarak yorumlayan bir tez yer almaktadır.

Bu iki aşırı tavır arasındaki polemik, OPEC ve petrol sorunlarını çözümlemek iddiasında olmayan bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Ancak, Üçüncü Dünyanın uluslararası forumlardaki tavırlarını ve taleplerini 1973'ten sonra büyük ölçüde etkileyen bir unsur olduğu herhalde reddedilemeyecek olan OPEC olgusu üzerinde birkaç tespit yapmakla yetiniyoruz:

1. OPEC'e dahil ülkelerde ham petrol üretimi büyük ölçüde millîleştirilmektedir. Petrolün pazarlanması ise hâlâ büyük ölçüde dev petrol şirketlerinin denetimindedir. Bu şirketler, aramada, özellikle deniz yatağındaki yeni kaynakların bulunma ve işletilmesinde egemendirler. Buna karşılık, OPEC'çi devletler de kendi dolaysız pazarlama kanallarını geliştirme çabası içindedirler.

2. Emperyalist sistem, petrol zammının şokunu massedecek güce ve esnekliğe sahip olduğunu ispat etmiştir. Zengin kapitalist ülkeler, uluslararası para ve sermaye piyasaları ve mal ticareti üzerindeki egemenliklerini kullanarak petro-dolarları dünya kapitalizminin işleyişine büyük ölçüde entegre edebilmişlerdir. Hatta bu gelişmeler, «petro-dolarların entegrasyonu» olmanın ötesinde, OPEC ülke ekonomilerini dünya kapitalist sisteminin merkeziyle kısmî bir çıkar ve kader

birliğine götürecek bağların ve bütünleşmelerin başlaması biçimini dahi almıştır ([12]).

3. Özellikler Kissinger'in sözcülüğünü yaptığı resmî Amerikan tavrı ise OPEC'i, ilk günden beri çok tehlikeli bir örnek olarak görmüş; örgütü içten parçalamaya ve dolayısıyle çökertmeye çalışmış; hepsinin ötesinde de OPEC'i Üçüncü Dünyadan ayırmaya; petrol ihraç etmeyen yoksul ülkeleri OPEC'çilere karşı mücadeleye yöneltmeye çabalamıştır.

4. Gerçekte ise, son Katar toplantısına kadar Amerikalıların bu girişimleri büyük ölçüde başarısızlığa uğramıştır. OPEC üyeleri ile Üçüncü Dünyanın diğer mensupları bütün uluslararası forumlarda dayanışmalarını sürdürebilmişlerdir ([13]). Örneğin, Paris'teki Kuzey - Güney diyalogunda OPEC ülkeleri 77'lerin dışında ayrı bir blok halinde temsili reddetmişler ve diğer azgelişmiş ülkelerle birlikte «Güney» blokunu oluşturmuşlardır. Ancak, 1976 sonunda Katar toplantısı, Suudi Arabistan'ın tavrı sonunda OPEC'in ciddi bir iç bunalıma sürüklenmesi sonucunu doğurmuştur. Örgütün kaderi herhalde bu yıl içerisinde belli olacaktır.

5. Üçüncü Dünyanın ekonomik taleplerinin büyük ölçüde OPEC'in güçlenmesinden sonra Batılılarca ciddiye alındığını tespit ediyoruz. OPEC'in başarısının, Üçüncü Dünyalı üretici birliklerinin gelişimini ve kartel tipi eylemleri teşvik edebileceği ve öte yandan OPEC fonlarının Üçüncü Dünyanın uluslararası iktisat alanında tek yönlü örgütlenmesi için kullanılabilme ihtimali, «Kuzey»i «Güney»le pazarlık masalarına oturmaya ikna etmiş görünmektedir.

6. Kısacası, Üçüncü Dünyanın petrolcü olan ve olmayan ülkeleri arasındaki dayanışma ve bir bütün olarak Üçüncü Dünyanın pazarlık

---

(12) Bu yöndeki en ciddi gelişme kanımızca OPEC devletlerinden bazılarının dev Batılı şirketlere hissedar olmalarıdır. İran - Krupp, Irak - Mercedes ve Libya - Fiat ortaklıkları başlıca örneklerdir.

(13) 77'ler Grubu içinden bildiğimiz kadarıyle OPEC'e karşı sadece Tanzanya ve Küba seslerini çıkarmışlardır. **(International Herald Tribune,** 18.II.1976, s. 6) Castro, Aralık 1976 başında yaptığı bir konuşmada, zengin petrol üreticilerini, emperyalist monopollerin oyununu oynamakla suçluyor ve şunları ekliyordu: «İran Şahının büyüklük çılgınlığı, Suudi Arabistan Kralının askerlerinin beceriksiz ellerine tutuşturulmuş pırıl pırıl silahlar ve Basra Körfezi sultanlarının muhteşem lüksü, bunların hepsi, gelişen ülkelerdeki milyonlarca erkek ve kadının, genç ve yaşlının kan ve teriyle ödenmiştir.» **(Le Monde,** 5 - 6. XII. 1976, s. 1.)

gücü, OPEC olgusundan sonra zayıflamamış; aksine güçlenmiştir. Son Katar toplantısında OPEC saflarında yaratılan çatlama kapatılmaz ve OPEC fiilen çökerse; bunun Üçüncü Dünyanın pazarlık gücüne ağır bir darbe olacağı herhalde söylenebilir. Emperyalist merkezlerin, uluslararası ekonominin yeniden düzenlenmesi üzerinde Üçüncü Dünya ile başlattıkları pazarlığa, böyle bir çöküşten sonra son vereceklerini tahmin etmek güç olmasa gerektir (14).

Üçüncü Dünya Forumu ve İktisatçılar Birliği

Son olarak gayri resmî nitelik taşımakla birilkte sosyal bilimcileri ilgilendiren iki yeni kuruluştan söz edeceğiz: «Üçüncü Dünya Forumu» ve «Üçüncü Dünya İktisatçılar Birliği».

1975 Ocak ayı içinde, Üçüncü Dünyaya mensup bir grup sosyal bilimci, Karaşi'de toplanarak gelişme sorunlarına yeni cevaplar aramak amacı ile «Üçüncü Dünya Forumu»nu kurdular. Forum, Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın bütün aydınlarına açıktır. Karaşi toplantısında, her ülkenin bağımsız olarak ve öz güçlerine dayanarak gelişmesi ve bu gelişmenin ülke içinde geniş halk yığınlarının çıkarlarını ön plana alan sosyal eşitliğe yönelik bir yol izlemesi temaları vurgulandı.

«Üçüncü Dünya Forumu»nun yürütme kurulunda, UNCTAD Genel Sekreteri G. Corea, Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu Yürütme Sekreteri E. V. Iglesias ile F. E. Cardoso ve Samir Amin gibi tanınmış iktisatçılar vardır. Forumun başkanı ise Mısırlı I. S. Abdalla'dır.

«Üçüncü Dünya İktisatçılar Birliği» ise, Cezayir'de 2 - 7 Şubat 1976 tarihleri arasında toplanan Üçüncü Dünya İktisatçılarının Birinci Kongresi sonunda kuruldu. Kongreye 80 ülkeden 300 iktisatçı katıldı. Birliğin yürütme kurulu, Şili, Venezuela, Meksika, Küba, Mısır, Etiyopya, Liberya, Kongo, Cezayir, Hindistan ve Suriyeli iktisatçılardan oluşmakta; başkanlığını Kübalı O. Pino-Santos, yürütme sekreterliğini ise Cezayir'den A. Benachenhou yapmaktadır. Birliğin merkezi Cezayir'dir. Buna ilâveten, Meksika, Etiyopya ve Sri-Lanka'da Latin Amerika, Afrika ve Asya için üç bölgesel büro kurulacaktır (15).

(14) Bk. **Le Monde diplomatique,** Juin 1975, ss. 8 - 10 ve Cardoso, F. «Au-dela du 'modèle' occidental», **Aynı kaynak,** s. 10.

(15) **Le Monde diplomatique,** Mars 1976, s. 13; **Economic and Political Weekly,** 28.II.1976, s. 359 ve Association of Third World Economists, **Basic Texts,** Alger, (tarihsiz).

Cezayir kongresinin bildirisinde, «burjuva iktisatçılarının daima sömürgeci ve yeni-sömürgeci tahakkümü savundukları» ve «burjuva iktisadının gerici ideolojik niteliğiyle Üçüncü Dünya halklarında bilimsel düşüncenin ilerlemesini frenlediği» vurgulanıyor ve Üçüncü Dünya iktisatçılarının «yeni bir uluslararası ekonomik düzen için yürütülen mücadeleleri desteklediklerî», «Üçüncü Dünya ülkelerinde her türlü sömürünün son bulması ve yığınların ekonomik ve toplumsal gelişme sürecini tam bir katılma ile denetlemeleri» gereği ifade edilmektedir. «Öğrencilerimize, eleştirici araştırmanın gereğini ve bilimsel bakımdan sakat, politik bakımdan ise gerici olan teorilere sistematik olarak meydan okumanın zorunluluğunu anlatmalıyız. Üçüncü Dünya, emperyalist propagandaya karşı bilimsel potansiyelini harekete geçirmelidir... Birliğimiz bu ilkeleri benimseyen herkese açıktır.» ([16])

«Üçüncü Dünya İktisatçılar Birliği»nin Üçüncü Dünyanın **de facto** sekreteryası olarak kurulduğu ileri sürülmüştür ([17]). İzleyebildiğimiz kadarı ile, Birliğin faaliyetleri esas olarak bilimsel toplantılar, yayın ve araştırmalar doğrultusunda gelişmektee; ancak 77'ler Grubunun iktisadî önerilerinin biçimlenmesine bu örgütün belli ölçülerde katkılarda bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Üçüncü Dünyanın son birkaç yılda hızlanan bu örgütlenme sürecinin pratik sonuçları nelerdir? Bu sonuçları, belki de birbirinden nitelik olarak farklı iki grupta toplamak mümkündür.

Birincisi, Üçüncü Dünyanın bir bütün veya alt gruplaşmalar halinde azgelişmiş kapitalist ülkelerle, dünya ekonomisinin işleyiş mekanizmalarını (veya bunların sonuçlarını) azgelişmişler lehine değiştirmek amacı ile başlatılan ve çeşitli uluslararası forumlar içinde sürdürülen **toplu pazarlık** süreci olarak nitelendirilebilir.

İkincisi, bu toplu pazarlık süreci, özellikle Batılılardan gelen engellemeler sonunda tıkanmaya yöneldikçe güçlenen bir eğilim olarak ortaya çıkmaktadır ve Üçüncü Dünyanın, dünya kapitalist sistemi içinde özerk bir **alt-sistem kurma** teşebbüslerine tek yönlü girişmesi olarak nitelendirilebilecek çalışmalardır.

Bu iki gelişmeyi ayrı ayrı ele almak yararlı görünmektedir.

---

(16) **Aynı kaynak,** ss. 6 - 9.

(17) **Le Monde diplomatique,** s. 13.

IV. DÜNYA ÇAPINDA BİR TOPLU PAZARLIK

Petrol bunalımından bu yana, çeşitli uluslararası forumlarda, Üçüncü Dünya ile gelişmiş kapitalist ülkeler iki büyük blok halinde karşı karşıya gelerek uluslararası ekonomik düzenin yeni işleyiş kurallarına kavuşturulması veya mevcut düzenin çapında eşitsizlikleri artıran sonuçlarının hafifletilmesi için tartışma ve pazarlığa oturmuşlardır. Benzeri bir süreç, bölge veya ürün temeline oturan alt-gruplaşmalarda da gözlenmektedir.

1974 yılından itibaren meydana gelen bu tartışma ve pazarlık forumlarından en önemlilerini kısaca sıralayalım. Ana pazarlık konularını ise daha sonra ele alacağız.

1. **Birleşmiş Milletler 6. Olağanüstü Genel Kurulu: Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Bildirisi ve Eylem Programı :** 1974 Mayısında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Üçüncü Dünya ülkelerinin önerisi üzerine kabul edilen bu «Bildiri» ve «Eylem Programı», sonraki iki buçuk yılın ana pazarlık konularının genel çerçevesini oluşturmuştur ve bu pazarlık, esas olarak, «Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen» ibaresi ile ifade edilmiştir. «Mevcut uluslararası ekonomik düzen içinde uluslararası topluluğun dengeli bir gelişiminin imkânsız olduğu» tespitinden hareket eden metinler; hammaddeler, uluslararası para sistemi ve kalkınmanın dış finansmanı, sanayileşme, teknoloji transferi, çokuluslu şirketlerin denetlenmesi, devletlerin tabii kaynaklar üzerindeki egemenliği gibi konularda Üçüncü Dünya tezlerine uygun ana ilkeler içermektedir ([18]).

2. **Devletlerin Ekonomik Hak ve Görevleri Bildirgesi :** Bu bildirge, Meksika'nın girişimi ve aktif çabaları ile ve Üçüncü Dünya ülkelerinin desteğiyle Birleşmiş Milletler 29. Genel Kurulu gündemine alınmış ve Batılı ülkelerin aleyhte ve çekimser oylarına karşılık 120 oyla kabul edilmiştir ([19]). Bildirgenin esas olarak «Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen» ile ilgili metinlerdeki içeriğin hukuk diliyle ve belki de bu yüzden biraz yumuşatılmış bir tekrarı olduğu söylenebilir.

3. **UNIDO'nun Lima Konferansı :** Birleşmiş Milletler Sınaî Gelişme Örgütü (UNIDO)'nün 2. Genel Konferansı Mart 1975'te Lima'da top-

(18) UN, **Resolutions Adopted by the General Assembly during its Sixth Special Session,** New York 1974.

(19) Ayrıntılı bilgi için bk. Caballero, **a.g.m.**

landı. Konferans, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesi sorunlarında, ABD ve Üçüncü Dünya tezleri arasında bir çatışma biçiminde seyretti ve bunun sonunda uzlaşma ile değil, Üçüncü Dünya önerilerinin oy-çokluğuyle (ABD'nin karşı ve bazı Batılı ülkelerin çekimser oylarına rağmen) kabul ettirilmesi ile sonuçlandı ([20]).

4. **Birleşmiş Milletlerin 7. Olağanüstü Genel Kurulu :** 1974 başından Lima Konferansının bitimine kadar Batılıların, özellikle ABD'nin, Üçüncü Dünyanın ekonomik talep ve önerilerine karşı uzlaşmaz ve katı bir tutum izlediğini gözlüyoruz. Bu durumda, yukarıda saydığımız uluslararası forumlarda gerçek bir pazarlık sürecinden çok, tarafların çatışan tezlerinin sunulması ve tezlerden daha çok oy toplayanın kabulü biçiminde bir karşılaşma ortaya çıkmaktadır. Lima Konferansından sonra ABD'nin tavrında belli bir esneklik, bir diyaloga açılma eğilimi saptanmaya başlıyor. Bu yeni, fakat geçici olduğunu daha sonra göreceğimiz yönelimin ilk somut belirtisi, kalkınma ve uluslararası ekonomik işbirliği konularını görüşmek üzere 1975 Eylülünde toplanan Birleşmiş Milletler'in 7. Olağanüstü Genel Kurulunda Kissinger'in Üçüncü Dünya taleplerini belli noktalarda karşılama çabasını yansıtan konuşması ve toplantı sonunda kabul edilen 3362 sayılı kararda uzlaşma unsurlarının önceki metinlere göre çok daha geniş bir yer kaplamasıdır ([21]). Bu noktadan sonra tartışma, ilke dilekleri saptayan karar suretlerinin oylama yoluyle kabulü aşamasından somut konular üzerinde pratik pazarlık aşamasına geçecektir.

5. **Kuzey - Güney Diyalogu :** 1974 yılı Ekiminde Giscard d'Estaing, enerji sorunlarını görüşecek üçlü bir uluslararası konferans önerdi. Bu ilk öneriye göre konferansın üç «ayağı», gelişmiş kapitalist ülkeler, OPEC ve petrol ihraç etmeyen azgelişmiş ülkelerden oluşacaktı. ABD'nin de desteklediği bu öneri, iki özelliği yüzünden hem OPEC, hem de 77'ler Grubu tarafından reddedildi. Bir kere, üçlü gruplama OPEC'i 77'ler Grubundan ayrı ele almayı öngörüyordu. Gerek OPEC, gerekse 77'ler 1975 yılının Ocak ve Şubat aylarında yaptıkları toplantılar sonunda bu açık «tecrit etme manevrası»nı reddettiler ve tek bir blok halinde temsil edilmedikleri bu türden bir uluslararası top-

(20) UNIDO, **Report of the Second General Conference of the United Nations Industiral Development Organisation.**

(21) UN, **Resolutions Adopted by the General Assembly during its Seventh Special Session,** New York 1975.

lantıya katılamayacaklarını bildirdiler. İkinci olarak, **sadece enerji** sorunlarını ele alacak bir konferans fikrine de karşı çıkarak petrol dışındaki bütün hammaddeleri ve uluslararası ekonominin kalkınma sorunlarına ilişkin bütün alanlarını içerecek bir toplantı olduğu takdirde katılabileceklerini ifade ettiler (22).

Böylece, OPEC'çiler Üçüncü Dünyadan olduklarını, petrol ithal eden 77'ler ise, petrol zammından pek çok zarar görmelerine rağmen OPEC'in tecridine karşı çıktıklarını ve yeni bir «Dördüncü Dünya» kavramını kabul etmeyeceklerini saptayarak «dikkati çekecek bir dayanışma gösterdiler.» (23).

ABD ilk başta böylece genişletilmiş bir gündeme ve ikili bir gruplaşmaya dayanılarak düzenlenecek bir konferansa kesinlikle karşı çıktı. Ancak 1975'in güz aylarında Amerikan diplomasisinde Üçüncü Dünyaya karşı başlayan yumuşamanın bir diğer belirtisi de «Kuzey - Güney Diyalogu» diye de anılacak olan, resmî adı ise «Uluslararası Ekonomik İşbirliği Konferansı» olan konferansa bu yeni çerçeve içinde katılmayı kabul etmesi oldu.

Kuzey - Güney Diyalogu 1976 yılı boyunca Paris'te devam etti. Konferansta «Kuzey»i (AET dahil) 9, «Güney»i ise 18 ülke temsil etti. Konferans, bakanlar düzeyinde yapılan açılıştan sonra çalışmalarını enerji, hammaddeler, kalkınma ve malî sorunlar üzerinde oluşan dört komisyon içerisinde sürdürdü. 1976 sonunda bakanlar düzeyinde bir toplantıyle nihaî sonuca ulaşması programlanmış olmasına rağmen, özellikle hammaddeler ve Üçüncü Dünyanın borç yükü konularında hiç bir karar alamadan çalışmalarını durdurdu. Böylece, 1976 yılında başlayan ilk somut ve geniş kapsamlı pazarlık forumu sonuçsuz kalıyordu.

6. **UNCTAD - IV :** UNCTAD'ın 1976 Mayısında Nairobi'de toplanan dördüncü genel kurulu, incelediğimiz dönemin ikinci geniş kapsamlı ve somut pazarlık girişimini oluşturdu. Nairobi toplantısı boyunca, 77'lerin daha önce Manila'da saptadıkları önerileri tutarlı olarak savundukları; buna karşılık Batılıların, ABD, Almanya, Japonya ve İngiltere'den oluşan «uzlaşmaz» bir grupla, kısmî bir uzlaşmadan yana olan diğerleri olmak üzere ikiye ayrıldıkları gözlendi. Sonuçta genel bir uzlaşmaya ulaşmak mümkün olmadı ve hammaddeler, borç yü-

(22) **Le Monde,** 23.XII.1975, s. 18.
(23) **The Times,** 15.XII.1975, s. 17.

kü ve teknoloji transferi gibi anlaşmazlık konularında çalışmaları belli bir takvime göre sürdürmenin ötesinde somut kararlar alınamadan Konferans son buldu.

Saydığımız uluslararası tartışma ve pazarlık forumlarında Üçüncü Dünyanın temel önerileri ve başlıca uzlaşmazlık noktaları nelerdir? Bunları kısaca gözden geçirelim:

1. **Hammaddeler :** Dünya üretim ve ticareti içerisinde azgelişmiş ülkelerin önemli bir yer kapladığı hammaddelere ilişkin olarak Üçüncü Dünyanın üç ana sorunu olduğu saptanabilir. Bunlar, hammadde fiyatlarında (veya bazen ihraç gelirlerinde) **dalgalanma, eğilim** ve **düzey** sorunları olarak formüle edilebilir. Bu, fiyat (veya ihraç geliri) istikrarının sağlanması; dış ticaret hadlerinin kontrol altına alınması ve eşitsiz değişimin tasfiyesi veya hafifletilmesi diye de ifade edilebilir. Her üç sorun birbiriyle ilişkili olmakla birlikte, örneğin **istikrar** sorununun çözülmesi, tek başına **eğilim** sorununu çözmüş olmaz; **eğilim** sorununun çözülmesi de **fiyat düzeyleri** (eşitsiz değişim) sorununu sadece dondurur. Bu açıdan üç soruna ayrı ayrı eğilmek mümkündür.

Batılılar hammaddeler üzerindeki tartışmayı sadece **istikrar** sorunu çerçevesi içinde tutmaktan yanadırlar. İstikrar sorununa cevap olarak da, hammadde için ayrı bir yol, gerekirse ayrı bir anlaşma önermekte; daha genel düzeyde ise, ihraç gelirlerinde ani düşmeler gözlenen azgelişmiş ülkeler için, belli ölçülerde otomatik olarak işleyebilecek telâfi edici bir kredi (bazı hallerde bağış) mekanizmasına razı olabileceklerini göstermektedirler ([24]).

Üçüncü Dünyanın pazarlık masasına getirdiği öneriler ise, Batılıların bıraktığı noktadan başlamaktadır. İstikrar sorununa cevap vermek üzere, hammadde anlaşmalarının birleşik ve genel bir yaklaşımla ele alınması; yani en önemli hammaddelerin tümü için ortak bir programa geçilmesini önermektedirler. Bu ortak program, esas olarak uluslararası mülkiyette hammadde stoklarının oluşturulması ve öncelikle bunların finanse edilmesi için ortak bir fon kurulmasını içermektedir. UNCTAD'ın «Temel Maddeler Birleşik Programı» olarak sunulan bu öneri, Batılılarca kabul edilmemiştir.

---

(24) AET ile 46 Afrika, Karaib ve Pasifik ülkesinin imzaladığı Lomé Anlaşması ve Uluslararası Para Fonunun «telâfi edici finansman» mekanizması bu çerçeveden uygulamalardır.

Dış ticaret hadleri sorununa cevap olarak Üçüncü Dünyadan gelen öneri, azgelişmiş ülkelerce ihraç edilen hammadde fiyatlarını, gelişmiş ülkelerin ihraç ettiği sınaî ürün fiyatlarına endekslemek olmuştur. Ancak genel bir endeksleme formülü Batılılar tarafından kesin olarak reddedilmektedir.

Fiyat düzeyleri arasındaki «eşitsizlik» sorunu ise, çeşitli metinlerde hammaddeler için «adil ve hakça fiyatlar» saptama gereğinin vurgulanmasından öteye bir pazarlık konusu olmamıştır. Çeşitli hammadde anlaşmalarında fiyat pazarlıkları, esas olarak piyasanın cari durumundan hareketle yapılmaktadır.

2. **Üçüncü Dünyanın mamul ve yarı-mamul madde ihracatı :** Üçüncü Dünya, kendi bünyesinde üretilen mamul ve yarı-mamul maddelerin ihracında, gelişmiş ülkelerden gelen ticarî engellerin **karşılıksız ve tek yönlü olarak** hafifletilmesi için çok yönlü girişimlerde bulunmuştur. 1968'de UNCTAD'ca kabul edilen; 1971'den beri AET ve 1976'dan beri ABD tarafından Üçüncü Dünya ülkelerine karşı uygulanan «genelleştirilmiş tercihler sistemi» bu konuda elde edilen en somut ödündür ([25]). Şu anda bu sistemin yaygınlaştırılması; bazı sanayi kollarının büyük ölçüde azgelişmiş ülkelere kayması sonucunu doğuracak yeni bir uluslararası işbölümüne yönelme; zengin ülkelerin yoksul ülkelerden yaptıkları ithalâttan elde ettikleri gümrük ve vergi hasılatı üzerinde ilgili azgelişmiş ülkelerin hak iddia edebilmeleri ([26]) gibi konularda tartışma ve pazarlıklar süregelmektedir.

3. **Çokuluslu şirketlerin denetimi :** «Her devletin tabii kaynakları ve tüm ekonomik faaliyetleri üzerinde tam ve sürekli egemenlik» hakkını ileri süren ([27]) Üçüncü Dünya, çokuluslu şirketlerin dünya ekonomisinin işleyişi üzerindeki egemen rollerini bir veri olarak kabul etmekte; ancak bu dev kuruluşların millî çıkarları zedeleyen faaliyetlerini denetim altına alacak bir dizi tedbiri; bu arada bir «davranış kodu»nu tartışma konusu yapmak istemektedir.

4. **Azgelişmiş ülkelerin dış borç yükü :** Son yıllarda azgelişmiş

---

(25) **Economist,** 13.XI.1976, s. 131 ve 29.XI.1976, s. 72; **Le Monde,** 5.V.1976, s. 44.

(26) Aslında, **Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Eylem Programı** içinde sadece bir talep olarak ortaya atılmış bulunan bu ilgi çekici formül, eşitsiz değişim sorunu ile de yakından ilgilidir.

(27) **Yeni Uluslararası Ekonmik Düzen Bildirisi.**

ülkelerin yığılmış olarak 120 - 180 milyar dolar arasında bir düzeyi bulduğu tahmin edilen dış borç yükünün belli formüller altında kısmî bir moratoryumla ve belirli ülke grupları veya bazı borç türleri için borç silme yoluyle hafifletilmesi, başta gelen bir pazarlık konusu olarak çeşitli uluslararası toplantıların gündemine gelmektedir. OPEC-dışı Üçüncü Dünya ülkelerinin son yıllarda yıllık 40 milyar dolar civarında dış açık vermesi; resmî yardım ve kredilerin sadece borç servisini karşılayabilecek düzeyde kalması; Üçüncü Dünya borçlarının artan oranlarda daha ağır şartlar içeren sermaye piyasalarına ve özel bankalara kaymış olması, borç yükü sorununa fevkalâde ivedi bir boyut kazandırmaktadır ([28]). Ne var ki Batılı ülkeler borç yükü sorununun genel bir çözüme bağlanması önerisini reddetmişler; her ülkenin alacaklılarıyle özel görüşmeler yapması ötesinde bir formülü kabul etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Böylece bu sorun, gerek Kuzey - Güney Diyalogunun, gerekse UNCTAD - IV'ün ana anlaşmazlık konularından biri olarak ortaya çıkmıştır.

5. **Teknoloji transferi :** Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında teknoloji transferine ilişkin sorunlar üzerinde, sınaî mülkiyetin himayesine ilişkin 1883 Paris Anlaşmasının değiştirilmesi çalışmalarında Üçüncü Dünya ihtiyaçlarının dikkate alınması ve teknoloji transferi üzerinde bir «davranış kodu»nun kabulü pazarlık konusu olmaktadır. Batılılar sadece yol gösterici olmak şartıyle bir «davranış kodu»na rıza göstermekte; Üçüncü Dünya ise **bağlayıcı** bir kurallar sisteminin kabulü yönünde çaba harcamaktadır ([29]).

Üçüncü Dünyanın uluslararası forumlarda Batılılarla giriştiği pazarlık konularından en önemli olanları bunlardır. 1976 sonuna gelirken, bütün pazarlık alanlarında kritik noktalarda tıkanmalara saplanıldığı ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, Üçüncü Dünya tezlerinde bir alt-akım olarak daima varolmuş bulunan; ancak işlevsel olarak geliştirilmemiş bir

(28) Bk. Corea, G. «L'occasion d'une percée décisive dans les relations internationales», **Le Monde diplomatique,** Avril 1976, s. 19; M. Alexandre, «Les prêts au tiers et quart-mode suscitent une inquietude grandissante» **Le Monde,** 14.XII.1976, s. 22; **Economist,** 25.XII.1976, s. 76; **Financial Times,** 2.IV.1976

(29) Nagao, M. «Conditions for Improving the Transfer of Technology. UNCTAD's Approach», (teksir); UNCTAD, **Report of the United Nations Conference on Trade and Deveolpment** ve «Report of the Intergovernmental Group of Experts on Transfer of Technology on its Resumed Session».

yeni temanın, «kollektif özgüven» veya daha renksiz bir ifadeyle «Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliği» temasının ön plana çıkması için uygun bir ortam yarattı. Bunun aldığı biçimleri ve değerlendirmesini de kısaca yapmakta zorunluluk vardır.

V. YENİ BİR ALT-SİSTEMİN İLK UNSURLARI MI? YENİ BİR ÜTOPYA MI?

«Kollektif özgüven» nedir? «Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliği» hangi sınırlara kadar geliştirilebilir? Konunun bu sorulara berrak cevaplar getirecek kadar geliştirilmemiş olduğunu biliyoruz. Ancak yine de varolan ipuçları ve belirtilerden, zorlamayla da olsa bazı uzantılar yaparak radikal bir yorumu ile «kollektif özgüven»i «modelleştirmeye» çalışalım.

Amaç, Üçüncü Dünyanın bir bütün olarak kendi ayakları üzerinde durabilen, özerk bir ekonomik alt-sisteme dönüşmesidir. Bu «alt-sistem», kapitalist dünya sisteminin tamamen dışında, dışa kapalı, otarşik bir bütün olarak düşünülebilecek bir «karşı-sistem» değildir (30). Ancak, kapitalist sistemin merkezine karşı bağımlılık derecesi bir bütün olarak ve geniş ölçüde hafiflemiş, bir karşılıklı-bağıntı ilişkisine dönüşmeye başlamış; örneğin, merkezle ticaret yapan, fakat **bir bütün olarak** açık vermeyen; kendi para sistemine, uluslararası malî kurumlara, ticaret, haberleşme, ulaşım örgütlerine sahip; uluslararası ekonominin oyun kurallarını, gerekirse tek yönlü eylemleriyle büyük ölçüde etkileyebilen; pazarlık söz konusu olduğunda da ekonomik bütünlüğü ile sistemin merkezi ile daha eşit şartlar altında masaya oturabilen; otarşik değil, özerk bir alt-sistemdir. Böyle bir alt-sistemin ekonomik özerkliğinin temel dayanağını sağlayacak kaynakların ve toplu ekonomik gücün varlığı zorunludur. Bu açıdan, alt-sistemin bir bütün olarak dış ticaret dengesi sağlayabilmesi için, bazı unsurlarının kapitalist sistemin merkeziyle büyük ticaret fazlaları gerçekleştirmeleri; güçlü para birimleri, etkin malî kuruluşlar oluşturabilmeleri için dünya para ve sermaye piyasalarını etkileyebilecek likit kaynaklara ve rezervlere sahip olabilmeleri gerekir. Günümüz şartlarında bu,

(30) Bizimki gibi bir model için H. Hveem'in kullandığı «karşı-sistem» («contre-système mondial») terimi bize bu nedenle yanıltıcı gelmektedir. («Les matières premières, les accords multilatéraux et la structure du pouvoir économique», **Revue Tiers-Monde,** Avril-Juin 1976, s. 500.)

OPEC'in bütün ekonomik gücü ve kaynakları ile bu alt-sistemin bir unsuru olmasını gerektirir.

Bu model bir ütopya mıdır? Yoksa, ciddiye alınması gereken ve kapitalist dünya sisteminin içinde kalmasına rağmen bu sistemi temelden etkileyecek ve ilk belirtileri şimdiden başlamış bir oluşum mudur? Bu sorulara herhalde bugün kesin cevaplar yoktur; ancak, cevaplandırmaya teşebbüs etmenin dahi ön-gereği, yukarıda sözü edilen «ilk belirtiler»in (varsa) gözden geçirilmesidir.

Üçüncü Dünya hareketinin bazı militan unsurlarının etkisiyle, «kollektif özgüven» kavramının bir süredir uluslararası forumlara bir tema olarak girdiğini görüyoruz. Örneğin, «Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Eylem Programı», «kollektif özgüveni geliştirmek için bütün çabalar sarfedilmeli» demekte; 77'ler Grubunun Manila Bildirisi ise, «gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarının sorumluluğu[nun] kendilerine ait olacağı» ve «kendi çabaları ile» gerçekleşeceği görüşlerine yer verdikten sonra, Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik işbirliğine yönelik bir programı, «kollektif özgüven kavramını pratik eyleme dönüştürmek gereği»ni vurgulayarak kabul ediyor ([31]).

Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik işbirliği için yaptıkları çalışmaların ana aşamalarını da şöylece özetleyebiliriz:

— 1972 Ağustosunda, bloksuz ülkeler dışişleri bakanlarının Georgetown toplantısı, «Bloksuz ve Diğer Gelişmekte Olan Ülkelerin Ekonomik İşbirliği İçin Eylem Programı»nı kabul etti ve bu metin bloksuzların 1973'teki Cezayir zirvesinde onaylandı.

— Ağustos 1975'te bloksuz ülkelerin bakanlar düzeyinde yaptıkları Lima toplantısında, «Bloksuz Ülkelerin Ekonomik ve Sosyal Gelişmesi için bir Dayanışma Fonu», «Gelişmekte Olan Hammadde Üretici- İhracatçısı Ülkeler için Üretici Birlikleri Konseyi» ve «Hammedde ve Temel Ürünlere Ait Tampon Stokların Finansmanı için Özel Fon» kurulması kararlaştırıldı.

— 1976 içinde Colombo bloksuzlar zirvesinde ve 77'ler Grubu bakanlarının Manila toplantısında, Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliğine ilişkin çeşitli kararlar alındı.

— Nihayet, UNCTAD ve Kuzey - Güney pazarlıklarında sonuç alı-

(31) **Manila Declaration and Programme of Action,** Annex I, s. 2.

namamasından sonra, 1976 güzünde Mexico-City'de, Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliğini ana konu olarak alan bir konferans toplandı.

Bu toplantı ve çalışmaların sonunda somut olarak ne gibi ekonomik işbirliği kararları alınmıştır? Bunları, Üçüncü Dünyanın kendi para ve malî sistemini kurmaya yönelik kararlar, mal ticaretinde ve uluslararası ihtisaslaşmada işbirliği kararları ve çeşitli («sektörel») ekonomik faaliyet konularını içeren işbirliği kararları olmak üzere üç grupta ele alabiliriz.

İlk gruptaki kararlar arasında, Üçüncü Dünyanın çeşitli para ve ödeme işlemlerini yürütecek, örneğin dış ticareti fazla veren ülkelerin açık veren ülkeleri doğrudan finanse etmesini sağlayacak bir ortak banka kurulması; azgelişmiş ülkelerin merkez bankaları arasında işbirliği; ortak bir para sistemine geçişin ön çalışmalarına başlamak ve örneğin yerli paraların bölgesel rezervler olabilmesi, hammaddelerin yerli para birimleri ile kote edilmesi, çok yönlü kliring anlaşmalarından ödeme birliklerine geçiş imkânlarının araştırılması sayılabilir.

İkinci grup karar ve çalışmalar arasında, uluslararası bir hammadde üreticiler birliğinin kuruluş hazırlıklarına başlanması; azgelişmiş ülkelere has bir genel tercihler sisteminin kurulması; bu ülkeler arasında dolaysız ticaretin geliştirilmesi; bölgesel entegrasyon ve sınaî üretimin ülkeler arasında dağılımı konularındaki çalışmaların desteklenmesi; uluslararası ticarette Üçüncü Dünyanın kendi çokuluslu şirketlerini kurması gibi unsurlar yer almaktadır.

Üçüncü grup içinde ise, bir Üçüncü Dünya teknoloji bankası kurularak, azgelişmiş ülke ihtiyaçlarına uygun teknolojilerin geliştirilmesi için ulusal deneyimler arasında bilgi alışverişinin kuramsallaştırılması; sanayi, tarım, ulaşım, haberleşme, sigortacılık, turizm ve diğer hizmetlerde çeşitli işbirliği çalışmalarının ve politikaların eşgüdümünün geliştirilmesi sayılabilir (32).

Uzunca bir süredir varolan bölgesel ekonomik gruplaşmaları saymazsak, bütün bu kararlar henüz başlangıç aşamasında, büyük çoklu-

---

(32) Bk. **Aynı kaynak;** UNIDO, **Report of the Second General Conference of the United Nations Industrial Development Organisation;** G. Corm, «Les capitaux pétroliers et la réforme de l'ordre financier international», **Le Monde diplomatique,** Octobre 1976, s. 6; R. Servoise, «La nouvelle stratégie du tiers-monde», **Le Monde,** 7.V.1976; **Le Monde,** 16.IX.1976 ve **Financial Times,** 22.IX.1976.

ğuyla şimdilik kâğıt üzerinde, mütevazi ilk adımlardır. Ancak bu ilk adımlar sonunda somut sonuçlar alındığı takdirde gelecekteki çalışmaların hangi yönde olacağı da aşağı yukarı belli olmaktadır. Bu gelişmelerin, görüldüğü gibi, önceki kesimde gözden geçirdiğimiz, Üçüncü Dünya - Batı arasındaki «pazarlık» modelinden tamamen farklı olduğu; bunlara «toplu, ortaklaşa ve —Batıya karşı— tek yönlü eylem» niteliğinin egemen olduğu söylenebilir.

Sonuçları ve bir alt-sistem kurmadaki başarı şansı ne olursa olsun; bu yeni eğilimin en azından bir süre daha Üçüncü Dünya hareketi içerisinde gelişmesini sağlayacak bazı etkenler vardır.

Bunların başında, Batı'nın «toplu pazarlık» sürecinde gösterdiği uzlaşmaz, ödünsüz ve katı tutum gelmektedir. Amerika, uzun bir süre Üçüncü Dünya ile pazarlığa oturmayı reddetmiş; görüşme ve tartışmayı kabul ettikten sonra dahi uzlaşmaz tutumu sonuçta değişmemiştir. Pazarlık forumlarında Amerika'nın ve onu izleyen Batılıların taktiği, kanımızca, şöyle ifade edilebilir: «OPEC çökünceye kadar karşı tarafı konuşturalım; fakat, sadece konuşturalım!» Buna karşılık, özellikle UNCTAD - IV ve Kuzey - Güney toplantılarında, bu taktiğin farkına varan ve kısa dönemde bu pazarlık sürecinden sonuç çıkmayacağını farkeden Üçüncü Dünya ülkelereinde ise şu tezin gelişmeye başladığı gözlenmiştir: «Şimdilik kendi başımızın çaresine bakalım; önce kendi ekonomik örgütlerimizi, kendi para-kredi kurumlarımızı, üretici birliklerimizi kuralım; toplu halde güçlendikten sonra ve gerekirse, pazarlık masasına tekrar oturalım!»

Ayrıca, sözü edilen toplu pazarlık süreci, bazı konularda pazarlığın değil, tek yönlü eylemin daha etkili olabileceğini Üçüncü Dünyaya öğretmiştir. Örnek olarak, hammaddelerden her biri için yapılan tek - tek anlaşmalar ve genel bir hammaddeler anlaşması önerisi gösterilebilir. Mevcut hammadde anlaşmalarının iki temel uygulama aracı vardır: İlgili hammaddelerin fiyat dalgalanmalarını denetlemek için kullanılan **tampon stoklar** ve üretici ülkelerin uyguladığı **ihraç veya üretim kotaları.** Fiilen uygulanan tampon stokların hemen hemen tümü, sadece üretici ülkelerce finanse edilmekte; ihracat (veya üretim) kotaları da işin niteliği gereği, ancak üretici ülkelerin işbirliği ile uygulanabilecek bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı gözlem UNCTAD'ın hammaddelerin geniş bir grubu için önerdiği «temel maddeler birleşik programı» için de yapılabilir. Batılılar programı finanse edecek ortak fonun kurulmasına karşı çıkmaktadırlar. Halbuki

ortak fonun finansmanı sağlandıktan sonra, «birleşik program» uygulamada büyük kapitalist ülkelerin desteğine gerek duyan hiç bir unsur içermemektedir ve sadece üretici birliklerinin işbirliği, stok programları ve ortak fonla yürütülebilecektir (33). Keza, hammaddelerle ilgili iki temel sorunu, «endeksleme» ve «eşitsiz değişim» sorunlarını pratikte çözmeye en çok yaklaşan formül, tüketici ülkelerle yapılan tek-tek veya genel anlaşmalar değil, etkin bir üretici birliği olan OPEC'in tek yönlü eylemleri, kartel gücü olmuştur. Bu durumda, Üçüncü Dünya temsilcilerinin şu soruyu sorması kaçınılmaz olmaktadır: «Sadece bizim araçlarımızla işleyen veya işleyebilecek programları Batı'nın onayına sunmak niye? Sadece programların baltalanması için mi?» Dolayısıyle, Batı katkısı olmaksızın bir Üretici Birlikleri Konseyi kurulması ve ABD kabul etse de etmese de, UNCTAD'ın hammaddelere ilişkin birleşik programını tek yönlü olarak uygulamaya girişmek önerileri yaygınlık kazanacaktır. Ve Batı tavırlarında büyük dönüşler olmazsa, en azından bir süre için «toplu pazarlık» yolundan, «Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliği» yoluna belirgin bir yöneliş olacağı tahmin edilebilir.

VI. BAZI SORULAR

Üçüncü Dünya olgusu çerçevesinde meydana gelen ve bir kısmını gözden geçirmeye çalıştığımız bu yeni gelişmelerin anlamı nedir? Sözü edilen oluşumların yorumlanmasında bugün son sözü söylemenin imkânsız olduğuna; hatta pek çok noktada sağlıklı çözümlere imkân verecek bilgi donatımından ve teorik araçlardan yoksun bulunduğumuza inanıyoruz. Öte yandan okuyucuya karmaşık bir gözlemler yığını sunmakla yetinmenin tek başına sorunlara aydınlık getiremeyeceği de ortadadır. Bu durumda, gelecekteki çözümleme girişimlerinin muhtemel doğrultularını işaret etme amacı güden bir dizi soru sorarak ve bazı sorunları formüle ederek bu çalışmamıza son vermeyi yeğliyoruz.

1. Temel çözümleme biriminin saptanması: Ülkeler ve sınıflar.

Şu ana kadarki gözlem ve tespitlerimizde, çözümleme birimi olarak dünya kapitalist sisteminin içinde yer alan **ülkelerden** söz ettik.

(33) UNCTAD tahminlerine göre, ortak fona ilk aşamada 2 milyar dolarlık bir katılma payı yeterli olacaktır. Bu miktarda bir fonun Üçüncü Dünyanın kendi kaynaklarından sağlanması güç değildir.

Azgelişmiş **ülkeleri,** gelişmiş kapitalist **ülkelerle** karşı karşıya getiren bir çıkar çekişmesini; pazarlık ve çatışma sürecini anlattık. Halbuki Marxist kuramın temel çözümleme birimi **ülke** değil, **sınıf**tır. Ve sözünü ettiğimiz pazarlık ve çatışma sürecinin gerçek oyuncuları, örneğin uluslararası forumlarda karşı karşıya gelen **devlet** temsilcileridir ve dolayısıyle her ülkede devlete egemen olan sınıflardır. Bu durumda, dünya ekonomisinin çözümlenmesinde sınıf kategorisi vasıtasıyle içsel üretim biçimlerine bir köprü kurma ve sözü edilen çatışma ve pazarlık sürecinde sistemin merkez ve çevresinde yer alan temel sınıfların rolleri, çıkarları ve tavırlarını aydınlatma görevi ile karşılaşıyoruz. En genel soyutlama düzeyinde bu, kapitalist dünya sistemi sahnesinde rol oynayan dört baş aktörü gerekli kılar: Kapitalist merkezlerin **burjuvazisi** ve **işçi sınıfı;** çevre ülkelerinin **mülk sahibi sınıflar** (ticarî, sınaî ve bürokratik burjuvazi; büyük toprak unsurları) «koalisyonu» ve **halk sınıfları** (işçi ve köylü sınıflar). **En azından** bu dört ana sınıf veya sınıflar grubunun, devlete (siyasî iktidarla) ilişkileri ve merkez-çevre çatışmasındaki rolleri aydınlanmadan çözümlemede mesafe almak mümkün görünmemektedir. Üstelik bu dörtlü şema dahi, daha ileri tahlil aşamalarında yetersiz ve ilkel kalabilecektir.

2. Üçüncü Dünyada siyasî iktidarların emperyalizme karşı özerklik derecesi.

Üçüncü Dünyada siyasî iktidarların sınıf içeriğine bakıldığında, bu ülkelerin büyük çoğunluğunda halk sınıflarının değil, mülk sahibi sınıfların (çoğu kez otoriter rejimler içerisinde) devlete egemen olduklarını saptıyoruz. Bu egemen sınıfların, «yeni bir uluslararası ekonomik düzen» kurmak iddiasıyle Batılı büyük burjuvaziye karşı pazarlık ve çekişmeye girmiş olmasını nasıl açıklamalı? Alışık olduğumuz çözümlemeler bu sınıfları, çoğu kez «işbirlikçi, komprador burjuvazi» kavramlarıyle emperyalizmin yaratıkları ve pasif araçları göstermiyor mu idi? Bu «kuklalar» modeline uygun bazı devletler; örneğin Meksika, Venezuela, Pakistan, Filipinler'in ekonomik konularda Üçüncü Dünya taleplerinin radikal sözcüleri olarak ortaya çıkışları nasıl yorumlanmalı? Orta-Doğu'da emperyalist çıkarların iki temsilcisi olan İran ve Suudi Arabistan, petrol fiyatları konusunda iki ayrı tezin öncüsü olarak ortaya çıktıklarında, bu tezlerden birinin bu somut ve çok hayatî konuda emperyalizmin çıkarlarıyle çatıştığı hiç olmazsa mantıken ortada değil midir? Olayın açıklanmasında ya dünya çapında büyük ve fev-

kalâde başarılı bir komplonun tezgâhlandığını; ya da günümüzün uluslararası konjonktüründe Üçüncü Dünyadaki en tutucu siyasî iktidarların dahi emperyalizme karşı özerklik derecesinin artmış bulunduğunu kabul etmek gerekecektir. Biz bu ikinci yoruma yatkınız. Yakın zamanlara kadar küçümsenmiş olan biçimsel siyasî bağımsızlığın çok önemli bir değişken olarak bu ikinci yorumu geçerli kılan etkenlerden biri olduğu düşünülebilir.

3. **Sermayenin kısa ve uzun dönemli çıkarları ve devlet.**

Kapitalist merkezlerdeki devletlerin, Üçüncü Dünya ile ilişkilerinde izledikleri temel ilkeler neye dayanır? Bu devletler, şüphesiz Batı'nın egemen sınıflarının devletleridir; ancak ideal olarak bu sınıfların (burjuvazinin) bütün unsurlarının uzun dönemli çıkarlarını izlemek görevindedirler; her an, her sermaye grubunun özel ve kısa dönemli çıkarlarını gözetmek değil... Esasen, özel ve kısa dönemli çıkarlar söz konusu olduğunda, çoğu kez çeşitli sermaye grupları arasında çıkar çelişkileri söz konusu olacağından, siyasî iktidar çatışan çıkarlar arasında bir uzlaşma veya tercih yapma zorunda kalacaktır. Bunu yaparken de bazı sermaye gruplarının çıkarlarını zedelemek durumunda kalabilecektir. Örneğin, petrol fiyatlarının artması, petrol şirketleri lehine, ancak otomobil endüstrisinin aleyhine bir gelişmedir ve her iki sermaye grubu da kendi özel çıkarlarını siyasî iktidara iletmenin yollarını bilirler. Ancak, Amerikan hükümeti, OPEC'e karşı tavrını oluştururken bu iki sermaye grubunun kısa dönemli ve özel çıkarlarının yanısıra, ABD ekonomisinin rakip kapitalist ekonomilerle olan nispî güç durumunu (yani bir bütün olarak ABD burjuvazisinin çıkarlarını) ve «hür dünyanın» lideri sıfatıyle, alacağı kararların bir bütün olarak emperyalist sistemin güçlenmesi veya zayıflaması üzerindeki etkilerini dikkate alacaktır. Bu derecede büyük bir olayda, ABD hükümetinin sadece petrol şirketlerinin kârları ile uğraştığını söylemek, Marxist devlet kuramını karikatürleştirmekten öteye bir anlam taşımasa gerektir.

4. **Üçüncü Dünya ve çokuluslu şirketler.**

Böylece, uluslararası forumlarda, Batının ve Üçüncü Dünyanın devlet temsilcileri ilke olarak ait oldukları «millî» sınıfların veya en mükemmel halde dünya sisteminin merkez veya çevresinin uzun dönemli çıkarları üzerinde pazarlık ve çekişme halindedir. Ne var ki,

Üçüncü Dünya devletleri, ekonomilerinin günlük işleyişlerinde, bir bütün olarak emperyalizmle değil, onun somut ve özel unsurlarıyle, çoğu kez çokuluslu şirketlerle karşı karşıyadırlar. Herhangi bir çokuluslu şirket (örneğin petrol şirketi), Batı sisteminin özel bir sermaye grubu olarak, bu sistemin bünyesindeki diğer özel gruplarla (otomobil endüstrisi) kısa dönemli çıkar çatışması içinde olabileceği gibi; aynı konuda Üçüncü Dünya devleti ile çıkar birliği içinde de olabilir. Bütün bu hammaddelerde fiyatların yükselmesine yönelik çabalar; bu fiyat artışlarından pay alabilmeye imkân veren ekonomik ve kurumsal koşullarda, hammaddelerin azgelişmiş ülkelerde üretimini ve dünya piyasalarına sürümünü denetleyen çokuluslu şirketlerin desteğini kazanabilir. Böyle durumlarda, «yeni uluslararası ekonomik düzen» pazarlığında, çokuluslu şirketlerin bazen Üçüncü Dünya saflarında yer aldığı ilginç durumlar doğmaktadır. Buna karşılık, hammaddelerin üretimi, işlenmesi ve pazarlanmasında çokuluslu şirketlerin egemenliğini yıkmaya yönelik her eylem, hem kısa, hem uzun dönemli çıkarlar açısından emperyalist merkezleri bir bütün olarak Üçüncü Dünya ile karşı karşıya getiren bir gelişmedir. Kısacası, incelediğimiz olgunun baş aktörleri (devletler, egemen sınıflar) ile ikincil oyuncuları (somut sermaye grupları, çokuluslu şirketler) arasındaki ilişkiler bir hayli karmaşıktır.

5. «Üçüncü Dünyacılık!» Ne türden bir tez?

Somut pazarlık ve çekişme konuları dışında ve hatta bilimsel çözümleme çabalarından ayrı olarak, politik ve ideolojik yönleri ile «Üçüncü Dünyacılık» diye bir akımdan söz edilebilir. İşin bu yönüne eğilmek niyetinde değiliz. Sadece, dayanaklarını tartışmadan konunun bu yönüne ilişkin bazı düşüncelerimizi sıralayalım:

— Bu akımın, kökeninde, hatta bütünlüğü ile Marxist tezlerden oluştuğunu söylemek herhalde güçtür. Ancak, zaman içinde Marxistler hem kuramsal çözümleme, hem de politika düzeyinde bunların biçimlenmesine artan katkılar yapmaktadırlar. Ayrıca, fiilen «apoloji»ye dönüşmüş biçimsel bir Marxismle, bir lâf Marxismi ile, günümüz dünyasına temelden eleştirici bir tavırla bakmayı beceren, ancak kuramsal bütünlüğünü henüz kuramamış bir «Üçüncü Dünyacılık»ın oluşmasına katılan bir «diğer» Marxismden acaba hangisi dünyayı değiştirmeye daha yatkın araçlar sağlamaktadır? Bu soruyu sormanın zamanı herhalde gelmiştir.

— Gelişmiş kapitalizmle yapılan pazarlık sürecinin aslında «reformist» bir çaba olduğu ve başarıya ulaştığı takdirde «dünya çapında bir sosyal demokrasi» kurmanın ötesine gidemeyeceği söylenmektedir. Buna cevap olarak, işçi sınıfı hareketiyle kurulan paralelliği izleyerek diyebiliriz ki, «işçi sınıfının nihaî hedefi bakımından ekonomik mücadele yeterli değil, ama gereklidir ve işçi sınıfı hareketinin tarihinde ekonomik-sendikal mücadelenin gereğini sadece anarşistler inkâr etmişlerdir.»

— Buna karşılık bir başka görüş, özellikle özerk bir alt-sistem kurmaya yönelik çabaları, «bir kapitalizm öncesine dönüş ütopyası» olarak; âdeta gelişen kapitalizmin ezdiği küçük üreticilerin popülist tepkisine benzeterek yorumlamaktadır. Aynı benzetmeyi sürdürerek diyebiliriz ki, «kapitalizme karşı doğan popülist ve sosyalist tepkilerin sınıf tabanları birleşmedikçe, kapitalizmi aşmak mümkün olmamıştır.» Ancak bu, «nasıl bir aşma?»; «nasıl bir yeni düzen?» sorularının, sürekli bir mücadelenin gereğini ortadan kaldırmaz.

6. **Artığın ülkeye intikali ve paylaşılması.**

Üçüncü Dünyanın «ekonomik» mücadelesinin, bu ülkelerdeki siyasî iktidarların nitelikleri gereği, halk sınıflarının değil, örneğin (bürokratik, sanayici, tüccar, hatta toprak unsurlarıyle) millî burjuvazilerin mücadelesi olduğu söylenebilir. Ancak emperyalist merkezlerin, çevreden massettikleri artığa, çevre ülkelerinin sahip çıkmaları, çevredeki bütün millî sınıfların çıkarlarının birleştiği bir mücadele sayılmalıdır. Artığın ülke ekonmisi içinde paylaşılması ve daha geniş anlamda iç düzen sorunu, ülke içi sınıf mücadelesinin konusudur ve yukarıdaki tezlerde bu mücadeleyi gündem-dışı bırakan hiç bir unsur yoktur. Ayrıca, Üçüncü Dünyanın ekonomik mücadelesi, emperyalist sistemin hayat kaynaklarını kemirdiği oranda, bütün insanlığın kurtuluşuna da katkı yapacaktır.

7. **Üçüncü Dünyada halk iktidarları.**

Dünya ekonomisinin temel işleyiş kuralları ve bunun sonuçları çevresinde dönen ekonomik mücadelenin, azgelişmiş ülkelerde halk iktidarlarını getirecek büyük dönüşümler ve devrimler gerçekleştiği zaman tamamen gündem-dışı kalacağını sanan «rahatçı» bir görüş de vardır. Gerçekte ise, herhangi bir azgelişmiş ülkede devrimci dönüşü-

mün gerçekleşmesi, o **ülkenin dünya ekonomisi içindeki durumu** bakımından pek az değişiklik getirir. Dolayısıyle, hammaddeler, teknoloji transferi, dış borç yükü, sınaî ürünlerin gelişmiş ülkelere ihracı, çokuluslu şirketlerin denetimi, Üçüncü Dünyanın ekonomik işbirliği gibi konularda, devrimci iktidarların da diğer Üçüncü Dünya ülkeleri ile birlikte davranması doğal ve kaçınılmaz olacaktır. Şüphesiz, hareketin içinde yer alan ilerici rejimlerin sayısı arttıkça, Üçüncü Dünyanın ekonomik mücadelesi çok daha tutarlı ve etkili bir nitelik kazanacaktır.

Gözlemler, yukarıdaki yargılarımızı doğrulamaktadır. Bir sosyalist dünya sistemi yoktur; bu yüzden Üçüncü Dünyada sosyalizme yönelik ülkeler dahi, örneğin Vietnam, Küba, Kuzey Kore, kendi ekonomik sorunlarını çözmede dünya kapitalist sisteminin oyun kurallarını kabul zorunda kalmaktadırlar ([34]). Bu durumda, Üçüncü Dünyanın sosyalist rejimleri, diğer azgelişmiş ülkelerle birlikte bu oyun kurallarının veya sonuçlarının değiştirilmesine yönelik mücadelenin içinde yer almakta; 77'ler Grubunun veya bloksuz ülkeler grubunun ekonomik taleplerinin oluşmasında ve uluslararası forumlarda savunulmasında aktif rol-

(34) Bir iki örnek verelim. Amerikan yenilgisinden sonra Vietnam, Uluslararası Para Fonuna üye olmuş; «ihraç gelirlerinde ani düşme» gerekçesiyle Fonun «telâfi edici finansman» kaynağından 36 milyon dolar borç almış ve Dünya Bankası heyetlerine kapılarını açmıştır. Yine Vietnam, petrol aramaları, tabiî kaynakların işletilmesi, sanayileşme konularında Japon, Fransız ve İngiliz sermaye çevreleriyle ve çokuluslu şirketlerle işbirliği imkânları aramaya başlamakta ve yabancı sermaye yatırımlarını teşvik edecek bir hukukî düzenlemeye gitmektedir. (Bk. **Le Monde,** 20.V.1976, s. 3; 12 - 13.XII.1976, s. 40; 12.I.1977, s. 34; 13.I.1977, s. 32; **Le Monde diplomatique** ,Aout 1976, s. 7; **Financial Times,** 24.XI.1976, s. 6; 26.XI.1976, s. 7; 14.XII.1976, s. 6; 30.XII.1976, s. 5; 13.I.1977; **Foreign Report,** 26.I.1977, s. 7.) Böylece, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasının kredi ve yardım koşullarının, çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinin, teknoloji transferinin azgelişmiş ülkeler lehine yeniden düzenlenmesiyle ilgili pazarlık masalarına Vietnam, diğer Üçüncü Dünya ülkeleriyle birlikte oturmak ve bu pazarlığı ciddiye almak durumundadır. Öte yandan Kuzey Kore, Batı ile ticarî ilişkilerinde sürekli açıklar verdiği için yığılmış olan borçlarını ödeme imkânsızlıklarıyle karşılaşarak alacaklı ülkelerden borç yükünün yeniden düzenlenmesini isteme zorunda kalmıştır. **(International Herald Tribune,** 27.XI.1975, s. 5; 8.I.1976, s. 7; **Financial Times,** 26.II.1976, s. 4; 14.XII.1976, s. 6; 31.XII.1976, s. 17.) Böylece uluslararası forumlarda, Üçüncü Dünyanın borç yükünün yeniden düzenlenmesi pazarlık konusu olurken Kuzey Kore'nin çıkarları ve tavrı diğer Üçüncü Dünya ülkelerinden farklı olamamaktadır.

ler oynamaktadırlar. Demek oluyor ki, tartıştığımız sorunlar, herhangi bir Üçüncü Dünya ülkesinde halk iktidarı getiren bir devrim sonunda gündemden kalkacak türden sorunlar olarak küçümsenemez. Üstelik, dünya kapitalist sistemine entegre olmuş ilerici rejimler için, bu entegrasyonun içsel yansımalarını, yozlaştırıcı etkilerini görmemezliğe gelebilir miyiz? Bu durumda, örneğin «özerk bir alt-sistem kurma» ve «kollektif özgüven» programları başarıya ulaştığında, bu başarılar Üçüncü Dünya içerisindeki ilerici rejimler ve sosyalizme yönelen ülkeler için, bunların sosyalist yolda ilerleyebilmelerini büyük ölçüde kolaylaştırabilecek gelişmeler olacaktır.

Bütün gözlemler bize, Üçüncü Dünya olgusunun, kuramsal ve pratik açıdan ciddiye alınması gereğini telkin ediyor. Çağımızın en ilgi çekici ve önemli gelişmelerinden birinin ülkemizde serinkanlılıkla tartışılmasına iddiasız bir katkı yapabildi ise, bu yazı amacına ulaşmış olacaktır.

TARİHİ MADDECİLİK VE KAPİTALİZM-ÖNCESİ TOPLUMLAR: ASYA TOPLUMU-FEODALİTE TARTIŞMASINA YENİ BİR YAKLAŞIM (*)

A. S. AKAT (**)

Bu makalenin amacı, tarımsal üretimin belirleyici olduğu kapitalizm-öncesi toplumlarına maddeci toplum biliminin uygulanmasıdır. Bu şekilde, hem toplum (ve tarih) teorisinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağımı —yani geçmişin bugüne ışık tutmasını—, hem de özellikle Asya üretim tarzı (AÜT) kavramı çerçevesinde oluşan bir dizi tartışmanın daha anlamlı bir zemine oturmasına yarayacak bazı ipuçlarını getirebileceğimi umuyorum.

Maddeci toplum biliminin kuruluş ve gelişme sürecinin içine yerleştiği toplumsal pratikten kopuk olması imkânsızdır. Yaşadığımız dünya, kapitalizmin bütün kurumları ile belirgin hâkimiyetini taşımaktadır. Halbuki, kapitalizm belirli bir coğrafi mekân ile sınırlı: Avrupa ve uzantıları (Japonya'yı hariç tutarsak). Tarihi maddecilik de dahil olmak üzere, bütün toplumsal bilimler buralarda kurulmuş ve gelişmiştir. Bunun sonucu olarak, tüm Avrupa-dışı tarihini, Avrupa'nın özgül toplumsal yapısı içinde üretilmiş kavramlar aracılığı ile anlamaya çalışıyoruz: bir bölgenin tarihi ve toplumsal kuruluşu genellikle tarih ve toplumsal kuruluş kavramlarına yaygınlaştırılmakta. Nitekim, tarihi maddeciliğin ilkel topluluk ile kapitalizm arasındaki dünya tarihini, Akdeniz-Avrupa yöresinden alınan üç üretim tarzı ile ifade ettiğini biliyoruz: antik, köleci ve feodal. Bu üçlünün dışında, muğlak (ve hatta kötü) tanımlanmış bir Asya üretim tarzına da konjonktürel olarak değinilmekte. Kanımca, bu Avrupa-yanlı tarafgirliği (Eurocentric bias) bir

---

(*) Bu makalede geliştirilen temaların önemli bir kısmı Ağustos 1976'da Mexico City'de toplanan «30'uncu Asya ve Kuzey Afrika İnsan Bilimleri Uluslararası Kongresine» (30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa) sunduğum «Proposal for Radical Reinterpretation of Asiatic versus European Social Formation» adlı tebliğde bulunabilir; söz konusu tebliğ kongre tarafından yayımlanmaktadır.

(**) **Asaf Savaş Akat:** İst. Üni. İkt. Fak. İkt. Doçenti.

dizi öznel koşula bağlayamayız (Şovenizm, bölgecilik, hatta ırkçılık): Marx ya da Engels'in bu tür eğilimleri olduğunu sanmıyorum. Tersine, maddeci tarih biliminin kuruluş döneminde, Avrupa'nın çağın toplumsal (ve politik) pratiğindeki önemli ve Avrupa-dışı yöreler hakkındaki bilgi yetersizliği bu tarafgirliğin nesnel koşullarını oluşturmakta idi. Böyle olunca, dünyayı anlama/dönüştürme sorumluluğunu yükümlenen devrimci teori/pratik için, Avrupa ile Avrupa-dışı yöreler arasındaki benzerlik ve benzemezliklerin doğru değerlendirilmesi de büyük önem kazanıyor. Özellikle Asya üretim tarzı ile ilgili önerilerimde, olaya daha genel bir sorunsal içinde bakarak bu tarafgirlikten kurtulmaya çalıştım. Bu bağlamda, eğer ben de Asya-yanlı bir tarafgirliğe düşmüşsem okuyucudan peşinen özür dilerim.

TARİH VE TARİH TEORİSİ

Her şeyden önce yöntemle ilgili birkaç soruna değinmemiz gerekiyor. Bu çalışma bir tarih çalışması değildir: Üçüncü Haçlı seferini ya da Pelopones Savaşlarını anlatmadığı gibi onbeşinci yüzyıl Osmanlı ya da Sung hanedanı Çin toplumunu açıklamıyor. Ama, gene de, konusu tarih; insanlık tarihinde hiç olmazsa birkaç bin yıl süren bir dönemin **teorisini** yapıyor. O zaman, şu soruya mutlaka önceden cevap vermemiz gerekiyor: tarihin teorisi yapılabilir mi? Sezar ve Kleopatra'dan, Yıldırım Bayezit ve Timur'dan, İsa ve Şeyh Bedrettin'den, Kadeş anlaşması ve Çaldıran savaşından soyutlanmış, ama tarihi yapan bu kişi ve olayların davranış ve oluş nedenlerini açıklayabilecek bir tarih teorisi mümkün müdür? Ben bu soruya olumlu cevap vermek istiyorum. Tarihi maddeci bilim, tarihin (ve toplumun) teorik düzeyde temellük edilebileceğini, yani tarihi (ve toplumu) belirleyen unsurların bir dizi nesnel koşuldan hareketle bilgi olarak üretilebeceğini önermektedir (1).

Mutlaka somut mekân ve zamanda tanımlanması gereken tarihi gerçek ile, her iki unsurdan soyutlanmış bir tarih teorisi arasındaki ilişkiler özellikle tarihçiler arasında yoğun bir şekilde tartışılagelmektedir. Tarih teorisine gelen eleştirilerin tümünün tarihi maddeci sorun-

(1) Yapısalcı olarak suçlanmak istemem, ama, Althusser'in, diğer konulardaki fikirleri ne olursa olsun, Marx'ın bilgi üretiminde yeni bir «kıta»yı, «tarih kıtasını» insanoğluna açtığı konusundaki yargısına katılıyorum; bak. **Lenin ve Felsefe,** (Birikim Yayınları, İstanbul 1976), s. 25.

salın dışında kalanlar tarafından yapıldığını da göz önüne alarak, farklı tarihçi okulların bu konudaki kanaatlerini özetlemek yoluna gitmeyeceğim. Ancak, bizzat tarihi maddeci sorunsalın içinde kalınsa bile, tarih teorisini kurarken iki önemli tuzağa düşmemeye dikkat etmemiz gerektiğini vurgulamak istiyorum.

Bunlardan ilki, tarih teorisini hiç bir zaman somut tarihten hareketle yapacağımız genellemelerle kuramayacağımızdır. Bilimin yöntemi, daima, en soyuttan en somuta giderek, çoklu ve karmaşık belirlenmelerin sentezi olan somutu düşünce sürecinde yeniden üretmektir (2). Aksi, yani somut mekân ve zamanda oluşan tarihi (toplumsal) olaylardan hareketle bir tarih (ve toplum) teorisi kurmaya çalışmak bizi ampirizme (ve historisizme) götürecektir. Ne yazık ki maddeci tarih biliminde de sık sık bu tür etkiler güç kazanmaktadır (3).

İkinci tuzak, tarih ve toplumun belirlenişini toplumun bir düzeyine mekanik bir biçimde indirgemek eğiliminde yatıyor: ekonomizm. Bu anlayışa göre, maddi yaşamın yenidenüretimi sürecinin maddeci tarih bilimindeki özgül ağırlığı, ekonomik düzeyin toplumun tüm düzeylerini tek başına ve doğrudan belirlemesi şeklinde tefsir edilir. Bu durumda, maddeci tarih biliminin ikinci temel unsuru olan sınıf çatışmasına (politik ve ideolojik düzeyler, devlet, vs.) analizde yer kalmaz. Sınıf çatışmasının (politik düzeyin) özgüllüğü yokolunca, bir yandan üretim ilişkileri ve mülkiyet ilişkilerini ayırdetmek zorlaşırken, diğer yandan da, insanın tarih ve toplumu anlayarak (devrimci teori) onu dönüştürecek müdahaleleri yapması (devrimci pratik) yerine, üretim güçlerinin gelişmesi ile **kendiliğinden** kurulan bir sosyalizm beklenebilir. Dikkat edilirse, sosyalizm ile üretim güçlerinin gelişme düzeyi arasında kurulan bu mekanik ilişki sonunda, maddenin (toplumun) ulaşacağı yer evrimi başında bellidir; maddeye bu tür bir amaç yüklemek ise mutlaka teleolojik (ve hatta teolojik) olacaktır (4).

---

(2) Ne kadar iyi bilinse de, tekrar tekrar hatırlatmakta yarar gördüğüm bu husus Marx'ta çok açıktır; bak. **Grundrisse** (Pelican Books, Middlesex 1973), s. 100 ve devamı (yöntem bölümü); **Contribution à la Critique de l'économie politique** (ed. Sociales, Paris 1957), s. 164 ve devamı (yöntem bölümü).

(3) W. Kula, **Economic Theory of Feudalism** (NLB, Londra 1976), s. 15'de bazı ilginç örnekler bulunabilir.

(4) Ekonomizmin karşıtı olarak volontarizm, politik pratiğe verdiği ağırlık nedeniyle zaten bilimi reddetmeye yönelik olduğundan bizim sorunsalımızın dışında kalıyor; ekonomizm-volontarizm ikilisinin çok benzer somut sonuç-

Yukarıdaki açıklamalardan bu çalışmanın yöntemine geçebiliriz. Önce, tarım teknolojisine tekabül eden üretim güçleri düzeyini saptayacağız. Buradan, tümdengelim yoluyla, bu üretim güçleri ile tutarlı olacak üretim ve mülkiyet ilişkilerini araştıracağız (5). Bu süreç içinde, toplumların belirlenmesinde üretim güçleri/sınıf çatışması ikilisinin özgül yerlerini vurgulayacağız. Ayrıca, bu tür bir analizin mevcut bazı kavramlarla ilişkisini, bu sonuncuları eleştirerek ortaya çıkarmaya çalışacağız. Giderek, üslup hakkında birkaç söz söylemek istiyorum. Bir dizi genel hipotez öneren çalışmaların sentetik niteliklerinin ağır basması doğaldır. Böyle olunca, yararlanılan pek çok eseri alıntı yaparak dipnotlarda belirtmenin metni zorlayacağını düşünerek, konuyla ilgili olarak önemsediğim kitap ve makaleleri, çalışmanın sonundaki bir bibliyografya bölümünde kısaca değerlendirerek zikretmeyi tercih ettim.

ÜRETİM GÜÇLERİNİN TANIMLANMASI

Üretim güçleri kavramı insanın çevresindeki nesnel dünya ile olan ilişkisini, yani doğayı temellük biçimini özümler. Maddeci görüş, toplumun (ve tarihin) temel belirleyicisinin insanla doğa arasındaki nesnel iliş olduğunu önerdiğinden, bu ilişkinin iyi tanımlanması son derece önemlidir. Özellikle vurgulamamız gereken şey, üretim güçleri kavramının ne insanın nesne-nesne ilişkileri hakkındaki bilgi düzeyi olan teknoloji ile ne de teknolojinin nicesel görünümü olan verimlilik ile özdeş tutulmaması gereğidir. Üretim güçleri, teknoloji ya da verimlilik gibi nesneler dünyasına ait bir kavram değildir, topluma ait bir kavramdır: insan-doğa ilişkisini insan-insan ilişkisine olan etkisi açısından inceler. Böyle olunca, teknoloji ya da verimlilikteki değişmelerin ille üretim güçlerinin gelişme düzeyini etkilemeleri gerekmez;

---

lara ulaşabileceğini, maddeci bilim ile ilgili olarak katıldığım diğer analizlerle beraber getiren ve okuyucuya önereceğim bir yazı, «Lucio Magri'nin yazısı dolayısıyle marksist parti sorunu»dur **(Birikim,** sayı 24, Şubat 1977).

(5) Engels şöyle diyor: «Tarihte toplumun ve devletin bütün ilişkileri, bütün dinî ve hukukî sistemler, ortaya atılan bütün teorik görüşler, ancak bütün bunlara denk düşen çağların maddi yaşam koşulları belirlendiğinde ve maddi yaşam koşullarından **tümdengelim yoluyla** türetildiğinde anlanabilir» (siyahlar benim, ASA). Ekonomi Politiğin Eleştirisine Önsöz'den zikreden, Marx/Engels, **Devlet ve Hukuk Üzerine,** derleyen ve çeviren Rona Serozan, (May yayınları, İstanbul 1977), s. 37.

bu değişiklikler ancak insan-insan ilişkilerini de değiştirecek **nitelikte (nicelikte değil)** oldukları takdirde önem kazanırlar (6).

İlkel komün ile kapitalizm arasında yer alan toplumların özgül üretim güçleri düzeyi nedir? Bu soruya cevap vermek o kadar güç değil; insanın doğa ile ilişkisinde pasif olduğu bir teknoloji ile karşı karşıyayız. Üretimin âdeta tümü, doğaya karmaşık aletler kullanmayan bir emek uygulaması ile gerçekleşmekte: tarım. Toprak verimini yükselten teknik ilerlemenin insanın doğa karşısındaki bu pasif (müdahale olanakları sınırlı) durumunu değiştirmeyeceği, ancak ve ancak üretimi topraktan (doğa) insan yapısı (yenidenüretilebilir) üretim araçlarına kaydıran teknolojik gelişmenin üretim güçlerinin daha yüksek bir düzeyine tekabül edeceğini hatırlatalım (niteselin nicele öncelliği).

Tarımın bulunması toplumda insanlararası kurulabilecek ilişkileri belirler (ve sınırlar). Tarım teknolojisinin önemli çıkarsamalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Tarım, toplumun bireylerin biyolojik yeniden üretimi için gerekli olandan daha fazlasını istikrarlı bir şekilde üretmesine olanak tanır. Toplumsal **artık-ürünün** varlığı, bu teknolojinin **sınıflı topluma** tekabül edeceğini gösterir: ilkel komün yıkılmıştır.

2. Tarım teknolojisi, yaygın bir iktisadi işbölümünün gerçekleşmesi için yeterince karmaşık değildir. İktisadi işbölümünün **yokluğu,** sınıfların üretim-dışı (yani toplumsal) işbölümü sürecinde ortaya çıkacağını, yani sömüren sınıfların iktisadi fonksiyonları ile değil, **toplu-ma-ait** (societal) fonksiyonları ile tanınabileceklerini ifade eder (savaş, din). Aynı şekilde, iktisadi işbölümünün sınırlı olması, meta üretiminin hiç bir zaman hakim olamayacağı anlamını taşır. Bu ise, bir yandan ticaretin sisteme dışsal olacağını (farklı coğrafi tekelleri temsil eden bölgesel—uluslararası—ticaret), diğer yandan da sömürünün **iktisat-dışı** unsurlarla gerçekleşeceğini içerir.

3. Tarım teknolojisinde, kapitalist üretim tarzını karakterize eden üretilmiş (yeniden üretilebilir) üretim araçları toplumsal yenidenüretim sürecinde önemsizdir; temel üretim aracı ise **yenidenüretilemez**

---

(6) Üretim güçleri kavramı ve özellikle nitel ve nicel yanlarının toplumsal belirlenmedeki etkileri üstüne çok şey söylemek mümkün; gerek geçmiş çağların ve gerek bugünün anlaşılmasında iyi özgülleştirilmesinin hayati bir önem taşıdığını düşünüyorum.

(toprak) (7). Toprağın bu niteliğidir ki, savaşçı (asker) sınıfların tüm kapitalizm-öncesi (tarım) toplumlarındaki önemini (ve etkinliğini) bize açıklar. Toprak (yeniden) üretilemeyince, her sınıf için elde ettiği artık-ürünü arttırmanın tek yolu fetihdir: savaş, toplumun hem genişleyen yenidenüretiminde hem de kendini korumasında hayatidir (8).

Bu şekilde tarım teknolojisine tekabül eden üretim güçleri düzeyinin esas niteliklerini görmüş bulunuyoruz: artık-ürünün varlığı, iktisadi işbölümünün yokluğu ve temel üretim aracının yenidenüretilemeyişi.

ÜRETİM GÜÇLERİNDEN ÜRETİM İLİŞKİLERİNE

Şimdi şu soruya cevap arayalım: Üretim güçlerinin bu gelişme düzeyi ile hangi üretim ilişkileri bağdaşır (compatible)? Bağdaşma kıstası olarak (Bettleheim **correspondence** ya da **non-correspondence** diyor) «yenidenüretimi» kullanacağım: üretim güçlerinin gelişme düzeyi **veri** iken, toplumun kısa-uzun dönemde ve içsel-dışsal olarak **yenidenüretimine** imkân veren üretim ilişkilerine o üretim güçleri ile bağdaşan üretim ilişkileri diyeceğiz.

Yukarıda tanımda özellikle üstünde durmamız gereken «yenidenüretim» kavramıdır. Belirli bir üretim güçleri düzeyinin belirli üretim ilişkilerini topluma zorlaması, hiç bir zaman, üretim güçleri ile ilişkileri arasında mekanik (kendiliğinden) bir belirlenme süreci olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Üretim güçlerinden üretim ilişkilerine geçişi, tarihin motoru olan sınıf çatışmaları temin eder: üretim güç ve ilişkileri arasındaki bağdaşma, somut tarihte, farklı sınıf kavgaları ile oluşan toplumsal yapıların üretim güçleri ile bağdaşamadıkları ölçüde

---

(7) Temel üretim aracının yenidenüretilmeyişine iki önemli istisna vardır: yenidenüretilebilen fakat taşınamayan kanal ve diğer sulama tesisleri ile hem yenidenüretilebilen hem de taşınan hayvanlar. Bu iki kategorinin etkileri ileride ayrıca ele alınacaktır.

(8) Her insan topluluğu için mutlaka gerekli olan ve insan-doğa ilişkisi yanında insan-insan ilişkisini de tefsir eden ruhani zümre de (din) unutulmamalıdır. Ancak, uzun dönemli yapısal belirlenme sürecinde içsel ve dışsal dinamik birbirinden ayırdedilemeyeceğinden, daha etkin olan savaşçı sınıfın, her ne kadar ruhani sınıfla bir ittifak kurmak zorunlulukları olsa da, hakim olacaklarını söyleyebiliriz; kapitalizm-öncesi toplumlarda dinin ve bu fonksiyonu yükümlenen toplumsal sınıfın toplumsal belirlenmedeki önemini hep aklımızda tutarak.

kendilerini yenidenüretememeleri ile gerçekleşir. Açıktır ki, söz konusu «toplumsal yenidenüretimi» salt içsel dinamik ve ilişkilerle tanımlayamayız. Bağdaşmazlık, özellikle toplumların diğer toplumlara kıyasla kendilerini yenidenüretme **etkinliklerinde** belirgin olacaktır: dışsal dinamik. Bu şekilde, «toplumsal yenidenüretim» kavramının içeriğinin sınırlarını çizmiş bulunuyoruz: üretim güçlerinin gelişme düzeyinin koymuş olduğu ulaşım ve haberleşme tahditleri ile belirlenecek bir coğrafi bölgede birbiriyle bağıntılı fakat farklı toplumsal yapıların bir bütün olarak rekabet/tamamlama sürecinde kendilerini yenidenüretmeleri.

Her somut coğrafya ve tarihte değişen şekiller alabilen sınıf çatışmasının toplumsal belirlenme analizine açıkça (explicitly) dahil edilmesi ile karşımıza karmaşık ve heterojen bir geçiş dönemi çıkar. Örneğin tarımın bulunmasından bu yeni teknolojiye tekabül eden üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasına kadar geçen süre, yöreden yöreye büyük farklar gösterebilir ve binlerce yıl sürebilir. Ampirisist tuzağa düşmemek için, model ya da teorinin az sayıda belirleyici etkenden hareket eden (basit) mantığı ile somut tarihin âdeta sonsuz sayıda etken tarafından belirlenen (karmaşık) mantığını ayıran çizgiyi vurgulamamız gerekir. Yapısal analiz, bir üretim güçleri düzeyine tekabül eden üretim ilişkilerini tümdengelimsel usavurma ile elde etmemizi sağlar. Bu ilişkilerin ortaya çıkış süreci ise (genesis: türüm) ayrı bir sorunsal içinde ele alınır. Çalışmamız açısından büyük önem taşıyan yapı-türüm ayırımına ileride tekrar döneceğiz.

GEÇİŞ ÜRETİM TARZLARI : ANTİK VE KÖLECİ

Antik üretim tarzı, aşiret (ilkel) topluluğundan sınıf (tarımsal) toplumuna geçiş sürecinin ilk kademelerinde yer alır. Özelliği, köle olarak tutulan bir yerli halk üstünde müştereken savaşçı fonksiyonunu yükümlenen bireysel üreticilerden oluşmasıdır. İçeride, büyük toprak ve köle mülkiyetinin gelişme eğilimi şehirliler (citizen) arasındaki eşitliği bozarak yoğun bir sınıf kavgasına yol açar. Toplumun içsel dinamiğini durdurarak bu tür bir sınıf çatışmasını engelleyecek mülkiyet ilişkileri gelişebilir (Sparta); ancak, bu durumda toplumun dışsal dinamiği kaybolur (fetih dürtüsü). Böyle olunca, eninde sonunda, büyük toprak ve köle sahiplerinin hâkimiyet kazandıkları kentlerden biri diğerleri üstünde egemenlik kurar. Bu ise, antik üretim tarzını köleci üretim tarzına dönüştürür.

Köleci üretim tarzı, köle emeği ve büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bir devleti içerir. Bu toplumun dinamiğini, sistem dışında kölelerin **varlığı** sağlar: emek-gücü toplum tarafından yenidenüretilmez fakat toplum dışından temin edilir. Ancak, devlet yayıldıkça, dışarısı daralır. Kölelerin içeride üretilmesi halinde ise, bunların, yarı ya da tam-bağımlı köylülere kıyasla hem maliyetleri daha yüksek hem de verimleri daha düşük olur. Bu da bizi başka bir üretim tarzına getirir.

Kanımca, tarımsal teknolojiye tekabül eden üretim tarzlarını aşağıdaki iki nokta aracılığı ile anlayabiliriz.

1. Artık-ürünün varlığı, kaçınılmaz olarak sınıflı toplumu ortaya çıkarır; antik üretim tarzı, kentli-köle arasındaki sınıf ilişkisine rağmen kentliler arasında sınıfsız ilişkiyi devam ettirdiğinden (ilkel demokrasi) geçici bir yapıdır ve uzun-dönem dışsal yenidenüretim mekanizmalarından yoksundur.

2. Üretici sınıfı (emek gücünü) asgari maliyetle ve içeride yenidenüretme zorunluluğu toplumu özgül toprak tasarruf ve örgütlenme biçimlerini kabule zorlar. Köleci üretim tarzı, gelişmiş bir sınıf toplumu olmasına rağmen, bunu gerçekleştiremez: bir üreticiyi, **ailesi ve çocukları ile beraber** en ucuz üretme biçimi, ona, ürününün tüm ya da kısmının kendisine ait olduğu bir toprak parçası vermektir. Üreticilerin kendilerini yenidenüretmelerinin bu özgül biçimi tarımsal üretimin özelliklerinden doğmaktadır. Yaşadığımız çağda ve gelişmiş kapitalist toplumlarda bile tarımsal ürünlerin önemli bir kısmında etkin üretim biriminin bireysel çiftçi olması ilginçtir.

Bu durumda, tarım teknolojisine tekabül eden üretim ilişkilerini tanımlayabiliriz: ürününün tümü ya da kısmı kendilerine ait topraklar üstünde kendilerini yenidenüreten bir üretici sınıf ve toplumsal artık-ürüne el koyan bir savaşçı-yönetici sınıf. Daha önce de belirtildiği gibi, meta üretiminin hakim olmayışı artık-ürünün iktisadi mekanizmalarla (piyasa) alınamayacağını, yani **iktisat-dışı zor** ile alınacağını içerir. Ancak, bu tanım, bize hangi iktisat-dışı zor mekanizmalarının kullanılacağını vermez. Bu sonuncusunu, sömüren sınıfın kendini yenidenüretme biçimi, yani bu üretim ilişkileri ile bağdaşan mülkiyet ilişkileri aracılığı ile anlayabiliriz. Üretim ilişkilerinin doğrudan üretim güçlerinin gelişme düzeyi tarafından belirlenmesine karşılık mülkiyet ilişkilerinin daima politik düzeyi (sınıf çatışması) içinde taşıdığı, bu çalışmada özellikle vurgulamak istediğimiz hususlardan biri.

Şimdi ise, üretim güçlerinin gelişme düzeyine tam anlamı ile tekabül eden, yani geçici (transitory) olmayan iki üretim tarzını tanımlamak istiyorum; teknolojide köklü değişmeler olmadıkça bu iki üretim tarzı kendilerini sonsuza kadar yenidenüretebilirler.

FEODAL VE ASYA ÜRETİM TARZLARI

Feodal üretim tarzı bütün özellikleri ile iyi bilinmektedir. Köylülüğün, ırsi (hereditary) özel mülkiyet hakkı olan bir savaşçı-yönetici (toplumsal) sınıf tarafından sömürülmesinde, hukuki serflik ve askerî koruma önem kazanır. Feodallerin aynı zamanda yargı niteliklerini ellerinde toplamaları bürokrasinin oluşmasını engelleyerek mali ve idari alanda egemenliğin bölünmesini sağlar. Güçlü bir merkezî devletin mevcut olmayışı ve bireysel savaşçı-yöneticinin toprağında oturup tebaasını şahsen yönetmesi artığın üreticilerden (serflerden) artık-emek şeklinde alınması ihtimalini arttırır. Bu şekilde, feodalin kendi toprağı ile serflerin kendilerini yenidenürettikleri tarlalar ayırdedilmiş olur. Doğal olarak, bu mülkiyet ilişkileri ile tutarlı bir dizi üstyapı kurumu da (ideolojik, kültürel, vs.) gelişecektir.

İçsel dinamiğine baktığımızda, feodal üretim tarzının, feodaller arasındaki güçlenme rekabeti nedeniyle, merkezî bir devletin kuruluşu yönünde bir eğilim taşıdığını görürüz. Antik toplumla paralellik kurabileceğimiz bir yapı oluşabilir: bir yandan üreticileri sömürürken, feodallerin **kendi aralarında** merkezî devletin güçlenmesini engelleyecek ve imtiyazlarını koruyacak bir dizi politik kurumu kurmaları mümkündür (Parlamentolar). Askerî olarak etkinliği, büyük ordulara olanak tanıyan merkezî devletin yokluğu ile belirlenir: sistemin, dışına genişleme imkânları (fetih) sınırlı olduğu kadar, saldırgan ordulara direnme gücü de yüksektir.

Asya üretim tarzında artığın üreticilerden alınması bir merkezî devlet aracılığı ile olur. Bu üretim tarzında, tüm toprağın mülkiyeti devlete, ya da devleti temsil eden hükümdara aittir. Savaşçı-yönetici sınıf artığa, **devletin memurları** olarak el koyar. Bu örgütlenme biçiminde, toprak ve halkı idare edenler ile (sivil bürokrasi) savaşçılar ayrılabilir. Devlet memurlarının toprak üzerinde bir hakları olmayıp sadece artığa el koyma hakkına sahip olmaları artığın artık-ürün şeklinde toplanması ihtimalini arttırır: vergi/rant ya da haraç. Bu mülkiyet ilişkileri ile tutarlı bir üstyapı da gelişecektir.

İçsel dinamiğine baktığımızda, Asya üretim tarzında, güçlü bürokrat ve savaşbeyleri (warlord) ailelerinin gelişmesi ölçüsünde merkezî otoritenin parçalanması eğiliminin mevcut olduğunu görürüz. Bu nedenle, merkezî devlet her tür ırsi birikime karşı tedbirler getirerek bir yandan toplumsal akışkanlığı yükseltirken diğer yandan tüm almaşık politik iktidar kaynaklarını kurutmaya çalışacaktır. Askerî etkinliği feodal üretim tarzının karşıtıdır: merkezî devlet, fetih olanakları yüksek büyük ordular kurabilir fakat merkezî ordunun yenilgisi halinde bütün ülke savunmasız kalarak kolayca işgal edilebilir.

Yukarıda kısaca özetlenen iki üretim tarzının yapısal bir soyutlama düzeyine tekabül ettiklerini tekrar hatırlatalım. Somut zaman ve mekânda yer alan toplumların her ikisine ait unsurları havi olabilecekleri açıktır.

ASYA TOPLUMUNA GİDEN İKİ YOL

Özellikle AÜT tartışmalarında, bu üretim tarzının ortaya çıkış süreci (türümü) ile ilgili bir dizi unsur, üretim tarzının yapısal özelliği zannedilmiştir. Bu karmaşıklığa ışık tutabilmek için, fiilen tarihte de ağırlık taşıdığına inandığım iki türüm nedeni üstünde biraz durmak istiyorum.

Hidrolik toplum: tarım teknolojisine tekabül eden üretim güçleri düzeyini tanımlarken, üretilmiş üretim araçlarının özgül bir önem kazandıkları bir duruma değinilmişti: sulama tesisleri. Sulamanın mümkün olduğu ve büyük verim artışlarına olanak verdiği yörelerde, pahalı sulama projelerinin gerçekleştirilmesi aşiret kurumlarının üzerinde güçlü bir devletin kurulmasına imkân verir. Mezopotamya ve özellikle Mısır gibi ilk medeniyetler sulamaya olanak tanıyan nehirler çevresinde ve bir merkezî devleti de beraberlerinde getirerek kurulmuşlardır. Ancak, bu medeniyetlere uzun-dönemde istikrar sağlayan şey, devletin kamu hizmeti nitelikleri **değil,** fakat bu şekilde kurulan üretim ilişkilerinin tarımsal teknolojiye tekabül eden üretim güçleri ile bağdaşmasıdır. Sulama, bu devletlerin ortaya çıkışını açıklar (türüm), uzundönemde yenidenüretimlerini değil (yapı).

Göçebe hayvancılık: Asya üretim tarzına sulama faaliyetinin olmadığı toplumlarda da rastlandığını biliyoruz. Şu halde, hidrolik olmayan Asyai türümler bulunabilmeli. Benim ikinci önerim, mevcut tarım

teknolojisi içinde göçebe hayvancılığın yerleşik tarımdan daha verimli olduğu coğrafi yörelerin mevcudiyetine dayanıyor. Maddi koşullar, bu yörelerde yaşayan toplumları hayvancılık yapmaya zorlar. Bu durumda, hayvanlar üstüne özel mülkiyet ortaya çıksa da, toprakta özel mülkiyet belirmez, toprak topluluk (aşiret) tarafından müştereken temellük edilir. Bu topluluklar, tarımın mümkün olduğu alanlara doğru yayılınca (ki, üretim araçlarının —hayvanlar— taşınabilir olması nedeniyle bu tür yayılmalara çok sık rastlanabilir) ilginç bir kaynaşma ortaya çıkar: fetheden aşiret ne tarımla ne de özel toprak mülkiyetiyle ilgilenmektedir. Yerli halkın aşiret reisine ödeyeceği haraç, Asyai vergi/rant kategorisinin bir öncüsüdür. Ancak, tarım toplumu sınıfsız olamaz; bu durumda süratle güçlü bir askerî (merkezî) devlet kurulacaktır. Gene, göçebe hayvancılığın tarımla kaynaşması merkezî devletin sadece ortaya çıkış nedenidir. Bu devletin kendini yenidenüretmesi göçebelere bağlı değildir; tam tersine, tahkim oldukça göçebe kökenlerinden kopar (ve hatta göçebeleri tarım yapmak üzere **iskan** edebilir) ve hidrolik topluma benzer şekilde gelişebilir.

Yukarıda verilen iki yolun dışında bir Asya toplumu türümü olmayacağını düşünmek yanlıştır. Bunlar, sadece, merkezî devletin ortaya çıkması ve toprakta özel mülkiyetin belirmemesi için mümkün (potansiyel) bazı maddi koşulları bize vermektedirler. Bunun dışında, her toplumun özgül sınıf çatışması o toplumun özgül belirleyicisi olacaktır.

ÜRETİM TARZLARININ SIRALANMASI

AÜT-Feodalite tartışmalarında üstünde durulan konulardan biri, üretim tarzlarının sıralanmasında AÜT'nın yeridir. Marx, Asya toplumunun ilkel komünle antik toplum arasında yer alacağını düşünmektedir. Asya, antik, köleci ve feodal toplumlara farklı üretim güçleri düzeyleri tekabül ettiğini örtük olarak kabul eden bu yaklaşımın yukarıda geliştirilen analizle tutarlı olmadığı açıktır. Eğer kapitalizm-öncesi üretim tarzları arasında bir sıralama yapmamız gerekirse, kullanacağımız kıstas, üretim güçleri ile ilişkileri arasındaki bağdaşma olmalıdır. Teknoloji veri iken, sadece uzun-dönemde kendilerini yenidenüretebilen üretim tarzları o teknolojiye has üretim tarzlarıdır; diğerleri ise **geçici** (transitory) üretim tarzlarıdır. Buna göre, üzerine temellendikleri üretim güçleri ile bağdaşmayan üretim ya da mülkiyet ilişkilerinden oluşan antik ve köleci üretim tarzları (Cermanik, Slav ve diğer benzer üretim tarzları ile beraber) geçici üretim tarzlarıdır. Yalnız feo-

dal ve Asya üretim tarzları olgun tarımsal üretim tarzlarıdır ve daima birbirlerine dönüşme potansiyel çelişkisini içlerinde taşırlar: bu üretim tarzları **eşdüzeydirler.**

Burada, üretim tarzlarının üretim güçlerini geliştirmedeki etkinliklerine göre sıralanmalarını öneren bir başka görüşü eleştirmekte yarar var. Buna göre, feodaliteye, kapitalizmi doğurduğu için, kapitalizm-öncesi üretim tarzları içinde daha yüksek bir sıra (rank) verilmekte. Bu yaklaşım teleolojik ve ampiristtir. Mantığını izleyelim: kapitalizm tüm kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından üstündür; feodalite kapitalizmi doğurdu; şu halde, feodalite diğer kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından üstündür. Aslında, bu bakış açısı, burjuva ideologlarının, toplumsal gelişmeyi her zaman ve her yerde özel mülkiyet ile özdeş tutan ve insanlığın bütün başarılarını özel mülkiyete indirgeyen efsanesine (bak. örneğin Weber) çok benzemektedir. Kavram karışıklığına sebep olan, **toprakta** özel mülkiyet ile **üretilmiş üretim araçlarında** özel mülkiyetin ayrı ayrı şeyler olduğunun farkına varılmamasıdır. Kapitalizm, teknolojide, üretimin ağırlığını topraktan teçhizata (aletler) kaydıran köklü bir değişme sonucu ortaya çıkmaktadır. Toprakta devlet mülkiyetinin üretilmiş üretim araçlarında (sermaye) özel mülkiyet olmaması anlamına gelmesi ya da teknolojinin gelişmesini engellemesi için hiç bir neden olmadığı gibi, özel toprak mülkiyetinin bu teknolojik kaymaya yol açmasını gerektirecek bir neden de yoktur. Nitekim, tarihten örnekler verebiliriz: Sung dönemi Çin'i (10 - 12'nci yüzyıl) toprakta devlet mülkiyetine rağmen feodal Avrupa'nın çok ötesinde bir sanayi teknolojisine sahiptir; Meiji-öncesi Japonya'da ise özel feodal toprak mülkiyeti geri ve durağan bir teknoloji ile beraber yaşıyordu. Kanımca, tarihî maddeciliği bu tür darkalıplı determinizmlerden kurtarmak ve teknolojide köklü kaymalara neden olan **bilgi birikiminin** uzun dönemli belirleyicilerini araştırmak zamanı gelmiştir.

«DOĞU DESPOTİZMİ»

Avrupalı düşünürlerin (Marx ve Engels de dahil) Asya toplumlarını ne kadar yanlış değerlendirdiklerinin daha iyi bir öneği ünlü «Doğu despotizmi» kavramıdır. Daha 17'nci yüzyıldan itibaren, Doğu ile ilgilenen Avrupalılarda bu kavrama rastlamaktayız (aslında Aristo'ya kadar geri götürmek de mümkün). Buna göre, Doğu toplumlarında devletin başındaki kişinin keyfî ve mutlak (tyranical) iktidarı ile toprakta özel mülkiyetin yokluğu arasında bir paralellik kurulur ve bu durum,

açık ya da örtük olarak, Avrupa mülk-sahibi sınıflarının politik (ve diğer ırsi) teminatları ile karşılaştırılır. Şimdi de, bu kavramın bir sınıf tutumu içerdiğini ve farklı bir sınıf tutumunun özde farklı çıkarsamaları olacağını göstermeye çalışalım.

İki (feodal ve Asya) üretim tarzının özgül sınıf çatışmalarının (ve ittifaklarının) anlaşılması için, yukarıda açıklanan merkezkaç güçleri doğru değerlendirmemiz gerekir. Feodal üretim tarzında, iktidarın merkezîleşmesi eğilimi, asilleri toprak üstünde ırsi haklar ve merkezî otoritenin güçlenmesini engelleyecek politik kurumlar kurmaya zorlar. Bu durumda, sömüren sınıfın kendi içindeki **sınıfsal eşitliğine** (9) sömüren ve sömürülen sınıflar arasında kast-benzeri bir **toplumsal akışkansızlık** (social immobility) tekabül eder. Asya üretim tarzında ise, merkezi zayıflatıcı (ademimerkeziyetçi) eğilimlerin varlığı, hükümdarı toprağın mülkiyetini kendinde tutarken devletin yönetimi için ırsi olmayan bir sistem kullanmaya zorlar. Bunun anlamı, sömüren sınıf içinde büyük **politik eşitsizliğe** karşılık (hükümdarın iktidarı mutlaktır) sömüren ve sömürülen sınıflar arasında **toplumsal akışkanlığın** mevcudiyetidir.

Bu iki üretim tarzında «despotluk» aramak için olaya köylülerin açısından bakmamız gerektiğini öneriyorum. Buna göre, politikaya katılma hakkı olmayan köylüler açısından hakim sınıfların kendi içlerindeki politik eşitliğinin hiç önemi yokken, çok sınırlı da olsa, sınıflararası akışkanlığın bir anlamı olabilir. Bu ise, bize bir «Batı despotizminden» bahsetme hakkı vermese de, «Doğu despotizmi» kavramının ideolojik içeriğini anlamamıza yardımcı olabilir.

Yukarıdaki analiz çerçevesinde, birbiriyle yakından bağıntılı (ve hatta birbirini tamamlayan) iki görüşü eleştirmek istiyorum. Avrupa toplumsal kuruluşlarında, sömüren sınfların tekelinde fakat çok yoğun bir politik faaliyetin sınıflararasında kast-benzeri bir toplumsal akışkansızlıkla beraber varlığı, mülkiyet ilişkilerinden temellenen bir sınıf (ve «sınıf diktatörlüğü») kavramını belirlemiştir. Buna karşılık, Asya toplumlarında sömüren sınıfın tüm politik faaliyetlerinin yasaklanması ile beraber sınıflararası akışkanlık bir sınıfsız toplum efsanesi

(9) Burada sözü edilen **sınıfsal eşitlik** ile, antik üretim tarzında değinilen aşiret (boy) eşitliği arasındaki farka dikkati çekmek istiyorum. İlki, bir sınıfın, karşılıklı hak ve görevlerden oluşan bir **hiyerarşik** düzeni, ikincisi ise müşterek hak ve görevler için karşılıklı eşitliğe dayanan bir **ilkel demokrasidir.**

yaratmıştır. Bu çalışmanın, her iki görüşün kesinlikle yanlış olduklarını gösterdiğini ümit ediyorum. Geri bir teknoloji düzeyinde sömüren ve sömürülenler arasındaki ilişkileri ortaya çıkartan **üretim ilişkileri** ile, sınıflararası ilişkilere ilâveten sınıf-içi (politik) hâkimiyet ilişkilerini de içeren **mülkiyet ilişkilerini** ayırdetmediğimiz sürece, toplumu anlamak/dönüştürmekte büyük zorluklarla karşılaşmamız doğaldır. Bu nedenledir ki, insanlık tarihi ne teknolojinin tarihi (üretim ilişkileri) ne de sınıf çatışmalarının tarihi (mülkiyet ilişkileri), fakat ikisinin kaynaşmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

«Asya Üretim Tarzı»nın isim babası Marx'tır. Burada geliştirilen AÜT kavramı Marx'ın kavramından farklıdır; fakat, bu farklılığın yeni bir isim gerektirecek kadar büyük olmadığını düşünüyorum. S. Divitçioğlu'nun **Marksist Üretim Tarzı Kavramı - Devlet ve Artık-Değer** (İktisat Fakültesi, İstanbul 1971) adlı kitabında AÜT (ve tarihi maddeciliğin) iyi bir sunuluşu bulunabilir. AÜT için iyi bir bibliyografya A. M. Bailey ve J. R. Llobera'nın «The Asiatic mode of production: an annotated bibliography», **Critique of Anthropology,** no. 2 (Automn 1974) ve no. 4 - 5 (Automn 1975) makalelerinde bulunabilir. Kavramın yaygınlaştırılması ve çeşitli uygulamaları için bak. **Sur le Mode de Production Asiatique,** (CERM, ed. Sociales, Paris 1974). E. Mandel'in **The Formation of the Economic Thought of Karl Marx** (NLB, Londra 1971) adlı çalışmasında literatürü de tarıyan AÜT üstüne çok ilginç bir bölüm mevcuttur. Mandel'in 'ortodoks' okulla (CERM gibi) ilgili olarak getirdiği eleştirilerin büyük bir kısmına katılıyorum. Mandel'de feodal ve Asya üretim tarzlarının eşdüzey olduklarına dair ifadeler varsa da, kapitalizmin gelişmesinde mübadele (ve ticarete) verdiği büyük önemden dolayı Mandel eşdüzeyliğin tüm çıkarsamalarını kavrayamıyor. Ayrıca, Mandel, mübadele (ve ticaretin) teknolojide bir kaymanın ancak sonucu olabileceğini (nedeni değil) vurgulamıyor.

Tarih ve tarih teorisi ile ilgili olarak P. Vilar'ın «Marksist tarih: inşa halinde olan bir tarih», **Birikim,** sayı 3, (Mayıs 1975) makalesi çok önemli. Ben, Perry Anderson'un **From Antiquity to Feudalism** ve **The Lineages of the Absolutist State** (ikisi de NLB, Londra 1975) adlı eserlerinden çok yararlandım. **The Lineages...** sanıyorum ki bu konuda yazılmış en aydınlatıcı kitap, özellikle sonuç bölümü ve iki uzun ek. Bu kitaplar olmasaydı belki böyle bir çalışma yapamazdım dahi. Benim

(ve P. Anderson'un) tarihi maddecilik anlayışıma tam ters bir yaklaşım B. Hindress ve P. Hirst'ün **Precapitalist Modes of Production** (Routledge, Kegan and Paul, Londra 1975) kitabında bulunabilir: onlara göre, bir «Asya üretim tarzı kavramı mevcut olamaz». Üretim ilişkilerinden, **via** artık-emeğin temellük biçimi, belirli bir üretim güçleri kümesi elde etmeye çalışan mantıkları aslında çevriseldir: AÜT tartışmalarından da görüleceği gibi, mülkiyet ilişkilerinden mülkiyet ilişkileri elde ediyorlar. Max Weber'in **The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations** (NLB, Londra 1975) kitabı, özel mülkiyeti her yerde ve her zaman gelişme ile özdeş kılmaya çalışan Avrupa-yanlı burjuva yaklaşımın iyi bir örneği. Gene de, Mezopotamya ve Mısır'la ilgili ilginç tartışmaları var. Bir diğer yeni (ve çok önemli) kitap, I. Wallerstein'ın **The Modern World-System** (Academic Press, New York 1974) benzer bir hataya düşüyor: feodal üretim tarzının kendine (Avrupa toplumsal kuruluşuna değil) kapitalizmi doğuracak içsel dinamiği atfediyor. Nihayet, Jean Chesneaux'nun **Du Passé Faisons Table Rase** (Maspero, Paris 1976) adlı eserine toplumun (ve tarihin) ancak esas üreticilerin gözleri ile bakmayı kabul ettiğimiz takdirde anlaşılabileceğini bana bir kere daha öğrettiği için müteşekkirim.

SONUÇ

Çağdaş teknolojinin getirdiği ulaşım ve haberleşme olanakları ile bütünleşmiş bir dünyada yaşıyoruz: dağlar, çöller, okyanuslar aşılmış, coğrafya âdeta yok olmuş. Ancak, bu nisbeten yeni bir olay. Kapitalizm-öncesi dünya tarihi, birbirinden doğal engellerle ayrılmış ve nisbeten bağımsız gelişen dünya-sistemlerinden oluşuyor. Çin, Hint ve Akdeniz-Avrupa kapitalizm-öncesinin üç ana dünya sistemi. Şu halde, bunların tarihlerinin de yeknesak ve doğrusal olmalarını bekleyemeyiz. Fakat, maddeci paradigma doğru ise, üstyapıdaki sonsuz farklılıklara rağmen, üretim ilişkileri düzeyinde güçlü özdeşlik eğilimlerinin olması gerekir. Bu çalışmada, böyle bir yapısal özdeşliğin varlığını göstermeyi denedim. Buna göre, bir yörenin tarihinin özgüllüğü ancak diğerlerinin aracılığı ile anlaşılabilir: dünya sistemlerinin çoğulluğuna teorik yaklaşımın tekilliği tekabül etmeli.

OSMANLI TARİHİ NASIL YAZILMALI? BİR ÖNERİ(**)

Huri İSLÂMOĞLU, Çağlar KEYDER (*)

Bu makalede amacımız Osmanlı tarihini okumak ve araştırmak için kullanılabilecek kavramsal bir çerçeve geliştirmek. Önceden yapılmış araştırmaları okurken, veya yeni tarihsel veriler türetirken belirli kavramlarla yola çıkmak gerekiyor. Bu kavramlar ise tutarlı bir bütün içinde anlam kazanıyor. Bizim geliştireceğimiz çerçeve toplum bilimlerinde yeni yeni oluşan bir paradigma'nın ürünü (1).

Bu paradigma değişik kökenlerden çıkarımlı. «Üretim tarzı» kavramının geliştirilmesi Althusser ve Balibar'ın yapıtıyla (1972) başlamıştı. Merkez-periferi ayırımı ise A. G. Frank'tan kaynaklanıyor. «Dünya imparatorluğu» (2) ve «dünya ekonomisi» kavramlarının kuramsal birimleri doğru olarak tanımladığını I. Wallerstein (1974) gösterdi. Önerdiğimiz kavramlar çerçevesinde Osmanlı tarihi Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) nın hakim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya-ekonomisi içinde periferi durumuna geçişi anlatacak şekilde yazılmalı. Aşağıda Osmanlı tarihini bu kavramları sergileyecek şekilde anlattık. Böylece yeni araştırmaları yönlendirecek bir katkıda bulunmayı umuyoruz. Bundan önce şimdiki tarih literatürünün bir eleştirisini yapacağız.

---

* **Huri İslâmoğlu, Çağlar Keyder :** ODTÜ Ekonomi Bölümü Öğretim Görevlileri.

** Bu makalenin yazılışında büyük yardımı dokunan Sabri Tekay'a teşekkürlerimizi bildiririz.

(1) Cf. Foster - Carter (1976). Foster - Carter'ın yeni paradigması kalkınma teorisiyle sınırlıdır. Biz burada değişik bir sosyoloji, antropoloji ve tarih literatüründen söz ediyoruz. Bu literatür hakkında fikir verecek makaleler şu dergilerde bulunabilir: **Critique of Anthropology, Economy and Society, Journal of Peasant Studies.**

(2) Dünya imparatorluğu : Sınırları içinde ekonomik işbölümünün politik olarak belirlendiği birim. Ekonomik türdeşliği olmadığından, içinde çeşitli kültürleri barındırdığından dünya imparatorluğu için de merkez ve periferi bölgeler vardır (Cf. Wallerstein, 1974, p. 15).

I. BUGÜNKÜ PARADİGMA'NIN ELEŞTİRİSİ

Osmanlı tarihçilerinin kuramsal yetersizliklerini değerlendirebilmek, yapıtlarının altında saklı varsayımların ortaya çıkarılmasına bağlı. Bu örtülü varsayımları açıkça belirtmeksizin bütün Osmanlı tarihçileri paylaşırlar; bu yüzden ortak varsayımların varlığını ortaya koymak onların bir tek paradigma içinde bulunduklarının kanıtlanması demek. Bizim bu amaçla seçtiğimiz kitaplar, Halil İnalcık'ın **The Ottoman Empire** (1973), Gibb ve Bowen'ın **Islamic Society and the West** (1957) ve Bernard Lewis'in **The Emergence of Modern Turkey** (1961) adlı yapıtları. Kitapların üçü de imparatorluk tarihinin yazılışında seçilmeye alışılmış iki dönemden biri için standart kaynak niteliğinde. İlk iki kitap «altın çağ» ve gerilemenin başlangıç yıllarını inceliyor, diğerinin başlıca ilgi alanı ise ıslahat ve Batılılaşma dönemi (3).

Bu dönemleştirme ortak bir paradigmanın varsayımlarını yansıtıyor ve birbiriyle ilişkisiz bir dizi kurumdan oluşan bir araştırma nesnesi tanımlıyor. Yapıtların üçünde de her kurumun kendi varoluş alanı dolayısıyle kendi tarihi olduğu; her kurumun kendi 'idea'sına göre geliştiği ve bu 'idea'yla çelişkiye düştüğünde bozulduğu varsayılıyor. Ne var ki, kurumların gerilemeleri kendi içsel etkenleriyle değil, nüfus büyümesi, eşi görülmedik fiyat artışları, ticaretin yapısındaki değişmeler, Batı'nın askerî ve ekonmik üstünlüğü gibi dışsal etkenlerle açıklanıyor. Buradan, söz konusu yapıtlarda her kurumun eşit ağırlıkta incelendiği anlamı çıkarılmamalı. Üç analizde de merkezî bürokrasi ya da toprak sistemi gibi 'ayrıcalık' tanınan kurumlar var; imparatorluk tarihi bu kurumların öznel tarihine indirgeniyor. Sonra, 'ayrıcalıklı' kurumun iniş-çıkışını izleyen bir altınçağ-gerileme sorunsalında bu tarih biçimlendiriliyor. Böylece bileşik kurumsal iniş-çıkışlar, bütün bir sistemin altınçağ ve gerileme dönemlerini anlatıyor. Ne var ki, kurumların ıslahatı eski özlerinin canlandırılması anlamına gelmiyor; ıslahat, çürüyen kurumların işlevini görecek yeni kurumların benimsenmesi; Batı'nın çağdaşlaştırıcı etkisiyle oluşan yeni ihtiyaçları karşılayacak dışsal bir biçimlendirme olarak tanımlanıyor.

Tarihin, «altınçağ»dan gerilemeye, sonra Batı modeline göre biçimlenmeye uzanan tek çizgili bir ilerleme olarak sunuluşu, Osmanlı

(3) Şu andaki Osmanlı tarihi araştırmaları bu iki zaman bloğuna ayrılabilir. Son zamanlarda yazılan doktora tezlerinin çoğunun çalışma konusu ya 16. ya da 19. yüzyıldır.

toplumunun belirli bir dünya görüşüyle analizinden kaynaklanır. Yakın Doğu toplumu 'idea'sının tartışmasız benimsenmesi bu görüşe belirgin özelliğini verir.

İnalcık, tarihini hukuki metinlerde yansıtıldığı biçimiyle Yakın Doğu toplumu 'idea'sı üstüne kurar. Bu 'idea'nın yansıttığı 'gerçek'le özdeş tutulması hukuki metinlerin filolojik analizinin, 'gerçek' toplumu açıklayacağı varsayımını taşır. Böylece elimizde ideolojik olarak tanımlanmış bir bütünsellik kalır: kendisini idealize ettiği şekilde açıklanan bir toplum ve bu ideali gözler önüne seren metinlerin okunması olarak sunulan bir toplum tarihi (4). Yakın Doğu toplumu 'idea'sı, toplumu işlevsel olarak ikiye ayırır. 'Nizam-ı âlem'i sürdürüp yönetilenlere 'adalet ve hamiyet' dağıtan hükümdara yardımcı olan ve onu bu görevlerinde temsil eden bütün gruplar yöneticiler sınıfına dahildir. Bunlar 'askerî' bir sınıf oluştururlar. İkinci grup, reaya, toprağı işleyenler, esnaf ve tüccarlardan meydana gelir (5); bu sınıf, yöneticilerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, vergi biçiminde artık verir. Böylece yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişkileri karşılıklılık ve döngüsellik ilkeleri belirler. Hükümdarın kudret ve otoritesinin devamı için, yönetilenlerin mutlak itaati şarttır; o zaman hükümdar reayayı keyfî uygulamalardan korur, asker toplar ve 'nizam-ı âlem'in devamı için idari bir aygıt kurar. Bu aygıt, yöneticiler sınıfının, vergi yoluyla sağlanan gelirleri güvence altına alması ve dolayısıyle devletin zenginliği için gereklidir (6). Hükümdarın mutlak otoritesiyle özdeşleştirilen ve 'nizam-ı âlem'in devamını kendi varoluş koşulu olarak gören bir devlet 'idea'sı yukarda verilen sınıf yapısının temelini oluşturur (7). Böylece devletin özgül işlevleri, ebedî nizamı devam ettirmek ve reayanın çıkarlarını korumak şeklinde tanımlanır. Bu evrensel işlevleri gören kurumlar, son tahlilde, devletin ideolojik özünden çıkarlar (8). Nitekim, İnalcık, saray, merkezî bürokrasi, eyalet idaresi ve timar sis-

(4) Cf. Al-Azmeh (1976).

(5) Osmanlı toplumunun askeriye ve reaya olarak iki sınıfa bölünmesi Itzkowitz (1962) ile başlar. Itzkowitz'in kitabı Osmanlı toplumunu Yönetici ve Müslüman kurumlar olarak ikiye bölen Lybyer (1913) in bir eleştirisi olarak ortaya çıktı. Ayrıca bkz. Barkan (1966).

(6) Bu döngüselliğin bir açıklaması için bkz. İnalcık (1969). Bu geleneksel düşünce Nizam-ül Mülk'ün Siyasetname'sinde biçimlendirilmiştir.

(7) Osmanlı devletinin kuruluşunda gaza geleneğini temel etken olarak kabul eden bir analiz için bkz. Wittek (1938).

(8) İslâmî devlet ideolojisinin etraflı bir analizi için bkz. Hodgson (1974).

temi gibi kurumları analizinde, bu kurumların değişen işlevlerini ya da gerçek işleyişlerinin evrimini aramaz; ilgilendiği her kurumda yansıdığı biçimiyle devlet ideolojisinin evrimidir. O zaman, bütünselliğin bir arada işleyişini açıklığa kavuşturmak sorunuyla karşı karşıya kalır. Kurumlar devlet ideolojisini dolaysız içerdikleri halde, özellikle şehirlerdeki ekonomik hayat (İnalcık'ın terimleriyle «toplumsal ve ekonomik hayat») böylesine dolaysız bir denetimden görece bağımsızdır. Ama şehirdeki ekonomik hayat islâmî ilkelere göre örgütlendiğinden (örneğin lonca sistemi) orada da devlet ideolojisi somutlaşır. Böylece, ideoloji, düşey unsurların yani kurumların ve yatay «toplumsal ve ekonomik hayat»ın bir aradalığını güvenceye alır. Toplumun bu ideolojik işleyişinden çıkıldığında, sistemin gerilemesi kendi iç dinamiğiyle değil, dış etkenlerle açıklanabilir. İnalcık'ın tarihinde bu etkenler 16. yüzyıl sonlarındaki enflasyon ve ticaretin yapısındaki değişmedir. Bu etkenler devletin ekonomi üzerindeki denetimini zayıflatır ve ideolojik işlevlerini yerine getirmesini önler. 16. yüzyılın sonundan itibaren Batı'nın ekonomik ve politik üstünlüğüyle karşı karşıya kalan Osmanlılar bu kurumların «yararlılıklarını yitirdiklerinin ve yeni döneme uygun olmadıklarının» farkına varmışlardı; yeni koşullara uyulması bu kurumların ideolojik saflığından ödün verilmesini gerektirdi ve gerilemelerinin habercisi oldu. 17. yüzyıldan sonraki Osmanlı tarihi, İnalcık için bu gerilemenin tarihidir.

İnalcık gibi, Gibb ve Bowen da kurumsal analiz tarzına bağlı kalırlar ve bir bütün içinde göremedikleri bir dizi kurumun nasıl birlikte işlediği sorusuna cevap ararlar (9). Analiz birimlerinin —islâmî öze dayalı bir uygarlık— seçimiyle tutarlı bir şekilde, bütünselliği birleştirme rolünü dini ideolojiye (islâm) verirler. Bunu yaparken uygarlıkların doğuş ve batışı üzerine tefekküre dalan 19. yüzyıl tarih geleneğinin sınırları içindedirler. Gibb ve Bowen'a göre islâm toplumunun Batı'yla ilk gerçek ilişkisi Napolyon istilâsıdır. Daha önce bu toplumun tecrit içinde yaşadığı varsayılır. O zaman gerileme, 'islâm ruhunun zayıflaması' ile açıklanabilir. Böyle bir gerileme kavramı, islâm toplumlarının tarihini ortaçağın başlangıç dönemindeki bir doruk noktasından sonra sürekli gerileme olarak gören 'şarkiyatçı' paradigmaya da niteliğini verir. Ne var ki, 'şarkiyatçı' paradigma Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu bu tek-çizgili gerilemedeki bir kesiklik olarak ka-

(9) Gibb ve Bowen'ı eleştirimiz büyük ölçüde Roger Owen (1975) ın aynı eser üzerine eleştirel analizine dayanıyor.

bul eder. Gibb ve Bowen ise bu kural dışı durumu görmezden gelip, dikkatlerini 'Yüce' uygarlığın altın çağına verirler. Ama tarihlerinin nesnesi bu kuraldışılığın ta kendisidir. Bu nedenle, Osmanlı toplumunun işleyişini açıklamakta, 'şarkiyatçı' paradigmanın sınırları dışına çıkıp başka bir paradigmanın «Doğu despotizmi» yaklaşımının, varsayımlarına başvurmak zorunda kalırlar ([10]).

Bu varsayımlar şöyle sıralanabilir; toplum yönetilenler ve yönetenler olarak kesinlikle ikiye bölünmüştür, yönetenler yönetilenlerden kopukturlar ve hakimiyetlerini belirli kurumlar yoluyla sürdürürler. Yönetilenler ise köy, aşiret, mahalle, lonca gibi birbiriyle ilişkisiz birimlere ayrılır. Toplumun belirgin niteliği 'duraganlık'tır.

Gibb ve Bowen'ın amacı Osmanlı toplumunun iç dinamiğini incelemektir; ama varsayımları onları bu amaca götürmez. Statik bir analizde tıkanıp kalırlar. Her şeyden önce çizdikleri şemada 'yönetici kurum' içindeki grupların —bürokratlar, askerler, ulema— özgül grup çıkarlarına yer yoktur. Farklı grupları, merkezî idarenin farklılaşmamış, kusursuz uyum içinde yaşayan, parçaları olarak görürler. Ayrıca, yöneticiler ve yönetilenlerin birbirlerinden kesinlikle ayrıldıkları varsayımı, bürokratların mahallî gruplar ve merkezî idare arasında ilişki kurup sistemi eklemleyici rollerinin görülmemesine yol açar. Merkezî idarenin ayakta durabilmesi için gerekli olan vergi tahsilatı gibi görevlerin yalnız 'yönetici kurum' üyelerinin tekelinde olduğunu varsaymaları ise, merkezî hükümetin eşrafı toplumsal denetim amacıyla kullanışını gözden kaçırmalarına neden olur ([11]). Aynı şekilde, Gibb ve Bowen yönetilenlerin iç pazar şebekesi ve iç ticaret mekanizmalarıyla sistem içinde bütünleştiklerini kabul etmezler. Böylece, eklemlenmemiş bir dizi 'özerk birim'in sınırlılığı içinde çalışan Gibb ve Bowen, Osmanlı toplumunun işleyişini açıklayamazlar; bu toplumun çeşitli grupları arasındaki karmaşık eklemlenme biçimlerinde aranması gereken potansiyel dinamiğini ortaya çıkaramazlar.

Üstelik, toplumun nasıl ayakta durduğu sorunuyla karşılaştıklarında, bütünselliklerinin özgül niteliği nedeniyle, bu kez diğer bir kuruma, din kurumuna, başvurmaktan başka çareleri yoktur; dine, top-

---

(10) 'Doğu despotizmi' literatürünün bir tartışması için bkz. P. Anderson (1974). 'Doğu despotizmi' düşüncesini temel alan çağdaş yaklaşımlar Wittfogel (1963) le başlar.

(11) Eşrafın rolü için bkz. Hourani (1968), Karpat (1973).

lum içindeki farklı grupları bir arada tutacak ideolojik bağ işlevini yüklerler.

Gibb ve Bowen doğu despotizmi ve 'şarkiyatçı' paradigmanın varsayımlarını birbirine katıp, 'duragan' ve uygarlığının özgüllüğü içinde 'tecrit' edilmiş bir toplum manzarası çizerler. O zaman değişme dışsal etkenlerle açıklanmalıdır. Bir kültür tarihi dünyasının sınırları içinde kaldıklarından, bu dışsal etkeni Napolyon istilâsı ve sonucunda Fransız Devrimi düşüncelerinin Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinde bulurlar. Bu düşüncelerden lâiklik ve özgürlüğün, islâmî özü olan ve despotça yönetilen bir toplumun dönüşümünde anahtar rol oynadıkları varsayılır (12). Bu varsayımın yapılması, Osmanlı toplumuyla Batı arasında ekonomik düzeyde varolan ilişki biçiminin ve bu toplumun dünya ekonomisiyle 16. yüzyılda başlamış bütünleşmesinin tamamen ihmal edilmesi demektir. Bu eksiklik Lewis'in kitabının da özelliklerinden biridir.

İnalcık ile Gibb ve Bowen'ın ayrıcalıklı analiz alanları altınçağındaki Osmanlı İmparatorluğu'yken, Lewis ilgi alanını gerileme ve Batılılaşma dönemine kaydırır; kavramsal çerçevesini de, buna uygun olarak, başka bir kuramsal kıtadan, çağdaşlaşma literatüründen ödünç alır (13). Önce imparatorluğun gerilemesinin —dışsal— nedenlerini teşhis eder, sonra analizine 'Batı geleneği'nden ödünç alınmış aşamaları ekler. 1950'lerde bu sergileme biçimini benimsemesi kuşkusuz çok doğal. Lewis'e göre Osmanlı tarihinin dönüm noktası, III. Selim'in Paris'ten mektupla teknisyen ve subay istediği 1793 sonbaharıdır.

Ondokuzuncu yüzyılda, kurumların sürekli gerilemesi sonucu doğan boşluklar yeni uygulamalarla doldurulur. Bu süreç giderek hem Avrupa kurumlarının hem de 'Garp zihniyeti'nin benimsenmesine yol açar: kurumsal aktarmaların mekanizması belirlenmiş, «Garp tesiri»nin sınırları çizilmiştir. Ama ideolojik ödünç alma hemen sonra gerçek kurumsal çağdaşlaşma sürecine dönüştüğünde, ıslahatçılar ve gericiler

---

(12) Osmanlı bağlamında laiklik düşüncesinin gelişmesiyle ilgili olarak bkz. Berkes (1964).

(13) «Çağdaşlaşma literatürü» ile 1950 ve 1960'ların kalkınma literatüründe geçerli liberal paradigmasını kastediyoruz. **Economic Development and Cultural Change** dergisi bu paradigmanın temsilciliğini yapar. Orta Doğu'yla ilgili standart çağdaşlaşma kitabı ise Lerner (1964). Bu görüş en kapsamlı ifadesini Chicago'da yapılan bir konferansta buldu. Bkz. Polk and Chambers (1968).

arasındaki çatışma başlar (14). Sonunda Genç Türk ihtilâlinin 1789 ürünü düşünceleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla gerçekleşir.

Bu ideolojik ödünç alma modeli yalnız Lewis'e özgü değil; III. Selim'den başlayıp Tanzimat ve Tanzimat sonrası girişimlere uzanan bütün bir askerî ve idarî ıslahat literatürü aynı nitelikte (15). Üst yapının belirli unsurlarının vurgulanması bu literatürün ortak bağını oluşturur.

Lewis, kuşkusuz, bir ekonomik tarih yazmaya girişmemişti. Ama kitabı çağdaşlaşma literatüründe sık sık rastlanan politik ve ideolojik vurgulamanın tipik bir örneği. Kapitalizmle ekonomik bütünleşme asgari düzeyde tartışılırken, kurumsal ve hukuki reformlar bu literatürdeki tezlerin canalıcı noktalarını oluşturur. Sonuçta kapitalizmin ülkeye nüfuzunun etkileri kuramsallaştırılmadığından, örneğin, yeni hukuki düzenlemelerle ticaret sermayesinin ilişkisine değinilmez bile. Aynı şekilde kapitalizmle eklemlenmenin de kuramı yapılmadığından, söz konusu ülke, dünya ekonomisi içindeki yapısal konumu gözönüne alınmadan, kendi başınaymış gibi incelenir. Her durum —ülke— paradigmanın tanımladığı şekliyle, daha önceki bir durumun tekrarı olur. Lewis'te tekrarlanan model Fransa'nın politik gelişimi. Burjuva modelinin periferi aynasında «çarpıtılmış» görüntüsü çağdaşlaşma optiğinin hünerli elleriyle düzeltilir. «Periferileşme» kavramsal çerçevesinde bu çarpıklığın özgüllüğünü yakalamaya çalışacağız.

II. OSMANLI TOPLUMSAL KURULUŞU

Osmanlı tarihinde mevcut paradigmanın önceki bölümde yaptığımız analizi araştırma nesnesine yeni bir tanım getirilmesi gerektiğini gösteriyor. Bugünkü paradigma çeşitli yoğunlaşma alanlarını —ne yapı ne de zaman içinde— bütünleştiremiyor, içinde bulunduğu sorunsal, onu, Osmanlı tarihini ikiye bölen bir zamansallaştırmanın sınırları içinde tutuyor. Bu yetersizlikleri tarihî araştırmalarının altında yatan kurumsallaştırmayla da uyum içinde. Bir tarafta melez bir kurumsalcı-işlevselcilik, öte tarafta kaba bir çağdaşlaşma yaklaşımı, Osmanlı tarihi araştırmalarının şu andaki çerçevesini sağlıyor. Bu bölümde, yapının farklı unsurları arasındaki ilişkiyi anlamlı bir bütün içinde kuracak çerçeveyi üretmeyi ve 16. ve 19. yüzyılların birbirinden koparılmış za-

(14) İdeolojik ödünç almanın derecesi için bkz. Mardin (1962).

(15) Bkz. Davison (1963), Bailey (1942), Shaw (1971) ve Shaw'ın yönettiği birkaç doktora tezi.

mansallıklarını periferileşme kavramı çerçevesinde bir dönemleştirme yaparak bir araya getirmeyi amaçlıyoruz.

Bu bütünsellik Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesine olanak sağlayacak 'toplumsal kuruluş' kavramıdır. Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı ATÜT'tür (16). ATÜT'ün yeniden üretiminin temel mekanizması merkezî otoritenin artığın ve üretimin edinimi üzerindeki kontroludur. Toplumsal kuruluşun yeniden üretimi ATÜT'ün gereksinimlerine tabidir. Ancak bu eklemlenmiş bütün küçük meta üretimi ve kuşkusuz, ticaret sermayesi biçimlerini de içerir. Bu toplumsal kuruluş, sonraki dönemlerinde, «feodalleşmiş» bölgeleri de kapsar; ama bu bölgeler ATÜT'ün devlette somutlaşan egemen sınıfının kendilerine yüklediği işbölümüne tabi olurlar. Biz bu bölümde, toplumsal kuruluşun devletin politik denetimi yoluyla, farklı iktisadi pratikleri nasıl bütünleştirdiğini tartışacağız.

ATÜT'e niteliğini, bağımsız köylü üretimi verir; ancak bu üretim tarzında köylüler özerk birimler meydana getirmezler, sınırları devlet otoritesinin boyutlarınca çizilen daha büyük bir bütünün parçasıdırlar. Üretici köylü, devlete vergi biçiminde yolladığı artık ve devletin tarımsal artığı toplamasını mümkün kılan ideolojik-hukuki aygıt yoluyla, büyük birimle bütünleşir. Bu bütünleşme, sistem içinde işbölümünün politik olarak belirlenmesini güvenceye alır.

Egemen sınıfın, yani devletin, ideolojisi, devletin ekonomi üzerindeki politik denetimiyle uyum içindedir. Köylüler bütün toprağın hü-

---

(16) ATÜT'le devletin özgür köylü üreticinin artık ürününe vergi olarak el koyduğu bir durumu tanımlıyoruz. Artığa el koyan sınıf sadece devlet görevlilerinden oluşur. Dolayısıyle yeniden-üretim birimini politik otoritenin kapsamı tanımlar. Bu durumda politik, ideolojik ve ekonomik kerteierin özgül bir eklemlenme biçimi vardır. Bu nedenle, Balibar (1972) de tanımlanan üretim tarzı kavramını kabul ettiğimizde, ATÜT bir üretim tarzı olarak mevcuttur. Hatırlanacağı gibi, 1960'ların başında ve 1970'lerin ilk yıllarında Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun niteliği üzerine bir tartışma Divitçioğlu (1967) nun Osmanlı İmparatorluğu'nun ATÜT'ün bir örneği olduğunu öne sürmesiyle başladı. Tartışmanın daha ortodoks kanadındakiler bu görüşü reddedip «merkezî feodalizm» gibi dolambaçlı terimler ortaya attılar. Ancak tartışma dar bir perspektifle 'toplumsal kuruluş' ya da 'egemenlik' gibi gerekli kavramlara başvurulmadan sürdürüldü; bu nedenle en ayrıntılı katkılar bile betimleyici ve sonuçta ampirik düzeyde kaldı. Bu yargı, aslında büyük bir kısmı 1960'larda **La Pensee** dergisinde yayınlanan bütün literatür için gereklidir.

kümdara ait olduğuna inanırlar ve bu inanç hukuki uygulamalarla da güçlendirilir; devlet 'ebedî nizamı sürdürebilmek için tarımsal birikimi önler.' Şehirlerde lonca uygulamalarını düzenleyen hisba'nın da benzer bir ideolojik işlevi vardır. Ticari faaliyet için bile ideolojik reçeteler hazırdır; tüccarlar bir sınıf olarak «mülkün bereketini çoğaltmadaki» katkıları sayesinde ayrıcalık ve himayeden paylarını alırlarsa da, riba, spekülatif kazanç, yasaktır.

Devlet sadece politik kerteye özgü değildir; ekonomik, politik ve ideolojik kerteleri kesip sistemi bütünleştiren egemen düşey unsurdur. İadrî aygıtı yoluyla vergi gelirlerini ve dolayısıyle tarımsal artığın üretimini denetler ([17]). Başlangıçta bu işlevi timar ([18]) kurumu görürdü. Timar, bir eyalet ordusu toplamak ve beslemek amacıyla dağıtılmış toprak ihsanları sistemine verilen genel addır. Timar sahipleri geleneksel ürün vergisi olan öşr ([19]) ü, kendi timarları olarak belirlenen bölgede toplamaya yetkili devlet görevlisiydiler. Bu sipahiler, vergi toplama ayrıcalıkları karşılığında, sefer zamanı belli bir sayıda cebelü beslemek ve göndermekle yükümlüydüler. Ayrıca, en küçük köyde bile merkezî otoriteyi temsil eden idarî kadro işlevleri vardı. Sipahiler, şeriat ve örf hükümlerini uygulamaya yetkili adlî temsilci olan kadıyla birlikte, devletin politik ve ideolojik işlevlerini mahallî düzeyde yeniden-üreten bürokratik bir tabaka oluştururlardı. Sipahilere vergi toplama hakkı belli bir süre için verilirdi. Her ne kadar görev uygulamada babadan oğula geçiyorduysa da, yalnız İstanbul'a karşı sorumlu olan kadı, sipahinin yapması muhtemel suiistimalleri önleyici bir unsurdu ([20]).

---

(17) Bu bölümdeki tartışma daha önce Keyder (1976) de verilmişti.

(18) Timar kurumu sadece tarımsal gelirde uygulanmıyordu. Bkz. İnalcık (1974). Bu kurumun bir tanımı için bkz. Barkan (1939 - 1940), İnalcık (1972). Gibb ve Bowen timarı tanımlarken feodaliteye özgü bir terminoloji kullanırlar. Timarın Selçuk kökeni için bkz. Cahen, EI² içinde. Timar sistemi bütün gelir kaynaklarında uygulanmıyordu. Mirî topraklarda vergi tahsili ya mültezimlere ya da maaşlı devlet görevlilerine verilirdi.

(19) Öşr yıllık ürünün onda birine eşit geleneksel bir İslâm vergisidir. Osmanlı vergilerinin bir açıklaması için bkz. İnalcık (1959) ve Güçer (1964). Kaldy-Nagy (1971) Macaristan'da timar sisteminin başlangıcını ve etkilerini anlatır.

(20) Hukukî ve idarî otorite ayırımı çok belirgin değildi. Aslında sipahinin de para cezaları vermek ve tahsil etmek hakkı vardı. Bkz. İnalcık (yayınlanacak) Sipahi-kadı ilişkisi İnalcık (1965) de tartışılmıştır.

Sipahi öşürü aynî olarak toplardı. Bu, sipahinin payına düşen ürün en yakın pazara götürülürken, köylülerin angarya emeğinin kullanılmasını gerektiriyordu. Cebelülere at ve silah sağlama yükümlülüğünü yerine getirebilmek için, sipahinin nakit paraya ihtiyacı vardı; bu para artık ürünün satılmasıyla elde edilirdi.

Ne var ki, timar sistemi 16. yüzyıldan sonra işlevselliğini kaybetti. Timarın çöküş nedenlerini ve yerini alan iltizam sistemini daha sonra tartışacağız.

Devlet denetimi şehir zanaatlerini ve ticareti de toplumsal kuruluşla bütünleştirir. Bu denetim, artığın istenilen cinste ürün olarak kullanım yerine varmasını sağlayan iktisadi işbölümünün belirlenmesi olarak kendini gösterir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda şehirlerdeki zanaat üretimi sıkı devlet düzenlemeleri (hisba) ([21]) altındaki loncalar tarafından yapılırdı. Devlet, üretim sürecini, hammaddelerin dağıtımını, ürünlerin nitelik ve niceliğini denetler ve fiyatları saptardı. Şehir üretimi üzerindeki bu denetim kısmen, devletin iç ticaret üzerinde kurduğu kontrol mekanizmasıyla gerçekleştirilirdi. Devlet, hammadde akımlarını yönlendirir ve loncaların yeterli hammadde bulabilmeleri için ihracat yasakları koyardı. Devletin hem girdi ve çıktı fiyatlarını hem de üretim miktarını denetlemesi, lonca yapısı içinde sermaye birikiminin fiilen önlenmesi demektir. Bu aynı zamanda, devletin, pazarda satılan işlenmiş mallardan vergi alması ve zanaat üretiminin başlıca müşterisi olması nedeniyle, artığa dolaşım sürecinde el koyduğu anlamına gelir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda, ticaret, genellikle, lonca uygulamalarını düzenleyen hisbaya tabi değildi. Ama devlet iç ve dış ticareti sıkı sıkıya denetlerdi. Oldukça parasallaşmış bir ekonominin gelişmiş bir işbölümüyle birlikte işlemesini sağlayan iç ticaretin örgütlenmesi, bölgesel ve bölgelerarası pazarlar yoluyla olurdu. Bu pazarlar devletin resmî yaptırımıyla kurulurlar ve yerleri idarî olarak saptanırdı ([22]). Köylerde ve kasabalarda her hafta kurulan bölgesel pazar-

(21) Osmanlı loncaları için bkz. Baer (1970). Hisba için bkz. İnalcık (1969).

(22) Faroqhi (1977b) bu idarî belirlenme üzerinde durur. Pazarların yer ve denetimi için ayrıca bkz. Güçer (n.d.) Meskun bölgelerin dışında kurulan pazarlar da vardı. Bunlar genellikle daha genişti. 16. yüzyılda, ekonomik ortamda uyumlu olarak köy pazarlarının sayısı arttı. 16. yüzyıldan sonra ise, belirli zaman aralıklarıyla kurulan panayır sayısı hem Anado-

ların çeşitli işlevleri vardı. Gelirlerini aynî vergi biçiminde elde eden devlet görevlileri gelirlerinin bir kısmını nakit paraya çevirirler, belirli vergileri ödeyebilmek için paraya ihtiyacı olan köylüler ürünün bir kısmını satarlardı; şehir loncaları ve kır esnafı hammadde ve yiyecek satın alıp işlenmiş mal satarlardı. Ayrıca, loncaların hammadde satın aldıkları şehir pazarları, kervanların ve askerî birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ticaret ve ordu yolları üstünde kurulmuş pazarlar da vardı. Özellikle imparatorluğun Balkan eyaletlerinde yılda bir ya da iki kez kurulan bölgelerarası panayırlarda, ülkenin uzak yörelerinden gelen mallar değiştirilirdi. Devlet bütün bu pazarları teşvik eder, ticaret yollarında ve pazarlarda tüccar ve malının güvenliğini sağlar ve ticari işlemleri sıkı sıkıya denetlerdi ([23]). Yapılan ticari işlem üzerinden alınan pazar vergisi (bac pazar), pazarları başlıbaşına bir gelir kaynağı yapmıştı. Bu gelir, ya timar sahibi devlet görevlisinin olur ya da devlet görevlileri arasında iltizama çıkarılırdı. İltizam ayrıcalığı, devlet görevlileri arasında çetin bir rekabete yol açardı. İç ticaret ayrıca, devlete gümrük resmi şeklinde gelir sağlardı ([24]); bunlar da devlet görevlileri ve büyük tüccarlar arasında iltizama çıkarılırdı. Osmanlılar, iç ticareti teşvik politikalarıyla tutarlı bir biçimde, daha önce Anadolu ve Balkanlar'da varolan gümrüklerin (octroi) çoğunu kaldırdılar. Bunların yerine, hem gelir sağlamak hem de mal akımlarını denetlemek için, İstanbul ve Diyarbakır'da yaptıkları gibi, büyük gümrükler kurdular.

Devlet, iç ticareti özellikle mal akımlarını yönlendirmek amacıyla denetlerdi. Bu denetim pazarlarda yapıldığı gibi, tüccarlara imtiyaz satışıyla da gerçekleştirilirdi. İmtiyaz satışı, kuşkusuz, devlete gelir sağlıyordu, ama daha da önemlisi, devlet mahallî pazarlardan mal satın alma hakkını sadece resmen tanıdığı bazı tüccarlara vererek bu malların büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a, gitmesini güvenceye alıyordu. Böylece, İstanbul'un yeterince beslenmesi devletin iç ticareti

---

lu'da hem de Balkanlarda arttı. Bu köylünün ticarî faaliyetle ilişkisinin arttığını gösterir. 18. yüzyıl Balkan panayırlarının bir listesi için bkz. Svoronos (1956). Balkanlardaki pazarlar için bkz. Asdrachas (1970).

(23) Derbent teşkilâtı yolları ve geçitleri korumak üzere kurulmuştu. Köylüler yol, geçit ve köprülere bakmaları karşılığında vergiden muaf tutulurlardı. Celâlî isyanları ve köy terkleri döneminde bu yolların bakım işi kesintiye uğradı; tüccarların güvenliği tehlikeye düştü. Derbent teşkilâtı için bkz. Orhonlu (1967).

(24) Mukataa için bkz. Genç (1976).

denetlemesiyle sağlanıyordu ([25]). Ancak, 16. yüzyılda Batı Avrupa'da tahıl ve hammadde fiyatları artınca, devlet, bu malları daha fazla kâr getiren pazarlarda satmak isteyen tüccarları denetleyemez oldu. Yasadışı ticaret ağırlık kazanmaya başladı ([26]). Devletin mal akımlarını denetleyemediği bu kriz, kaçakçılığı yasaklayan ve ihraç yasaklarını yürürlüğe sokmaya yönelik fermanların sayısının artışıyla belgelenir.

Devletin iç ticareti denetlemesinin, aynı anda birçok sistemik işlevi yerine getirdiğini gördük. Birinci işlev, ticarî faaliyetin ve dolayısıyle ticarî birikimin sınırlarının çizilmesiydi. İkincisi; kısıtlama, yasaklama ve yaptırımlar yoluyla Osmanlı dünya-imparatorluğundaki mal akımları düzenleniyordu. Böylece, artığa el koyan sınıfın ihtiyaçlarına uygun mal türlerini sağlamaya yönelik bir işbölümü güvenceye alınıyordu. İmparatorluğun yazılı hukukunda bu son amaç «İstanbul'u besleme gerekliliği» şeklinde ifade edilir. İç ticaretin, (köylü üreticileri ve vergi toplayan devlet görevlileri ile) ATÜT'le şehir loncalarındaki küçük meta üretiminin bağlantısını kurması, üçüncü ve toplumsal kuruluşun eklemlenmesi açısından en önemli işlevidir. Bu şekilde ticaret sermayesi, nihaî olarak politik düzeyde devletçe gerçekleştirilen, somut eklenme biçimini sağlıyordu.

İç ticaretin bu canalıcı öneminden, ticaret üzerindeki politik denetimin zayıflamasıyla, sistemin çözülme tehlikesiyle karşılaşacağı sonucu çıkar. Daha sonra göreceğimiz gibi, iç ticaret idarî denetimin dışına çıkıp (enflasyon yıllarında kaçakçılığı teşvik edici etkenler sonucu başlayan bir süreç) giderek dış ticaretle bütünleştiğinde, eklemlenmeyi çözücü bu eğilim kendini gösterir. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşmesinin de hikâyesidir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda dış ticaret sadece lüks mallara özgü değildi; besin maddeleri ve loncalara gerekli hammaddeleri de kapsardı. Dış ticarette devlet denetiminin, iç ticarettekine benzer sis-

---

(25) Saray'ın İstanbul'un beslenmesine verdiği önem için bkz. Güçer (1949 - 1950), Mantran (1962) ve Alexandrescu - Dersca (1957).

(26) Kaçakçılık kıyı bölgelerinde, Ege Adalarındaki Rum gemileri tarafından yapılıyordu. Tarımın ticarîleşmesinde ve Rum burjuvazisinin ortaya çıkışında kaçakçılığın önemi özellikle 18. yüzyılda çok büyüktür. Ama, «feodalleşmiş» toprak sahiplerinin de yaptıkları kaçakçılık hakkında daha söylenecek çok şey var. Örneğin Aymard (1966) yasadışı ticaretin önemini küçültürken, Stoianovich (1953, 1962 ve 1966) kaçakçılığa büyük önem verir.

temik işlevleri vardı. Devlet tüccarlara önemli mallarda ticaret yapma hakkını satarak bu denetimi gerçekleştirirdi. Bu mekanizma devlete her zaman ihtiyaç duyduğu nakit parayı da sağlardı. Aslında ticaret sermayesi sistemle ticarî imtiyazlar, iltizam ve tefecilik yollarıyla para sermayesi olarak bütünleşirdi. Tüccarlar banker olarak devletin başlıca alacaklısı ve mültezim olarak önemli gelir kaynağıydılar (27).

Osmanlı devleti, 14. yüzyılda kuruluşundan beri, uluslararası ticaret yollarını denetlemeyi amaç edinmişti. Bu amaç Osmanlı genişleme siyasetinin başlıca belirleyicisiydi (28). 16. yüzyıl boyunca Osmanlılar ipek ve baharat ticaretini tekellerine aldılar. Bursa, İran ipeği, Hint baharat ve boyalarının Avrupa yünlüleriyle değiştirildiği bir Doğu - Batı ticareti antreposu haline geldi. Polonya, Rusya ve Kırım'la yapılan kuzey ticaretinin antreposu ise Karadeniz'de Akkerman, Kilia, Kaffa'ydı. Buralarda Bursa ve İstanbul üzerinden gelen Anadolu ve Doğu'nun ürünleri ve Akdeniz'in besin maddeleri ile kuzeyin buğdayı, kürkü ve demir mamulleri değiştirilirdi (29). Osmanlı - Batı Avrupa ticaretinde İtalyan şehirleri —Venedik, Cenova, Floransa— aracılık yaparlardı. Ticareti hangisinin denetlediği bu şehir devletlerinin Osmanlı hükümetiyle olan politik ilişkilerine bağlıydı. 16. yüzyılda Ragusa giderek bu ticareti tekeline aldı. Ancak Venedik, Doğu Akdeniz'deki üstünlüğünü kaybetmesine rağmen, 17. yüzyıla kadar baharat ve ipek ticaretindeki etkinliğini korudu (30). Aslında, Portekizlilerin Ümit Burnu yolunu keşfi ve bunun sonucu olarak baharat ticaretini bu yola çevirme girişimleri eski yollardaki ticaret hacmini önemli ölçüde etkilememişti (31). Her ne kadar, Osmanlı - İran savaşlarının ve 16. yüzyıl sonunda Anadolu'daki toplumsal kargaşaların karayolu trafiğine olumsuz etkileri olduysa da, İskenderiye ve Halep'ten Avrupa'ya baharat gön-

---

(27) Bu tüccarların faaliyeti için bkz. İnalcık (1969).

(28) İran savaşları ipek yolu ticaretinin ve önemli ipek merkezlerinin (örneğin Tebriz'in fethi) emniyete alma girişimleri olarak yorumlanabilir. Karamanlılarla savaş Mısır ticaret yolunu açma amacını güdüyordu. 15. yüzyıl Balkan seferleri Venedik'i kuşatmak için Belgrad yolunu ele geçirmeyi amaçlıyordu. Cf. Samardzic (1970).

(29) Bursa ticareti için bkz. İnalcık (1960), Karadeniz ticareti için bkz. İnalcık (1972).

(30) Ragusa ticareti için bkz. Tadic. Venedik ticareti için bkz. Woolf (1968), Braudel (1973), Heyd (1936) ve Aymard (1966).

(31) Akdeniz baharat ticareti üzerine başlıca makale Lane (1940) dir. Ayrıca bkz. Mantran (1970).

derilmeye devam edildi. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiliz ve Hollandalıların Hint Okyanusu'na girmelerinden sonradır ki baharat ticareti Osmanlı toprakları üzerinden geçmez oldu (32).

Transit ipek ticareti de benzer bir kaderi paylaştı. Doğu Anadolu'dan geçen ipek yolu 16. yüzyılın sonunda kapandı. Böylece, Bursa ipek ticareti antreposu olma durumunu kaybetti. Bu olay, İngiliz, Fransız ve Hollandalıların Doğu Akdeniz ticaretine katılmaları ve Venedik'in Halep üzerinden Avrupa'ya ipek satma rolünü yitirmesiyle aynı zamana denk düşer. Kısa bir süre için Halep ve İzmir'deki Avrupalı tüccarlar Suriye ipeği satın aldılar. Ama, İngiliz ve Hollandalılar Hint Okyanusu'nda kesin üstünlüklerini kurunca, Avrupa'ya İran, Bengal ve Çin ipeklileri gönderir oldular (33).

Bu gelişme Osmanlı sistemini birçok yönden etkiledi. Birincisi devletin transit ticaretten elde ettiği gümrük gelirlerinin kaybıydı. İkincisi: Bursa ve Halep gibi şehirlerin ticaret ve sanayi merkezi olarak gerilemeleriyle sonuçlandı. Üçüncüsü: ticaret yollarının değişmesi Atlantik ekonomisinin yükselişinin ve sistemi yıkıcı yeni bir ticarîleşme tarzının habercisi oldu. Bu ticarîleşme tarzının sistemin çözülmesindeki rolünü daha sonra tartışacağız.

İngiliz, Fransız ve Hollandalıların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Akdeniz ticaretine etkin bir biçimde katılmaları, Osmanlı sisteminin dünya ekonomisiyle eklemlenmesinde bir geçiş aşaması olarak nitelenebilir. Bu ticaret sadece ipek ve baharat türünden kalemleri değil gelişen Avrupa sanayii için gerekli hammaddeleri, örneğin pamuk ve yünü de kapsıyordu. 1580'lerde, Osmanlı hükümeti, tiftik ipliği, pamuk ve yün ithal edip, çuha, kalay ve çelik satan İngilizlere ticarî imtiyazlar verdi. İngiltere, 17. yüzyılın son çeyreğinde yerini Fransa'ya bırakana kadar, bu bölgeyle en geniş ticaret hacmi olan ülkeydi. 18. yüzyıla kadar ise, Doğu Akdeniz ticaretinde Fransız egemenliği sürdü (34). Bu Osmanlı tarafında, pamuk ve pamuk ihracı ile kumaş ithalinden oluşan Fransız ticaretinin artışıyla belgelenir. Aynı dönemde, İzmir ve Selânik'in liman olarak önemleri arttı; Orta Avrupa'ya karayoluyla gönderilen pamuk ihracat hacmi büyüdü (35).

(32) Bkz. Steensgaard (1974).

(33) İpek ticareti için bkz. Davis (1970); Doğu Akdeniz'deki İngiliz ticareti için bkz. Willan (1955) ve Wood (1935).

(34) Fransız ticareti için bkz. Masson (1896) ve Paris (1957).

(35) Selanik için bkz. Svoronos (1956); karayolu ticareti için bkz. Stoianovich (1960) ve Paskaleva (1967 - 8).

Dış ticaretin artışı yalnız pamuk ihracatına özgü değildi. 16. yüzyıl sonundan itibaren Batı Avrupa'nın hammadde ve tahıl talebinin büyümesi ve sonucundaki enflasyonla birlikte, bu malların (tahıl, hammadde) devletin denetlediği düzenli kanallardan ticareti, yerini kaçakçılığa bıraktı. Öte yandan 16. yüzyıl boyunca Anadolu'da nüfus önemli ölçüde artmıştı. Böylece şehirlerde büyük bir tahıl ve hammadde talebiyle karşılaşan devlet, ihracata sert yasaklamalar koydu. Bu yapılınca kaçakçılık daha da kârlı oldu. Sonuç, dış ticaret üzerindeki devlet denetiminin zayıflamasıydı; bu gelişme sistemi birçok şekilde etkiledi. Besin maddeleri ve loncalara gerekli hammaddelerde darlık başgösterdi. Bu malların fiyatları yükseldi ve enflasyonist eğilim Avrupa'dan değerli maden akımayla daha da güçlendi. Lonca üretimi, ucuz Avrupa mallarının rekabetiyle karşılaştı. Besin maddelerinin başlıca müşterisi olan sarayın masrafları ise durmadan artıyordu.

Yasadışı ihracatın artışı, ticaret sermayesinin tarım kesimine nüfuz etmesiyle gerçekleşti. Timar sahibi devlet görevlileri bile kaçak tahıl ticaretine katıldılar. İmparatorluktaki kaçak ticaretin hacmi ve sonuçta meta üretiminin gelişmesi, büyük ölçüde, sınırları dışında büyüyen kapitalist ekonominin dinamiğine bağlıydı. Ama burada en önemli nokta, ticaretin yapısındaki değişmenin Osmanlı sistemini dünya ekonomisiyle hammadde ihraç edip mamul madde alan bir bölge olarak bütünleştirmesiydi; bu Osmanlının periferileşmesi demekti.

Tarihin bu sunuluşundan da görülebileceği gibi, dış ticaret devletin politik rasyonalitesine tabi bir etken olarak çözümlenemez. Osmanlı Devleti'nin denetimi dışındaki değişmeler sonucu dış ticaretin kontrol edilemez bir hale gelmesi, bu rasyonaliteyi çökerten başlıca değişkendir. Coğrafî konumu gözönüne alınırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'sıcak tarih'in ayrıcalıklı alanı Batı Avrupa'daki gelişmeler karşısında değişmeden kalması düşünülemezdi.

III. TOPLUMSAL KURULUŞ İÇİNDEKİ ÇELİŞKİLER

Tanımladığımız biçimiyle, toplumsal kuruluş konjonktürel olarak kendini gösteren çelişkiler içerir. Bir kısmına daha önce değindiğimiz bu çelişkiler, toplumsal kuruluşun normal işleyişinde mevcuttur. Osmanlı tarihinin ideolojik okumalarında, Saray'dan başlayarak imparatorluğun en uzak köşelerine ulaşan dış etkenler uyumlu dengeyi bozarlar. Önerdiğimiz yaklaşımda ise dış etkenler ancak toplumsal kuru-

luşta saklı çelişkileri harekete geçirdiklerinde anlam kazanırlar. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi karşısındaki yapısal konumundaki değişiklikler, ticaret sermayesinin sistemde önceden varolmasıyla yıkıcı bir rol oynar.

Osmanlı toplumsal kuruluşunu ATÜT'ün egemen olduğu bir eklemlenme olarak tanımlamıştık. O zaman iki çelişki türünü hemen birbirinden ayırabiliriz: ATÜT'te kendiliğinden varolanlar ve ATÜT'ün toplumsal kuruluşa eklemlenmesi sonucu ortaya çıkanlar.

İkinci bölümde, ATÜT'teki üretim sürecinin, üreticilerle artığa el koyanlar arasında çatışma yaratmadığına değinmiştik. Köylü, merkezî otorite adına hareket eden vergi tahsildarıyla, özgür bir köylü olarak tamamladığı üretim sürecinden sonra ilişkiye girer (36). Bu nedenle ATÜT, kendisini köleci, feodal, ya da kapitalist üretim tarzlarından ayırdeden bir özgüllüğe sahiptir; sınıf çatışması üretim faaliyeti içinde kavranamaz. O zaman başlıca potansiyel dinamik sınıflar-arası değil sınıf-içi çatışmalarda aranmalıdır. Bu analizde, sınıf, toplumsal kuruluştaki belirli bir yapısal konum nedeniyle üretilen üzerinde hak iddia eden gruplar anlamında kullanılmıştır.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda yalnız devlet görevlilerinin artık üzerinde hakları vardır. Bu sınıf, farklı işlevlere tekabül eden çeşitli kesimlerden oluşur. Bu kesimler, tümü devlet için gelir toplama işlevine tekabül eden timar sahipleri, muhtesibler, mültezimler; devletin ideolojik, hukukî ve idarî işlevlerine tekabül eden ulema, kadı ve İstanbul'daki bürokratlardır. Özgül konjonktüre göre artık çeken sınıf içinde çeşitli çelişkiler mümkündür: Örneğin ulema ve bürokrasi (37) ya da saray ve yeniçeriler arasında. Gerçekte, 17. yüzyıldan 1826'da Yeniçeri Ordusu'nun kaldırılmasına kadar ordu fiilen merkezî otoritenin denetimi dışındaydı; bu durum yeniçerilerin bazı gelir kaynaklarının kontrolunu ele almasına kadar dönüştü (38). Ancak, daha sürekli ve ya-

(36) «Özgür» köylü terimini, köylünün serf olmaması anlamında kullandık. Ancak, hareket özgürlüğü kısıtlıydı; eğer köyünü tamamen terketmek istiyorsa, belirli bir vergi ödemek zorundaydı ve eğer üç yıl arka arkaya ekmezse, toprağı elinden alınırdı. Cf. Barkan (1943 ve 1956).

(37) Örneğin II. Mehmet ulemanın vakıf topraklarını müsadere etti ve timar topraklarını genişletti. Ama oğlu kendinin tahta geçmesinde önemli rol oynayan ulema kesimini destekledi. 19. yüzyılda ulema ve sivil bürokratlar merkezî idareyi ele geçirmek için mücadeleye giriştiler.

(38) Yeniçeriler özellikle lonca gelirlerinin denetimini ele geçirmişlerdi. Ayrıca mültezim oldular ve kaçak ticaret yaptılar.

pısal bir gelir çatışması vardı; vergi tahsilatının kurumsallaşmasından doğan bir çatışma. Merkezî otorite hem vergi toplamak hem de ideolojik-politik meşruiyet amacıyla mahallî temsile gerek duyar. Ancak mahallî temsilcilere verilen otorite sarayın aleyhine artma tehlikesi gösterir. Mahallî temsilin güçlenmesi, muhtemel tehdidin artması demektir. Böylece bu sınıf-içi çatışma, mahallî otoritelerin oluşmasına yönelik bir merkezkaç kuvvet oluşturur.

Merkezî otoriteden ayrılma sürecinin tamamlandığı durumlarda, büyük birime benzer yeni bir birim oluşur. Örneğin, 18. yüzyılda Bab-ı Âli'den göreli bağımsızlık kazanan âyanlar, hükümdarın otoritesi yerine kendilerininkini geçirdiler ve daha önce merkezî otoritede toplanmış işlevleri bütünüyle benimsediler (39). Tabiî, âyanların hepsi bu özerkliği kazanmadılar. Küçük çaptaki âyanların çoğu, İstanbul'a gitmesi gereken artıktan pay almakla yetindiler; Saray'la, gelirden aldıkları payı artıran haraç anlaşmaları yaptılar. Bu durumda, politik ve ideolojik kurumların merkezî otoriteye bağlılığı sürdü; kadılar ve subaşılar hâlâ saray tarafından atanıyordu. Âyan, sistemin yeniden-üretimine dokunmadan artıktan aldığı payı arttırıyordu. Bu gelişme, feodalleşme diye adlandırılan olaya daha yakındır. Burada, devletin politik-ideolojik bağından bir kopma gerçekleşmeksizin, ekonomik düzeyde bir bölünme söz konusudur. Ama iktidarın bu «feodalleşmesi», daha doğrusu mahallîleşmesi, feodalizme geçiş dinamiği taşımaz. Mahallî otoritelerin merkezî otoriteye politik bağımlılığı devam eder ve feodalleşme ticarîleşmeyle çakışmadıkça, imparatorluk sınırları içindeki işbölümü önemli ölçüde bozulmaz.

İstanbul'dan tam bağımsızlığı ilân eden ve artık yeniden-üretimin mahallî otorite düzeyinde olacağını gösteren işaret âyanın kendi adına hutbe okutmasıydı. Bu ideolojik olduğu kadar ekonomik ve politik bağımsızlığın da yeterli bir habercisi sayılıyordu. En belirgin örneğinin Mısır'da Memet Ali olayı olduğu bu durumlarda, Osmanlı toplumsal kuruluşunun, bu toplumsal kuruluşu tanımlayan hukukî ve politik eksenlerin hiç birine dokunulmadan, küçük ölçekte bir benzerinin oluşturulduğu söylenebilir.

Bu gelişmelerin ATÜT'ü niteleyen ilişkiler üzerinde hemen gözlenebilir etkisi, merkezî otoritenin topladığı gelirlerde nisbî bir azalmadır. Devlet yalnız bütçe ihtiyaçları için değil, otoritelerini kurum-

(39) En ünlü örnek Mısır'da Mehmet Ali. Diğerleri ise Balkanlarda Tepedelenli Ali, Anadolu'da Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu. Cf. Karpat (1973).

sallaştırmak isteyecek rakip iktidar merkezlerinin oluşmasını önlemek için de, artığın etkin bir biçimde çekilmesini ister. Bu yüzden, gelirlerdeki nispî azalma, devletin toplumsal kuruluşu yeniden-üretmedeki kritik konumuna karşı çifte tehlike oluşturur. Gelirin azalması devletin politik-ideolojik (ve nizam-koruyucu) işlevlerinin etkin bir biçimde yerine getirilemeyeceği demektir; ayrıca rakip iktidar yapılarının doğum haberini verir.

Gelirin yetersizliğinin başlıca nedeninin, tarihsel olarak, artığın mahallî düzeyde gaspı olduğunu iddia etmiyoruz. Gerçekte, 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu kriz her zaman vardır. Bütçeyi denkleştirme amacıyla alınan tedbirler, Bab-ı Âli siyasetine hakim olur. 16. yüzyıl sonundaki bu gelişmenin nedenleri, savaş masraflarının artması, Anadolu'daki nüfus büyümesi ve enflasyondu. Bu harekete geçirici etkenlerin tesirlerini bölümün sonunda çözümleyeceğiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı toplumsal kuruluşunun yeniden-üretimi işbölümünün politik denetimini gerektirir ve bu ancak ticaret sermayesinin hareket özgürlüğünün sınırlandırılmasıyla gerçekleşir. Meta üretimi ticaret sermayesinin varlığının ön koşuludur. Uygulamada da, devlet, pazarı yakından denetleyerek, ticaret sermayesinin politik olarak öngörülen boyutları aşmasını önlüyordu. Ama politik denetimin ve dolayısıyle toplumsal kuruluşun, yeniden-üretiminin gerçekleşmesi, bu denetimi mümkün kılan kurumların odak noktası olan devletin ticaret sermayesi karşısındaki gücüne bağlıdır. Ticaret sermayesi, yapısı gereği, ekonomik faailyetin giderek artan bir kısmını pazar için üretim kapsamına sokma eğilimi taşır. Bu eğilim Osmanlı toplumsal kuruluşunun yeniden-üretimini tehdit eder. Gerçekte de, İmparatorluk sınırları içindeki ticaret sermayesi, sermayenin dünya kapitalist ekonmisi çapında değerlenmesi (valorisation) devresine katıldığında, meta üretiminin varlığıyla Osmanlı toplumsal kuruluşunun rasyonalitesi arasındaki bu çelişki, yıkıcı etkisini gösterdi. Ancak bu dönemde, ticaret sermayesi daha önce meta üretimine kapalı olan bölgelere nüfuz etti. Daha sonra açıklayacağımız gibi, bu yayılmayı gerektiren periferileşme üretim güçlerinde sınırlı değişmelere yol açtı; örneğin ön-sanayileşme işlenmiş mal ithalatıyle rekabete gireceği için gelişen organizasyon biçimlerinden değildi. Ön-sanayi faaliyetinin yokluğu, Tilly ve Tilly'nin belirttikleri gibi, bugünkü periferinin ayırdedici niteliklerinden biridir (40). Bunun nedeni zanaatların ithal mallarının re-

(40) Tilly ve Tilly (1971).

kabeti karşısında dayanamamalarıdır. Öte yandan, çiftilklerdeki meta üretimi ve feodalleşmiş ticarî üretim ticaret sermayesiyle kolayca bütünleşmişlerdi.

Tanımladığımız toplumsal kuruluşta varolan iki potansiyel çelişkinin kuramsal bir incelemesini yaptık. Kuşkusuz başka çelişkilerin varlığından da söz etmek mümkün. Ama bunların sonuçları daha önce yaptığımız sınıflandırmaya —ekonomik ve politik denetimin bölünmesi yönünde eğilimler ya da pazar alanını genişletip ekonomi üzerindeki politik denetimi zayıflatan eğilimler— indirgenebilir.

Bu eğilimleri karşıt yönde çalışan güçlerden ve onları tarihsel somutta ortaya çıkaran dışsal etkenlerden ayrı gözlemlemek mümkün değil. Bu nedenle, Osmanlı tarihçilerince kurumların gerileme ya da ıslahatını açıklamakta başvurulan iki dışsal etkeni inceleyeceğiz Amacımız, bu etkenlerin, toplumsal kuruluşta varolan çelişki yapısında nasıl işlediklerini göstermek. Dışsallık dereceleri farklı olan bu etkenlerin hepsi aynı dönemde ortaya çıkıyor; fiyat artışları, nüfus büyümesi ve ticaret yollarının değişmesi hep 16. yüzyıl sonunun olayları. Bu yüzden bunları teker teker ele alıp etkilerini birbirinden ayırmak oldukça güç. Buna rağmen özellikle nüfus ve fiyatlar üzerinde duracağız. Ticaret yollarının değişmesini daha önce tartışmıştık; bu yüzden sadece enflasyon bağlamında değineceğiz.

16. yüzyıl sonundaki nüfus büyümesi sırasında üretici olmayanlar üreticilerden, şehir nüfusu kır nüfusundan daha hızlı arttı (41). Bu sürecin dinamiği, demografik değişmelerin pre-kapitalist toplumsal kuruluşları etkileme biçimlerinde bulunabilir. Ekilebilir topraklar başlangıçta bir miktar genişleyebilir; ama tarımsal üretimin esnek olmaması sonucu bu ekonomiler artan bir nüfusu besleyemezler. Besin üretiminin nüfusa yetmezliği kendini önce kırlarda gösterir. Böylece, ordu, diğer idarî kurumlar ve şehirler sınırlı besin maddelerini elde etme ayrıcalığına sahip olduklarından, kırdan şehire göç başlar (42).

Osmanlı İmparatorluğu'nda köyleri terkedenlerin çoğu ya İstanbul

(41) Barkan (1953 ve 1970), Cook (1972), Erder ve Faroqhi (yayınlanacak). Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun artışını gösterir. Bunlar, Braudel'in 16. yüzyılda Akdeniz'de genel bir nüfus büyümesi olduğu yolundaki hipotezini güçlendirir. Braudel (1973) ve Jennings (1976) şehir nüfusunun göreli artışını gösterirler.

(42) Braudel (1973) den kaynaklanan aynı tez Le Roy Ladurie (1974) de de vardır.

ve diğer şehirlere gittiler ya da medreselere girdiler. Şehirlerdeki başıboş nüfus birçok sorun yarattı. Yaygın bir çözüm yolu devletin bu yeni şehir nüfusunu istihdam etmesiydi. Öte yandan medreselerin iradı enflasyon nedeniyle azalmıştı. Buna bir de öğrenci sayısının artması eklenince, gelirleri ihtiyaçlarının çok altında kaldı. Bu durumda ya mollalar köylülerden zorla yiyecek alıyorlar ya da medrese idaresi vergi tabanını köylü aleyhine genişletiyordu.

Nüfus büyümesi böylece artığa el koyan sınıfın çeşitli kesimleri arasında yoğun bir vergi geliri mücadelesine dönüştü. Bu mücadele kendini en açık şekilde, sistemin yapısında mevcut çatışma eğiliminin bulunduğu yerde, merkezî hükümet ve eyalet idaresi arasında gösterdi. Nüfus büyümesi yeniçerilerin ve saray görevlilerinin sayısını arttırdığından, devlet büyüyen giderlerin baskısıyla karşı karşıyaydı. Merkezî hükümet giderlerini karşılayabilmek için olağanüstü vergilere (avârız) ([43]) başvurdu ve iltizam satışlarını yoğunlaştırdı. Öte yandan kırdaki başıboş nüfusun levend ([44]) olarak istihdamı, özellikle Anadolu'daki eyalet idarecilerinin maiyetini arttırdı. Böylece devletin kendilerine bıraktığı gelirlerle ihtiyaçlarını karşılayamayan eyalet idarecileri eşkiyalığa başladılar. Merkezî hükümete cebelü sağlama yükümlülüklerini yerine getirmeyip devleti vergi payından yoksun bıraktılar. Üstelik, köyleri yağmalamaları ayaklanma ve tarımsal üretimin azalmasıyla sonuçlanan köy terklerine yol açtı.

Merkezî idarenin gelir kaynaklarının denetimini kaybetmesi ve bu gelirlere eyalet idarecileri ve medreselerdeki ulemanın el koyması —Anadolu'da sistemin «feodalleşme»sine geçişi oluşturan— Celâlî ([45]) ayaklanmalarında somutlaştı.

---

(43) Başlangıçta olağanüstü vergi olan avariz hemen sonra sürekli gelir krizi nedeniyle düzenli vergiye dönüştü.

(44) Levendler için bkz. Cezar (1965) ve İnalcık (yayınlanacak).

(45) Celâlî isyanları 1590'lardan 17. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da süren genel huzursuzluk ve eşkiyalığa verilen toplu addır. Küçük çapta sipahiler, medrese öğrencileri ve eyalet idarecilerinin maiyetindeki düzensiz askerlerin katıldığı bu hareketin muhtemel nedenleri enflasyon ve fiyat artışıydı. Merkezî otorite kuraldışına çıkıp eşkiyalarla mücadele amacıyla köylüleri silahlandırınca, isyancıların sayısı daha da arttı. Köyleri terkedenler şehirlere ve dağlık arazilere kaçtılar. (de Planhol 1968) Celâlî İsyanları literatürü Akdağ (1963)' ve Griswold (1966) ı da kapsar. Âyanların ortaya çıkışından sonra, eşkiya âyanın maiyetine girmiş olabilirler. (Çağatay, 1948).

Nüfus büyümesiyle birlikte şehirde yaşayanların sayısı arttı; ya mevcut şehirler daha da büyüdü ya da bazı köyler kasaba haline geldi. Bu gelişme sadece demografik baskıların sonucu değildi. Hiç olmazsa başlangıçta nüfus büyümesi üretim hacmini ve pazarlanan ürünü arttırdı. Şehir nüfusunun artması ve tarımda meta üretiminin yaygınlaşması mahallî pazarları ve bölgesel ticareti geliştirmişti. Merkezî otoritenin ve eyalet idaresinin zayıflamasıyle birlikte, bu gelişme ticaret sermayesinin devlet denetiminin tamamen dışına çıkmasıyle sonuçlanabilirdi. Ama Celâlî ayaklanmaları izleyen köy terkleri, köylülerin şehre kaçışları ve göçebeliğe dönüş, tarımsal üretimin bütünüyle meta üretimine dönüşme eğilimini önledi.

16. yüzyılın sonunda, kısmen nüfus büyümesinin sonucu olan, kısmen dünya çapında bir eğilimi yansıtan başka bir gelişme enflasyondu. Kaçak ticarette somutlaşan ve ticaret sermayesinin faaliyetinin artmasıyle sonuçlanan ticaretin yapısındaki değişme, Osmanlı pazarını İspanyol «real»iyle doldurdu (46). Real'in akçeye çevrilmeden yaygın bir şekilde kullanımı, Osmanlı sisteminin dünya fiyat hareketlerine kendini bıraktığının göstergesidir. Böylece devlet kendi parası üzerindeki kontrolunu da kaybetti. Artık para basma devletin tekelinde değildi ve devlet basmadığı parayı tağşiş edemezdi. Yani devlet geliri azaldığı zaman aldığı geleneksel tedbirlerin birinden yoksundu artık. Dış ticaret üzerindeki denetiminin zayıflaması ve Avrupa talebi karşısında kaçakçılığın artmasıyle, dünya imparatorluğu içinde fiyatları saptama işlevini de yerine getiremiyordu. Fiyatların dünya imparatorluğu dışında oluşması ve sonuçta devletin saptadığıyle dünya fiyatları arasında ortaya çıkan fark, ticaret sermyesine daha fazla hareket imkânı sağladı.

Üstelik, kaçakçılığın daha da hızlandırdığı fiyat artışları yüzünden parasal devlet gelirlerinin de arttırılması gerekiyordu. Ama bazı vergiler geleneksel olarak otuz-kırk yılda bir saptandığından (47) devlet gelirlerinin gerçek değeri düştü.

16. yüzyılda başlayan gelir krizi, giderlerin artmasıyle, ağırlaştı. En önemli artış askerî giderlerdeydi. Savaş teknolojisindeki yenilikler süvarinin önemini azaltmıştı, daha çok yaya asker beslenmesi, dolayı-

(46) Osmanlı İmparatorluğu'nda enflasyonun etkileri için bkz. Barkan (1970 ve 1975), Akdağ (1949 - 50) ve Sahillioğlu (1964).

(47) Sayımların bir tanımı ve değerlendirilmesi için bkz. Barkan (1970).

sıyle daimî bir ordunun el altında bulunması gereekiyordu. Saray gittikçe artan sayıda yeniçeriye yiyecek ve kışla sağlamak (ve ücret ödemek) zorunda kaldı. Yeniçerilerin çoğu İstanbul'da bulunduklarından ücretlerinin zamanında ödenmesi büyük önem taşıyordu (48). Süvariden piyadeye geçişle, timar sistemi bir gelir tahsil etme tarzı olarak geçerliliğini yitirdi (49). Gelir artık cebelü değil, para olarak gelmeliydi.

Maliyeye hakim olan yeni vergi tahsil biçimi iltizam sistemidir. Bu uygulama, kuruluşundan beri Osmanlı sisteminin bir parçası, merkezî otoritenin nakit para elde etmekte kullandığı başlıca araçtı. Ama önceleri gümrük resmi, ağnam, gayri müslimlerden alınan cizye gibi belirli gelir kaynaklarına özgüydü. 17. yüzyıldan itibaren geleneksel tarım vergisi öşre de uygulanmaya başlandı. Mîrî arazi, vakıf, eski timar topraklarının gelirleri iltizama verildi.

16. yüzyılda sadece belirli vergi gelirleri iltizama veriliyordu. Devlet ihtiyaç duyduğu nakit parayı İstanbul'un en büyük Yahudi tüccarlarından avans olarak sağlıyordu. Bu tüccarlar böylece ticaret sermayesi ve para sermayesinin birbirine dönüşebildiği bir değerlenme alanı buldular. Ticarette kazandıkları paradan devlete avans verip hem daha fazla ticaret imtiyazı elde ediyor hem de faiz alıyorlardı.

İltizam sistemi, enflasyonla büyümüş servetlerden oluşan bir ortama çok uygundu (50). Böylelikle, devletin para ihtiyacı, aralarında üst düzeyde bürokratlar, yeniçeriler ve ulemanın da bulunduğu yeni zenginlerin istekleriyle çakışıyordu. Artık tüccarlardan başkaları da iltizam satın alıyorlardı. 17. yüzyılın sonuna doğru sistem iyice yaygınlaştı. Bu arada kısa dönemli kâr peşinde koşan mültezimlerin gelir kaynaklarını sonuna kadar sömürdükleri yolunda kuşkular doğdu. Bu ihtimali önlemek için, ömür boyu iltizam (malikâne) (51) sisteminin uygulanmasına başlandı. Malikâne sahibinin mukataasını devlet denetiminden bağımsız işletme ve ürününü satma hakkı vardı.

Mültezimin başlıca işlevi devlete para sağlamaktı. Devletle yap-

(48) Yeniçeriler sadece ücret değil tahta yeni geçen her hükümdardan «cülus bahşişi» alırlardı. Bu bahşiş hazine üstünde ağır bir yüktü. Hicrî takvim her otuz senede bir Rumî takvimden tam bir yıl geri kaldığında fazladan üç aylık ücret alırlardı. Savaş yılları hazinenin en ağır krizini doğurup yeniçeri ayaklanmalarına sahne olmuşlardı. Bkz. Sahillioğlu (1970).

(49) Timar sisteminin çöküşü için bkz. Akdağ (1945) ve Cvetkova (1960).

(50) Servet birikimi için bkz. Genç (1975).

(51) Malikane sistemi için bkz. Genç (1976) ve İnalcık (yayınlanacak).

tığı kontrat kesinlikle parasal terimlerle tanımlanıyordu. Bu ilişkide devlete verginin tahsilinden önce para sermayesi veriliyordu. Faizin gerçekleşme sürecinde, mültezimin, daha önce sipahinin yaptığı, üreticiyle devlet arasındaki ideolojik-politik ilişkiyi sürdürme yükümlülüğü yoktu. İlgilendiği sadece yatırdığı sermaye karşılığında en çok geliri elde etmekti. Mültezimin kârı geleneksel vergi haddiyle sınırlı olmasına rağmen, özellikle idarî bir mevkide bulunuyorsa, bu haddi sürekli aşma eğilimindeydi.

Mültezim devlete borç verip vergi toplama hakkını alırken, tarıma yeni bir ilişki, tefecilik ([52]) girdi. Tefecilik hiç bir zaman küçük köylü mülkiyetini yıkacak boyutlara varmadı. Ama sömürüyü arttıran ve köylüyü —örneğin ortakçı olarak— feodalleşmiş üretim biçimlerine bağlayan bir araç oldu. Tefecilik hem sermaye birikimini hem de köylünün özgür statüsünün yıkımını hızlandırdı.

Her iki gelişme de küçük köylü mülkiyetinin varlığına dayanan sistemin yeniden-üretiminin çözülmesinde önemli etkenlerdir ([53]). Para sermayesi, ticaret sermayesi gibi, her türlü pre-kapitalist üretimle eklemlenebilir ([54]); yine onun gibi sistemin politik düzeyde gerçekleşen yeniden-üretiminin temellerini çürütür. Para sermayesi Osmanlı toplumsal kuruluşunda bunu iki şekilde yaptı: âyanların doğuşu için gerekli ortamı hazırlayarak ve ticarîleşmeyi hızlandırarak.

Mültezimler merkezî otoriteye karşı hukuken sorumluydular. Vergiyi alamadıkları durumlarda mahallî idarenin askerî desteğine başvurabilirlerdi. Ayrıca hesaplarını bürokratlara göstermek zorundaydılar. Tabiî bu denetleme mekanizması mültezim ve denetçi aynı kişiyse ya da mahallî idareci aynı zamanda mültezimse, işleyemezdi. İşte bu şekilde iltizam sistemi mahallî iktidar merkezlerinin doğuşunu hazırladı.

18. yüzyılın başlarında mahallî otoriteye sahip bazı mültezimler âyan haline geldiler. Bunlar daha önce İstanbul tüccarları ya da üst düzeyde bürokratların satın aldığı iltizamı ikinci elden alan sarraflar, tüccarlar ya da taşra ulemasıydı. Bu yolla zenginleştiler ve aynı zamanda valilerin mahallî düzeyde temsilcisi (mütesellim) oldular. Eko-

(52) Tarımda tefecilik iyi belgelenmemiştir. Yine de bkz. Jennings (1973), Faroqhi (1977a) ve İnalcık (1969).

(53) Cf. Marx (1972), 36. bölüm.

(54) Cf. Marx (1967), 4. bölüm.

nomik birikimlerine politik güç de katıp âyan ([55]) diye bilinen yeni bir kesim oluşturdular.

18. yüzyıl boyunca sarayın başına dert olan daha büyük çapta ayanlar ise, Bab-ı Âli'nin atadığı eyalet görevlileriydi ([56]). Merkezî otoritenin zayıflığından faydalanıp valiliklerinin sürekliliğini sağlamak istiyorlardı. İdarî otoriteleriyle bölgelerinde satın alabilecekleri iltizamlar, kendilerine mahallî güce sahip bir mültezim tabakasının desteğini sağladı. İltizam böylelikle hem ekonomik zenginlik hem de politik güç elde etmenin başlıca aracı oldu.

İltizam sisteminin hazırlandırdığı başka bir gelişme 18. yüzyılda çiftliklerin oluşmasıdır. İltizam zaten üretici ve devlet arasındaki ideolojik alış-verişi yok edip, köylünün sömürülmesini yoğunlaştırmıştı. Artan sömürünün sağladığı imkânlar Avrupa'nın buğday, darı, pamuk ve tütün talebiyle birleşince mültezimler ve özellikle malikâne sahiplerinin daha geniş ölçekte ticarî üretim yapmalarını teşvik etti ([57]). Balkanlarda, İstanbul pazarını besleyen Trakya'da ve Batı Anadolu'da büyük çiftlikler kuruldu ([58]). Batı Anadolu'da İzmir, yüzyıl içinde küçük bir kıyı şehrinden önemli bir ihraç limanına dönüştü.

Çiftlikler serfleşmiş köylülerin ya da ortakçıların çalıştığı ticarî işletmelerdi. Emeğin organizasyonunun yanısıra geleneksel ürün tiplerini de değiştirdiler. Ticarî ürünler geçimlik tahılların yerini aldı. Çiftlik sahipleri ürünlerini doğrudan doğruya Avrupalı tüccarlara satarak büyük kârlar yaptılar. Devletin saptadığı fiyatlar ihraç pazarlarındaki fiyatlardan her zaman daha düşük olduğundan, bu satışlar yasadışı yollardan gerçekleştiriliyordu. 18. yüzyılın Balkan panayırları ve Anadolu'da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki benzer gelişmeler bu bağlamda değerlendirilmelidir.

---

(55) Âyanların kökeni üzerine bir tartışma için bkz. İnalcık (yayınlanacak) Âyanlar için ayrıca bkz. Karpat (1973).

(56) Burada başlıca amacımız iltizamla mahallî güç merkezleri arasındaki ilişkiyi kurmak. Burada ne mahallî güçlerinin nereden kaynaklandığıyla ilgiliyiz ne de bu grubun Osmanlı tarihindeki önemiyle. Âyanların gelişmesi Osmanlı tarihinin en az araştırılmış sorunlarından biri ve bizim buradaki amacımız onları 'feodalleşme' bağlamında değerlendirmek.

(57) Balkanlardaki ticarî tarım için bkz. Gandev (1960), Stoianovich (1960, 1962 ve 1966).

(58) Çiftliklerin ortaya çıkışı için bkz. İnalcık (1965), ayrıca Balkan çiftlikleri için bkz. Stoianovich (1953).

Çoğunluğu borçlandırılarak çiftliğe bağlanmış köylüler için bu sistem statülerinde önemli bir kötüleşme demekti. Sömürü gözle görülür oranda artmıştı ([59]). Köylülerin devlete vergi ödeme yükümlülüğü sürdüğü gibi, çiftlik sahibi de üründen pay alıyordu. Balkanlardaki çiftlik sahiplerinin çoğu öşr'den artakalan ürünün yarısını aldıktan başka, köylüye angarya da yüklüyordu. Üstelik, çiftliklerde çalışan köylüler toprağı elde tutma güvencesini de kaybettiler. Balkan çiftliklerinin çoğu silahlı muhafızlarca (kırcalı) korunan küçük kalelerdi. Kırcalılar, ayrıca, köylüleri toprağı terke zorlayıp ticarî üretim alanını arttırmakta kullanılıyorlardı.

Çiftliklerin ortaya çıkışı politik sistemi tehdit eden en ciddi gelişmeydi. Çiftliğin gerektirdiği üretimin ticarîleşmesi ve özellikle köylünün statüsündeki değişme her periferileşme sürecinin gerekli unsurudur. Osmanlı sisteminin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, çiftlik organizasyonuyla, geri dönülmez bir noktaya ulaştı. 19. yüzyılın başlarında âyânların gelişme süreci bir merkezîleşme dalgasıyla durdurulup geriye çevrildi. Ama tarımın ticarîleşmesi süreci böyle geriye dönüşlere uğramadan sürdü.

IV. PERİFERİLEŞME VE KOLONYAL DEVLET

Buraya kadar Osmanlı toplumsal kuruluşunun bir dünya imparatorluğu olarak çözülüşünü hazırlayan ayrı eğilimleri inceledik. Üretim meta üretimine dönüştüğünde ve bu metalar değerlenme sürecindeki sanayi sermayesinin devresine katılmaya başladığında periferileşmenin konumu güçlenir. Periferi olmak dünya işbölümünün bir parçası haline gelmek ve dolayısıyle artık kendini yeniden üretebilen bir birim olmaktan çıkmak anlamına gelir.

'Feodalleşme', kaçak ticaret, fiyat ve nüfus hareketleri ancak dünya sermayesinin devresiyle bütünleşme bağlamında incelenirse anlam kazanırlar. Her şeyden önce bütünleşmenin her bölgede aynı zamanda olmadığının söylenmesi gerek. Balkanlar Avrupa ekonomisiyle 18. yüzyıldan itibaren bütünleşme sürecine girdi. Mısır ve Doğu Akdeniz'de bu süreç 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazandı. Anadolu'da ticaret hacmi 1830'lardan sonra önemli ölçüde arttı. Başlangıcı 16. yüz-

(59) Çiftlik sistemi altında köylülüğün statüsündeki değişme için bkz. Faroqhi (1977c).

yıla kadar götürülebilecek bu süreçte kesin tarihler vermek tabiî ki imkânsız.

Tek bir periferileşme tarzından da söz etmek mümkün değil: Balkanlardaki ticarî çiftlikler, Mısır'daki büyük pamuk işletmeleri (60), Batı Anadolu'daki küçük meta üretimi hep değişik periferileşme tarzlarıydı. Emeğin organizasyonu da, kendi toprağında çalışan aile birimlerinden ortakçılığa, kapitalist çiftliklerdeki ücretli emeğe uzanan, farklı biçimler alıyordu. Besin maddeleri ve hammaddelerin yanısıra, Batı Anadolu'nun el dokuma halıları periferinin ihraç ürünlerini oluşturuyordu.

Ticareti birkaç liman şehrindeki (Selanik, İstanbul, İzmir, Beyrut, İskenderiye) yabancı şirketler ve tüccarlar yürütüyordu. Yabancı kökenli ticaret sermayesi yerli sermaye ile bir işbölümüne girmişti. Azınlıklar —Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler— İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman tüccarlarıyla üreticiler arasında aracılık yapıyorlardı (61).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti, özellikle buharlı gemilerin Doğu Akdeniz'e girişinden sonra 19. yüzyılın ilk otuz yılında arttı (62). Avrupa mallarının ithalatı ile lonca ve kırsal el zanaatları üretimi düştü, hammaddeler ihraç edilmeye başlandı (63). Merkez ülkeleriyle 1838 ticaret anlaşmalarının yapılmasından sonra ve demiryolu yapımının başlaması ile birlikte ticaret sermayesinin Anadolu'nun en ücra köşelerine yayılışı hızlandı (64). Ayrıca, yabancı ve yerli ticaret sermayesinin bütünleşebileceği hukuki çerçeve adlî reformlarla sağlandı. Yabancı sermayenin İzmir bölgesinde kapitalist çiftlikler kurma girişimleri olduysa da, önemli boyutlara ulaşmadı (65).

19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı sermayenin, dış borç ve ticaretin tarihi herhangi bir periferileşme sürecinin tipik bir örneği (66). Oldukça iyi bilinen bu tarihi burada yeniden anlatmayacağız, sadece politik düzeyde yol açtığı değişmelere kısaca değineceğiz.

---

(60) Cf. Owen (1966), Rivlin (1961).
(61) Cf. Sussnitski (1966).
(62) Cf. Chevalier (1970).
(63) Cf. Ubicini (1966) ve Sarç (1966).
(64) İngiltere'yle yapılan anlaşma metni için bkz. Issawi (1966) ve demiryolu projesi için bkz. von Pressel (1966).
(65) Cf. Kurmuş (1974).
(66) Blaisdell (1929).

Ekonomik bütünleşmedeki bu gelişmeler politik düzeye kendiliğinden yansımadı. Bütünleşmenin ilk aşamalarında imparatorluğun yeni ekonomik yönelimi ile Asya tipi üretim tarzına özgü eski devlet biçimi arasında önemli ölçüde uyuşmazlık oluşmuştu. Bu, ticaret sermayesinin hukukî ve politik ihtiyaçları mevcut kurumlarla çatıştığında su yüzüne çıkan çelişkiler yarattı. 'Kolonyal devlet'i öncelikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eden periferiye özgü devlet biçimi olarak tanımlarsak, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik dönüşümler Asya tipi bir devlet mekanizmasından kolonyal devlete geçiş olarak yorumlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'çağdaşlaşma' ve ıslahat bu bağlamda açıklanabilir.

Bu dönüşümün, sadece, ticaret sermayesinin ya da ticaret sermayesine hizmet eden merkez devletlerinin baskısı sonucu olduğu düşünüimemeli. 19. yüzyılın politik dönüşümleri aynı zamanda bürokratik sınıfların ekonomik ihtiyaçları ve 'Batılı-çağdaş' düşüncelerle iyice bütünleşmiş bir yönetici sınıfın ideolojik özlemlerine de cevap verir (67).

Devletin kolonyal devlete dönüşümü ile birlikte Osmanlı sistemi özgüllüğünü yitirir. Kapitalist üretim biçiminin ekonomik ve politik kertelerde egemenliği sisteme yeni niteliği verir. Toplumsal kuruluşta egemenliğin kapitalist üretim biçimine geçmesiyle Osmanlı devleti geçerli bir araştırma birimi olmaktan çıkar artık, yalnız dünya kapitalist sisteminin dinamiği içinde, onun ayrılmaz ama aynı zamanda farklı işlevi olan bir parçası olarak incelenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

AKDAĞ, Mustafa (1945), «Timar rejiminin bozuluşu», **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi,** IV.

AKDAĞ, Mustafa (1949 - 1950), «Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkışaf devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti», **Belleten,** No. 51 ve 55.

AKDAĞ, Mustafa (1963), **Celâlî İsyanları 1550 - 1603,** Ankara.

AL-AZMEH, Aziz (1976), «What is the Islamic City?» in **Review of Middle East Studies,** 2.

ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. (1957), «Contribution à l'etude de l'approvisionnement en ble de Constantinople au XVIII e siècle, **Studia et Acta Orientalia.**

ANDERSON, Perry (1974), **Lineages of the Absolutist State,** London.

(67) Bürokrasinin gelir sorunları ve bunların periferileşmeyle nasıl eklemlendikleri için bkz. Keyder (1976).

ALTHUSSER, L. and BALIBAR, E. (1972), **Reading Capital,** London.

ASDRACHAS, I. (1970), «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marches» in **Etudes Balkaniques,** 6.

AYMARD, Maurice (1966), **Venise, Raguse et le commerce du ble pendant la seconde moitie du XVIe siècle,** Paris.

BAER, G. (1970), «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds» in **International Journal of Middle East Etudies (IJMES),** I.

BAILEY, F. E. (1942), **Britisch Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826 - 1853,** Cambridge, Massachussetts.

BARKAN, Ö. L. (1939, 1940), «Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», **Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul.**

BARKAN, Ö. L. (1943), **XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları,** cilt I : **Kanunlar,** İstanbul.

BARKAN, Ö. L. (1953), «Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi», **Türkiyat Mecmuası.**

BARKAN, Ö. L. (1966), «Edirne askerî kapsamına ait tereke defterleri (1545 - 1659)», **Belgeler,** III.

BARKAN, Ö. L. (1970), «Research on the Ottoman Fiscal Surveys» in Cook ed.

BARKAN, Ö. L. (1970), «XVI. Asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri», **Belleten,** XXXIV.

BARKAN, Ö. L. (1975), «The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East» in **IJMES,** 6.

BERKES, Niyazi (1964), **The Development of Secularism in Turkey,** Montreal.

BLAISDELL, Donald C. (1929), **European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt,** New York.

BRAUDEL, Fernand (1973), **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, I,** New York.

ÇAĞATAY, Neşet (1948), «Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâyâ kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin âdet ve kanunları ve istilahların izleri» tebliğ **III. Türk Tarih Kongresi,** Ankara.

CAHEN, C., «Iqta» in **The Encyclopeadia of Islam** 2nd edition.

CEZAR, Mustafa (1965), **Osmanlı Tarihinde Levendler,** İstanbul.

CHEVALLIER, Dominique (1968), «Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria confronted with the European Economy» in W. R. Polk and Richard L. Chambers eds. **Beginnings of Modernisation in the Middle East.**

COOK, M. A. (1972), **Population Pressure in Rural Anatolia 1450 - 1600,** London XXVII.

COOK, M. A. ed. (1970), **Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day,** London.

CVETKOVA, Bistra (1960), «L'evolution du regime feodal turc de la fin du XVIe jusq'au milieu du XVIIIe siècle» in **Etudes historiques à l'occasion du XIe congrès international des sciences historiques Stockholm-août 1960,** Sofia.

DAVIS, Ralph (1970), «English Imports from the Middle East, 1580 - 1780» in Cook ed.

DAISVIN, Roderic H. (1963), **Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876,** Princeton, New Jersey.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer (1967), **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu,** İstanbul.

ERDER, Leila and FAROQHI, Suraiya (forthcoming), «Population rise and fall in Anatolia 1550 - 1620» in **Middle East Studies.**

FAROQHI, Suraiya (1977a), **«Agricultural activities in a Baktashi Center: the tekke of Kızıl Deli 1750 - 1830»** in **Sudestforschungen.**

FAROQHI, Suraiya (1977b), «Sixteenth century periodic markets in various Anatolian **sancaks:** İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe» to be published in **Journal of Economic and Social History of the Orient** (JESHO).

FAROQHI, Suraiya (1977c), «Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century» in **Turcica: Revue d'etudes Turques.**

FRANK, Andre Gunder (1967), **Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil,** New York.

FOSTER-CARTER, Aidan (1976), «From Rostow to Gunder Frank: Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment» in **World Development,** IV, 3.

GANDEV, Christo (1960), «Lapparation des rapports capitalistes dans l'economie rurale de la Bulgarie du nord-quest au cous du XVIIIe s.» in **Etudes historiques à l'occasion du XIe congres international des Sciences Historiques,** Stockholm.

GENÇ, Mehmet (1975), «Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi», **Türk İktisat Tarihi Semineri,** Ankara.

GENÇ, Mehmet (1976), «A comparative study of the life term tax farmings data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18th century» in **Symposium on «South Eastern European and Balkan Cities and Indrustrial Revolution in Western Europe»** sponsored by AIESEE, March 22/27, Hamburg.

GIBB, H. A. R. and BOWEN, H. (1950, 1957), **Islamic Society and the West,** vol. I in two parts, London.

GÜÇER, Lütfi (1949 - 50), «XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi», **İktisat Fakültesi Mecmuası** XI, 1 - 4.

GÜÇER, Lütfi (1964), **XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,** İstanbul Üniversitesi Yayını, 1075.

GÜÇER, Lütfi **XVI - XVIII'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası,** daktilo, tarihsiz.

GRISWOLD, William (1966), «Political unrest and rebellion in Anatolia 1605 - 1609» unpublished Ph. D. thesis, UCLA.

HEYD, W. (1936), **Histoire du Commerce du Levant** (2 vols.), Leipzig.

HODGSON, Marshall G. (1974), **The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization,** I, Chicago and London.

HOURANI, A. H. (1968), «Ottoman reform and the politics of notables» in W. R. Polk and R. L. Chambers ed.

İNALCIK, Halil (1954), **Hicrî 815 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,** Ankara.

İNALCIK, Halil (1959), «Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu», **Belleten,** XXIII, 92.

İNALCIK, Halil (1960), «Bursa and the Commerce of the Levant» in **JESHO,** III, 2.
İNALCIK, Halil (1965), «Adaletnâmeler» **Belgeler,** II, 3 - 4, 5. 49 - 145.
İNALCIK, Halil (1969), «Capital Formation in the Ottoman Empire» in **Journal of Economic History,** XXIX.
İNALCIK, Halil (1969), «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law» in **Archivum Ottomanicum,** I.
İNALCIK, Halil (1972), **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300 - 1600,** New York.
İNALCIK, Halil (çıkacak), «The Origin of Ayans» in T. Naff and R. Owen (eds), **Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or change.**
ISSAWI, Charles ed. (1966), **The Economic History of the Middle East 1800 - 1914,** Chicago.
ITZKOWITZ, N. (1962), «Eighteenth century Ottoman realities» in **Studia Islamica,** XVI.
JENNINGS, Ronald C. (1976), «Urban population in Anatolia in the sixteenth century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum» in **IJMES,** VII, 1.
KALDY-NAGY, Gyula (1971), «The effecte of **timar**-system on agricultural production in Hungary» in **Studia Turcica,** edited by L. Ligeti.
KARPAT, Kemal H. (1973), «Structural change, historical stages of modernisation, and the role of social groups in Turkish politics» in **Social Change and Politics in Turkey, A Structural-Historical Analysis,** Edited by K. Karpat, London.
KEYDER, Çağlar, (1976), «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production» in **Economy and Society,** V, 2.
KURMUŞ, Orhan (1974), **«The Role of British Capital in the Economic Deveolpment of Western Anatolia 1850 - 1913,** Ph. D thesis, University of London.
LANE, Frederic C. (1940), «The Mediterranean Spice Trade-Further evidence of its Revial in the 16th century» in **Americal Historical Review,** XLV.
LE ROY LADURIE, Emmanuel (1974), **The Peasants of Languedoc,** Urbana, Illinois.
LEWIS, Bernard (1961), **The Emergence of Modern Turkey,** 2nd ed., London.
LERNER, Daniel (1964), **The Passing of Traditional Society: Modernising the Middle East,** London.
LYBYER, A. H. (1913), **The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent,** Cambridge, Mass.
MANTRAN, R. (1962), **İstanbul dans la seconde moitie du XVIIe siècle,** Paris.
MANTRAN, R. (1970), «L'Empire Ottomane et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles» in O. S. Richards, ed. **Islam and the Trade of Asia,** London.
MARDİN, Şerif (1962), **The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernisation of Turkish Political Ideas,** Princeton, New Jersey.
MARX, Karl (1967), **Capital,** II, London.
MARX, Karl (1972), **Capital,** III, London.
MASSON, P. (1896), **Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle,** Paris.
ORHONLU, Cengiz (1967), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı,** İstanbul.

OWEN, E. R. J. (1966), «Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt» in **Issawi,** ed.

OWEN, E. R. J. (1975), «The Middle East in the Eighteenth Century - an 'Islamic' Society in decline: to critique of Gibb and Bowen's **Islamic Society and the West» in Review of Middle East Studies,** 1.

PARIS, Robert (1957), **L'Histoire du Commerce de Marseille, vol. V, de 1660 à 1789. Le Levant,** Paris, Plon.

PASKALEVA, Virginia (1967 - 68), «Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700 - 1850)», **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** XXVII, 1 - 2.

DE PLANHOL, Xavier (1968), **Les fondements geographigues de l'histoire de L'Islam,** Paris.

POLK, William R., and CHAMBERS, Richard L. eds. (1968), **Beginnings of Modernisation in the Middle East: the Nineteenth Century,** Chicago.

VON PRESSEL, W. (1966), Excerpts from **Les chemins de fer de Turquie** in Issawi, ed.

RIVLIN. Helen (1961), **The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt,** Cambridge, Massachussetts.

SAHİLLİOĞLU, Halil (1964), «XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici», **Belgeler Dergisi.**

SAHİLLİOĞLU, Halil (1970), **«Sıvış** Year Crises in the Ottoman Empire» in Cook ed.

SAMARDZIC, Radowan (1970), «Belgrade, centre economique de la Tuquie du Nord au XVIe siècle» in **La ville Baikanique XVe - XIXe, Studia Balkanica,** Sofia.

SARÇ, Ömer C. (1966), «Tanzimat ve Sanayimiz», Issawi, ed.

SHAW, Stanford J. (1971), **Between Old and New,** Cambridge, Mass.

STEENSGAARD, Niels (1974), **The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade,** Chicago.

STOIANOVICH, Traian (1953), «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600 - 1800» in **The Journal Economic History (JEH),** XIII.

STOIANOVICH, Traian (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant» in **The Journal of Economic History,** XX, 2.

STOIANOVICH, Traian (1962), «Le maïs arrive dans les Balkans» in **Annales E. S. C.** XVII.

STOIANOVICH, Traian (1966), «Le maïs dans les Balkans» in **Annales E. S. C.** XXI.

SUSSNITZKI, A. J. (1966), «Zur Gliederung wirtschafslicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei» in Issawi, ed.

SVORONOS, N. (1956), **Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle,** Paris.

TADIC, J. «Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la decadence economique de Venise au XVIIe siècle» in **Civilta Veneziana studi,** 9, Venezia-Roma.

TILLY, Richards, and TILLY, Charles (1971), «Agenda for European economic history in the 1970's» in **JEH,** XXXI.

UBICINI, M. A. (1966), excerpts from **Letters on Turkey** in Issawi, ed.

WALLERSTEIN, Immanuel (1974), **The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century,** New York.

WILLAN, T. S. (1955), «Some Aspects of English trade with the Levant in the Sixteenth Century» in **English Historical Review,** LXX.

WITTFOGEL, Karl A. (1963), **Oriental Despotism,** New Haven.

WITTEK, P. (1938), **The Rise of the Ottoman Empire,** London.

WOOD, A. C. (1935), **History of the Levant Company,** London.

WOOLF, R. (1968), «Venice and the terraferma: problems of the change from commercial to landed activities», B. S. Pullan ed. in **Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,** London.

18. YÜZYILDA AKDENİZ DÜNYASI VE GENEL ÇİZELGELERİYLE TÜRKİYE

İlber ORTAYLI (*)

Çağdaş Türkiye'nin yapısının biçimlendiği son yüzyıllar içinde en çok ihmal edileni 18. yüzyıldır. 18. yüzyıl, Türkiye kadar Akdeniz dünyasındaki çöküntünün de ilginç boyutlara ulaştığı ve bir değişimin başladığı dönemdir. Bu nedenle 18. yüzyılda Akdeniz ekonomisinde ağırlığını duyurmaya başlayan yeni güçleri kısaca gözden geçirerek, ülkemizin girdiği yapısal değişimi genel çizgileriyle belirlemek istiyoruz.

17. yüzyılda Akdenizliler, ortaçağlar boyu devam eden ulaşım ve ticaret ağlarının yıkıldığını gördüler. Bu denizi doldurmaya başlayan İngiliz ve Hollanda gemileri hem yeni tür bir ulaşımı, hem de değişik temellere dayanan bir ticareti temsil ediyordu. 16. yüzyıl sonuna kadarki İtalyan denizciliği, nispeten geri bir gemicilik tekniğine ve lüks emtea taşımacılığına dayanmaktadır. Oysa bu yüzyılın sonunda daha gelişmiş bir yapım tekniğinin eseri olan İngiliz ve Hollanda gemileri, yüksek miktarda ve bol kullanılan maddeleri naklediyordu. Bu tür bir taşımacılık dışında, Atlantik ekonomisinin mensupları daha bilgili ve gelişkin bir ticarî organizasyon kurdular. Hiç bir zaman ticarî olmayan, askerî nitelikteki İspanyol donanması, 16. yüzyıl sonunda deniz üstünlüğünü kaybetmeye başladı. İngiltere Portekizle Methuen antlaşmasını, İspanya ile de Assiento antlaşmasını yaparak bu üstünlüğü perçinledi.

Fransa, Doğu Akdeniz'de hakim görünüyordu. Ancak İngiltere ve Hollanda rekabetine gerçek anlamda dayanma gücünü, başbakan Kardinal Richelieu'nün denizcilik ve gemicilikte başlattığı reformlarla sağlayabildi. Kısacası 17. yüzyıl, Akdeniz'in eski sahipleri olan, Venedik, Cenova, Dubrovnik gibi güçlerin silinmeye başladığı ve yerlerini Atlantik denizcilerine terkettiği devirdi. Buraya kadarki kısa özetlemeyi bitirirken bu güç dengesinin böyle kalmadığını belirtmek gerekir. 18.

* **İlber Ortaylı :** Ank. Üni. Siy. Bil. Fak. İktisat Tarihi Dr. Asis.

yüzyılda Akdeniz dünyasına iki yeni denizci güç, tüccar olarak girdiler. Bunlar Avusturya ve Rusya'dır. Bu iki ortağın ortaya çıkışı ile, Doğu Akdeniz'in (yani Osmanlı İmparatorluğu'nun) 16. yüzyılda başlayan sömürülme boyutlarında büyüme görülecektir. O kadar ki, bu sayede Osmanlı ülkesinde bazı niteliksel değişmelerin başladığını da göreceğiz. Bundan önce bu iki yeni gücün iç dinamiğini ve gelişmesini kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

18. YÜZYILDA AVUSTURYA İMPARATORLUĞU

18. yüzyıl başlarından itibaren Orta Avrupa imparatorluğu haline gelen Avusturya'nın ekonomik yapısında önemli değişmeler ortaya çıktı. Daha başka bir deyişle, o zamana kadar merkantilist politikanın koşullarını gerçekleştiremeyen Avusturya, şimdi bu sistemi uygulayabilme durumuna geçmişti. Bunun nedenleri; gelişmekte olan Batı Avrupa ile bütünleşmeye ve özellikle tarımsal devrimin gerçekleşmesine dayanmaktadır. Şimdi Avusturya, Macaristan ve Adriyatik kıyılarındaki egemenliği ile belirgin bir ekonomik fazla elde etme olanağına da sahip olmuştu.

18. yüzyılda ülkede karayolunun, nehir ve giderek deniz taşımacılığının geliştiği gözleniyor. Oysa 1683 Viyana bozgununun önemli bir nedeni de, Türklerin Avusturya'nın ilkel yolları dolayısıyle iaşe ve ikmal işlerinde karşılaştıkları zorluktadır. 17. yüzyıla kadar Avusturya manifaktür sistemini gerçekleştirmekte başarısızlıklara uğramıştı. Bu başarısızlığı bazı tarihçilerin yaptığı gibi Türk harplerine bağlayarak (1) açıklamak doğru değildir. Bunun nedeni, Batı Avrupa'nın ekonmik ve teknolojik yayılma gücünün bu çağda Tuna bölgesine ulaşamamasından ileri geliyor. Çünkü 18. yüzyıl Avusturya manifaktürü, teknolojisi ve ulaşım ağı Hollandalı, Fransız, Kuzey Alman gibi girişimcilerce gerçekleştirilmiş ve yukarıda belirtildiği gibi ekonomik alt yapı, Batı Avrupa sisteminin bir uzantısı olarak, onun temsilcileri tarafından kurulmaya başlamıştır.

Avusturya manifaktürünün gereksinme duyduğu hammaddelerin kaynağı ve mamulâtını satacağı pazar, ilk elde Osmanlı ülkesinin bel-

(1) F. Tremel, **Wirtschafts und Sozial gesehichte Österreichs,** Graz, 1969 s. 263 vd. Avusturya merkantilizmi hakkında bilgi vermekle beraber, bu yanlış kanıyı da tekrarlamıştır.

li merkezleri olacaktır. 18. yüzyıla kadar tıpkı Osmanlı ülkesi gibi, Batı manifaktürünün ürünlerini çeken Avusturya, bu yüzyılda tarım teknolojisini değiştirdi. Artan fazla manifaktüre yöneldi. Güney Avusturya (Karintiya, İştirya) bölgesinde maden üretimi arttı. Bu atılım sonucu gelişen ticaret, yol sisteminin de mükemmelleşmesine neden oldu. Bunun dışında Tuna nehri, Avusturya'nın Balkan ticaretinde kullanacağı başlıca güzergâh haline geldi. 18. yüzyıl, Avusturya nehir gemiciliğinin, sivil ve askerî alanda önemli aşamalar kaydettiği dönemdir.

Yasaklamalara rağmen Osmanlı ülkesi ile kaçak ticaret karada gelişiyordu. Bütün bu ticareti yürütenler daha çok, Hırvat, Sırb ve Yunan asıllı Osmanlı tebasından tüccarlardı. Avusturya'dan Osmanlı ülkesine giren maddeleri ele almadan önce şunu belirtmek gerekir: Avusturya manifaktürünün bu yüzyıldaki büyük başarısı daha çok, porselen, çini, kumaş üzerinedir. Pancardan şeker elde edilip bunun bir ihraç maddesi haline gelmesi daha sonraları gerçekleşecektir. Avusturya bu dönemde Bohemya'daki porselen sanayiini geliştirerek, Venedik rekabetini yendi ve Bohemya porselenlerinin başlıca alıcılarından biri Türkiye oldu.

18. yüzyılda Macaristan, Avusturya'nın tahıl ve hayvan temin ettiği zengin bir kaynaktı. Fazladan Maria Theresia ülkeyi Alman kolonizatörlerle de iskân etmiş ve bu olay ülkenin başına II. Dünya Savaşı sonuna kadar sürecek bir Alman azınlığı sorununu çıkarmıştı. Avusturya'nın Balkanlardan çekmek zorunda olduğu hammaddeler, tütün, pamuk, tiftik ve yün, deri ve keçedir. Özellikle keçe ve aba ihtiyacı Bulgaristan bölgesinden elde ediliyordu. Bu nedenle Bulgaristan esnafı bu alanda üretimi arttırmış ve klasik esnaf teşkilâtı 19. yüzyılda (özellikle abacı'lar) çöküntüye uğrayıp, aralarında sermayedar bir zümre gelişmeye başlamıştı (2). Gene tütün ve pamuk ihtiyacı, Rumeli ve Batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde, monokültürün gelişmesine ve bundan zenginleşip güçlenen bir toprak lordları sınıfının otoritelerini arttırmalarına neden olmuştur. Ancak tarımın bu bölgelerdeki niteliksel değişimini saptayabilmemize rağmen, niceliksel göstergelere henüz sahip değiliz.

---

(2) N. Todorov, 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Karakter Değişmeleri, **İ. Ü. İkt. Fak. Mecm.,** C. 27 - Sayı 1 - 2, İstanbul 1968 sah. 1 - 36'daki makale bu olayın nitelik ve sonuçlarını abartmakla birlikte gerekli bilgiyi vermektedir.

Buna karşılık Avusturya'nın porselen, dokuma mamulleri, demir, gemi kerestesi (daha çok İtalya ve Tuna ülkelerine) mobilya ve benzeri lüks kullanım maddeleri sevkettiğini belirtmiştik. Avusturya bu dönemde Türkiye'den daha çok mum almakta idi. Gene Doğu - Batı ticaretinde Avusturya'nın eski İtalyan şehirlerininkine benzer bir aracılık rolünü çok daha geniş çapta organize ettiğini görüyoruz.

Burada akla şu soru gelecektir. Avusturya niçin ticaretini Balkanlar ve Doğu Akdeniz'e yöneltmektedir? Bunun cevabı ise 18. yüzyıldaki Akdeniz güçler dengesinde aranmalıdır. Avusturya 18. yüzyılda gemiciliği ve ticarî organizasyonu bakımından, Atlantik ülkeleri gibi okyanus aşırı faaliyetlere girişecek durumda değildi. İngiltere, Hollanda ve Fransa 18. yüzyılda faaliyetlerini daha çok Atlantik aşırı bölgelerde yoğunlaştırmışlardı. Bir başka deyişle hammadde kaynağı ve mamul madde pazarı bütün dünya olmuştu. Nitekim Fransa, dış ticaretinin yarısını 16. yüzyılda Akeniz limanlarında yapıyorken, 1780'lerde bu oran 1/20'ye düştü. Gene koloniyal imparatorluk İngiltere 17. yüzyılda dış ticaretinin 1/10'unu Akdeniz'de yaparken, bu oran 1770'lerde 1/100'e düştü ([3]). Bu sadece dış ticaret hacminin büyümesi ile ilgili bir nispet değişimi değildir. Atlantik ülkeleri Akdeniz'deki faaliyetlerini bir süre tatil ediyorlardı. (Bu durum 19. yüzyılda yeniden değişecek.) Meydana gelen boşluğu ise Avusturya dolduracaktır. Çünkü Avusturya, Okyanus aşırı faaliyetlerde pek beceriksizdi. Nitekim İmparator VI. Karl'ın 1719'da kurduğu (Kaiserliche Privat Orient. Kompanie) kısa zamanda iflas etmiş, 1722'de kurulan «Ost Ind. Komp.» de Hindistan'da Bengal'e kadar uzanmış ise de Hollanda rekabetine dayanamayarak uzak denizlerdeki faaliyetini tatil etmişti. Bunun üzerine 1719'dan itibaren Fiume ve Trieste limanları ıslah edilerek trafiğe açıldı ve Avusturya ticareti Akdeniz'de yoğunlaşmaya başladı.

Avusturya Akdeniz ticaretini, İngiltere ve Hollanda'nın uzak denizlerde uyguladığı bir sistemi izleyerek organize etmiştir. Bu da Akdeniz'deki seyrüsefainin güvenlik altına alınmasıyla mümkün olabilecekti. 16. yy., 17. yy. ve 18. yy.'da korsanlık, devletlerin yarı resmî bir deniz gücü ve deniz politikasıydı. Avusturya hem deniz ticareti faaliyetini, hem de kaçak ticaretini güven altına alabilmek için seyrüse-

---

(3) Ralph Davis, **English Imports from the Middle East 1580 - 1780,** Studies in the Econ. Hist. of the Middle East, Ed. by Cook, London Oxf. Univ. Press. sah. 205, 1970.

fain anlaşmaları elde etmek yönüne gitmiştir. 1699 Karlofça ve 1789 Pasarofça antlaşmalarından sonra bu gibi ahidnameleri devamlı olarak elde etmiştir. Şahsen inceleyip yayınladığımız 1727 Osmanlı - Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi bunlardan biridir. Bu sözleşmelerde ticaret serbesti ve kuralları zikredilmediği, sadece seyrüsefain güvenliği konu edildiği halde, kaçak ticaret için uygun zemin hazırlanmaktadır (4).

Temelde bu özgün bir durum değildi. Aynı tip seyrüsefain sözleşmelerini İngiltere ve Hollanda, İspanya ile yapıyor ve Amerika sömürgelerinde rahatça kaçak ticaret yapıp İspanya'nın ticaret ve sömürge gelirlerini baltalıyorlardı (5). Avusturya bu yolla Doğu Akdeniz, fakat daha çok Kuzey Afrika limanlarıyla ilişki kurmaktadır. Böylece Avusturya karadan ve nehirden Balkanlara uzanırken, Akdeniz'de de eski güçler dengesini değiştiren yeni iktisadi bir öğe haline gelmiştir.

18. YÜZYILDA RUSYA - OSMANLI TİCARETİ

Büyük Petro döneminde modernleşme ve merkezileşme sürecine giren Rus monarşisi, 18. yüzyıl sonunda Avusturya ölçüsünde olmasa bile, özellikle Osmanlı Karadeniz'i ve Eger kıyılarını içine alan bir ticarî ağı gerçekleştirmiştir. 18. yüzyıl, Rusya'da yavaş gelişen bir manifaktürün çağıdır. Bu 19. yüzyılda gelişmekte olan kapitalist bir Rusya'yı yaratacaktır.

Büyük Petro Rusya'sına baktığımızda, maliyenin merkezileştiğini, ziraatte bazı reformlara girişildiğini, gelirlerin arttırıldığını, madencilik ve manifaktürde önemli atılımlar gerçekleştirildiğini görüyoruz. Çar bütün bunları yaparken, bir burjuvazi yaratmayı da ihmal etmemiştir.

Urallarda maden ocakları açılıp, demirhaneler kurulmuştu. Ordunun gereksinimine yönelik manifaktür kurulurken, gümrük duvarları da kurulmuştu. 1729 ve 1762 arasında manifaktür sayısı (tekstil, demir döküm, dericilik alanında) 26'dan 335'e yükselmiştir. Genellikle bu

(4) İlber Ortaylı, 1727 Osmanlı - Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi, **A. Ü. SBF Derg.** C. XXVIII - Sayı 3 - 4, sah. 97 - 110, Ankara 1975.

(5) Bu kaçak ticaret mekanizmasının Amerika kıtasındaki durumu için bkz. Henri See, **Modern Kapitalizmin Oluşumu,** çev. Selahattin Özmen, sah. 56 vd., İstanbul 1972.

alanda devlet tekeli yanında özel imtiyazlar, feodal sistemin kurallarında uygun olarak veriliyordu. Örneğin ünlü manifaktür sahibi Şuvalof'a 1760'larda 30.000 işçi toprak serfi statüsünde verildi.

Nehir ulaşımı geliştirildiği gibi, patates ve kültür bitkileri ekimine geçilmekteydi. Dönem içinde Alman çiftçilerin tarımı modernleştireceği düşüncesiyle, Rusya'nın her yerinde Alman ziraî kolonileri meydana getirildi. Gerçi, Rusya 18. yüzyılda topraklarının ve nüfusunun genişliği ölçüsünde tarımsal ve endüstriyel bir atılım yapmamıştı ama ordu ve maliye düzenlenmiş, ülkenin Karadeniz ve Akdeniz'e uzanması mümkün olmuştu. Donanmadaki reformlar teknik kadroların yetersizliği nedeniyle istenen ölçüye ulaşamamıştı. Çeşme önlerinde Osmanlı donanmasını yakan Rus donanmasının büyük amirali Orlow, bu görevinde göstermelikti. Asıl Donanma Komutanı İngiliz Elphinston'du ve mürettebatın çoğu Alman ve Danimarkalı idi.

Fakat Rusya'nın Karadeniz ticaretindeki rolü artıyordu. Hele Kırım'ın (1774 - 83) de Rusya'ya ilhakı ile, İstanbul'un tahıl ve yiyecek ihtiyacının kısmen karşılandığı bu yerle ticaret devam ediyordu. Buna karşılık narenciye vs. gibi ürün yanında, kaçak maddeler taşınıyordu. Bu taşımacılığı yapan Osmanlı tebası Rum armatörler dönem içinde zenginleşti. Alexander Ipsilanti (sonradan Yunan ayaklanmasını yönetenlerden biri) bile bunlardan biri idi ve olay, azınlıklar arasında bir burjuvalaşmanın başlangıcı sayılabilirdi.

18. YÜZYIL TÜRKİYE'SİNDE SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞME

Buraya kadar, içinde bulunduğumuz Akdeniz dünyasının değişen güçler dengesini belirlemeye çalıştık. Yeni öğelerin bu dünyaya girişi, Türkiye tarım bünyesi üzerindeki mevcut sömürüyü arttırmış ve mevcut yapının değişimi demek olan bir bunalım dönemine girilmiştir. 18. yüzyıl bunun için Türkiye tarihindeki sosyo-ekonomik değişimin (bu değişim her ne kadar çok yavaş olmuşsa da) başlangıcıdır.

Akdeniz ticaretindeki yeni güçler, Osmanlı ülkesinde dış ticarete yönelik faaliyetleri de yoğunlaştırmış, dolayısıyle birtakım maddelerin ihracında artış meydana geldiği gibi, Avusturya - Rusya ticareti ile bütünleşen bölgelerde tarımsal yapıda da değişmeler meydana gelmeye başlamıştır. Bu süreç 19. yüzyılda belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Özellikle, tütün, pamuk, tiftik vs. gibi maddelerin dış pazarlarca ta-

lep edilmesi, bu alanlarda yapılan tarım ve hayvancılıkta da Avrupa taleplerine yönelik bir üretimi yaratmıştır. 18. yüzyıl tarımında beliren tipik ünite «çiftlik»tir. Çiftliklerin belirtilen bölgelerde çoğalması, Avrupa ekonomisinin taleplerine yönelik bir monokültürel tarımın ortaya çıkması demektir. Böylece bu monokültürel tarım, dış pazarların güçlendiği, bir mahallî toprak lordları zümresinin ortaya çıkışı ile de paralel gitmektedir.

Bu çiftliklerde ortakçılık göze çarpıyor (6). Zaten Osmanlı maliyesi mukataa ve iltizam sistemine geçtiğinden bu olay timar rejimini de hızla tasfiye etmektedir. Balkanlarda **Baştina** denen çiftlikler, esasen Celâlî kaçgunundan beri, (köylülerin arazilerini terketmesi ve bu terkedilen araziye ayan, eşraf, timarlı, kapıkulu, voyvoda vs. nin el koyup ekmesi veya sürülerine otlak yapmasından dolayı) yaygınlaşmaya başlamıştır. Bulgaristan'da çiftlikler 200 - 250 hektar arasındadır. Teselya ve Makedonya'da çiftliklerin büyüklüğü daha fazla idi. Ülkenin her yanında müslümanlar kadar, timar rejiminde rastlandığı gibi gayrımüslim yerli çiftlik sahipleri de görülmektedir. Bunların üretimi yakın pazara yöneliktir. **Esasen aralarında en güçlü mahallî lordların çıktığı bölgelere bakarsanız, bu bölgelerin Batı pazarları ile en yoğun ticaret yapan bölgeler olduğunu görürsünüz.** Bu güçlü lordlar, bölgelerinin hakimi, yöneticisi, malî otoritesi, hatta eşkiyaya karşı koruyucusu idiler. Bu meşhur ailelerin bazılarının isimlerine ve bulundukları bölgelere baktığımızda, dışa yönelik bir tarımsal yapı değişikliğinin bu güçlenmede başat rolü oynadığını görüyoruz. Örneğin Ege'de - Saruhan'da Karaosmanoğulları, Trabzon yöresinde Tuzcuoğulları, 17. asırdan beri Kilis'te Canbolatoğulları, Suriye'de Şahabî ve Hazimî'ler, Musul'da Kotalhalilzadeler, Arnavutluk'ta Işkodralı Mustafa Paşa hanedanı ve ünlü Tepedelenliler...

Özellikle şehir ve vilayet ayanı ünvanını alıp toprak gaspında bulunmak ve bölgeyi yönetmek mümkündür. Bu ünvan için bazı yerel ailelerin birbirleri ile çatıştıkları ve ayanlık statüsünü elde ederek soygunu arttırdıkları görülüyor (7).

Bu sıralarda literatürde yaygınlaşmış olan bir yanlış görüşe burada değinmek zorundayım. Güya bu yeni ayanlar bir feodalleşmenin

---

(6) Halil İnalcık, **Çiftlik,** Encyc. of Islam, Vol. III.

(7) Yücel Özkaya, XVIII. yy'ın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayanlık İddiaları **A. Ü. D. T. C. F. Derg.** C. XXIV, sayı 3 - 4, s. 195 - 231.

nedenidir ve merkezî devlete karşı bir başkaldırı ile mahallî halkın temsilciliğini ele geçiriyorlar ve merkeziyetçi Asya devleti çökmüş oluyor. Bu görüş şunun için hatalıdır: Evvelâ 15. ve 16. yüzyılda bile bir koordinatör olan beylerbeyi ve sancakbeyini, daha küçük alt birimlerde voyvoda, ayan, kadı naibi, subaşı gibi mahallî nüfuz sahipleri temsil etmişlerdi. Bu grupların nüfuzu her zaman artmıştır. Her monarşide görülen **kapıkulu** tipindeki uygulamalar, feodal devletin tarihinde kısa dönemlere özgüdür. Nitekim Osmanlı devletinin de ilk iki asrı yerli hanedanların devlet bürokrasisinde egemen olduğu dönem olduğu gibi, 17. asırdan itibaren lord bürokraside, gene bir Türkleşme, daha doğrusu yerlileşme başlamaktadır. Mamafih temelde yerli aristokrasi her zaman için taşranın hakimi olmuştur. Bir diğer yanlış da, son yıllarda çokça tekrarlanıyor. Bu da 18. yüzyılda ortaya çıkan ayanlar sorunudur. Böylece merkeziyetçi asyagil devlet feodaliteye geçmiş!? Bu ortaya yeni çıkan zümrenin eskiden beri mevcut olduğunu belirttik. Ahali ile bürokrat lordlar arasında aracılık yapan Ayan zümresi başlangıçtan beri vardır. Hatta bunlara sadece Osmanlılarda değil, 15. yüzyılda Akkoyunlular, sonra Safevilerde de rastlanıyor. (Bunlara Gomaştegân, Kethudayan, Kalenteran deniyordu.) ([8]) Bu gibi mahallî ayan, voyvoda, subaşı vs. nin güçlenmesi, yukarıda belirttiğimiz tarımsal strüktür değişikliğine bağlıdır. Esasen bu değişme, sosyo-ekonomik yapının tüm kilit noktalarında ve yaşamın kendinde de gözleniyor. Bu değişmeyi 18. yüzyıl boyu bir geçiş döneminin bunalımı ortaya çıkarmıştır. Bu bunalımın varlığı; merkezî devletin (geleneksel anlamda) bir dönem boyu olağanın dışında sarsıntıya uğraması, ülkede yaşam standartlarının değişmesi ve Osmanlı devlet sisteminin çevre sistemlerindeki teknolojik değişimin sonuçlarından etkilenmesi şeklinde gözlemleniyor. Osmanlı sistemi 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda çevre dünyanın şartlarına kısmen ayak uydurarak bu bunalımdan çıkacaktır. Bu bunalımın tezahür şekillerini gözden geçirmeden evvel güçlenen toprak zümresinin genel niteliklerini görelim.

Aslolan şimdi tarımsal fazlayı kontrol edebilen bu ayanların emirlerinde birer küçük ordu, palanga gibi savunma sistemleriyle yersel otoritelerini arttırmalarıdır. Ancak bu tarımsal fazla çok çabuk modern merkeziyetçi bir sisteme yönelen Bab-ı Âli'nin kontrolüne geçecektir.

---

(8) H. Bossue, **Urkunden zur Islamichen Kanzlei wesen,** Urkunde 2 Uzun Hassan Beratı, sah. 20, Ukunde I, Karakoyunlu Cihan Şah Beratı, Tafel I.

Bu ayan eşraf gibi zenginleşen mahallî lordlar, bir süre sonra şehirlerde arazi geliriyle yaşayan bir **absentee landlord** zümresinin de büyümesine neden olacaktır. Toprak hızla mülk haline gelmektedir. Tanzimattan sonraki arazi düzenlemeleri bu fiilî durumu kanunîleştirmekten başka bir niteliğe sahip değildir. Bununla beraber ülkenin henüz tarımsal teknolojik devrimi başaramadığı ve otarşik ekonomi düzeyinden çıkamadığı göz önüne alınarak değişme abartılmamalıdır. Her şeyden evvel toprak gaspı ve asayişsizlik mevcut tarım düzenini baltaladığından, köyler terk edilmekte, bu da zenaatlar kadar beslenme normlarında bile bir gerileme göstermektedir. 18. yüzyıl, sefaletle birlikte yönetici elit'in gösterişçi tüketim eğilimlerinin de arttığı tipik bir bunalım çağıdır. Bu çağı Avrupa, daha başka dünya şartlarında 3 - 4 asır önce yaşamış, Orta Avrupa ülkeleri ise aynı bunalımı kesin sonuç alamadan atlatmışlardır.

Ülke kentlerinde azınlıklar arasında da yeni malî güç grupları ortaya çıkıyor. (Örneğin Suriye'de musevi Farhî ailesi iltizam ve malî işleri de elde edip güçlenirken, musevi Picciotto ailesi Haleb ve diğer kentlerdeki yabancı konsolosluk görevlerini ele geçirmişlerdi.) (9) Fenerli Rumlar Karadeniz ticaretinde armatörlük işleriyle zenginleşmişlerdir. Hatta bunlardan İpsilanti ailesi zamanla Yunan bağımsızlık hareketini destekleyecektir. Balkanlar'da bu tip dışa dönük toprak ağaları ve tüccarlar, dış kışkırtmalara açık olduklarından yerel isyanları körüklemeye başlayacaklardır. Özellikle Karadeniz'den yoğun bir bekâr erkek göçü başlar. Sadece İstanbul'a değil, Karadeniz Rus limanlarına da göçerler. Liman ameleleri veya fırıncı Karadenizliler bu dönemden itibaren Rus hayatının tipik unsuru olmuştur. Aynı şey İran için de söz konusu idi. 19. yüzyılda Petersburg'taki İran konsolosu 200.000 İranlının Rusya'da mevsimlik işçi olarak çalıştığını bildiriyordu.

Kentlerin yapısı değişmeye başlamıştır. İstanbul'da Kasımpaşa, Eyüp, Üsküdar gibi yerlerde bir tür gecekondulaşma, iç göç dolayısıyle işsiz ve serseri kalabalıkların artışı gözlemleniyor. Bunlar şehirdeki her karışıklık ve ayaklanmanın gönüllü üyesidir. Esasen büyüyen kentteki sıkıntılar, harap olan taşrada da sürerken, yönetici sını-

---

(9) Moshe Maoz, **Jewish Communities of Palestine and Syria in the Mid. of 19th Century** Stud. on Palestine During the Ott. Period, The Hebrew Univ Press. sah. 142 - 163, Jerus. 1975.

fın artan tüketimi bu ayaklanmanın başlıca sebeplerindendir. 16. yüzyılın Osmanlı yöneticisi aslında mütevazi bir hayat yaşardı. Bu yaşam tarzı şimdi büyük ölçüde değişmektedir.

Feodalitenin çözülmesi sırasında lord bürokrasinin tüketim eğiliminin artması, askerî harcamaların büyümesi (merkezileşme eğilimi nedeniyle) salt bizim ülkemizin tarihinde görülmez. Avrupa bu süreci çok erken geçirmiş, Orta Avrupa monarşileri ise bu nedenle doğan bunalımlar esnasında Türk istilâsına uğramışlardı. Bu ortaya çıkan akültürasyon süreci, (dış sistemlerin etkisi ile) yönetici elitde kontrol ettiği gelirin ötesinde bir masrafa, ordu ve bürokraside ise dış sistemin etkilediği modernleşme denemelerinin yarattığı harcamalara neden olmuştur. Dönem içinde, kasrlar, yeni camiler, sayfiyede yalılar birbiri üstüne yapılıyor, Anadolu ayanları yaptırdıkları konaklarda bile yeni bir barok uygulamayı getiriyorlardı.

Devlet ve edebiyat dilinde türkçeleşme, yaşam biçiminde değişmeler yanında, başarısız manifaktür girişimleri de görülüyor. (Çini, halı, kumaş alanında). Ancak tarımsal fazlanın büyümediği ülkede bunlar yüzeysel ve iflâsa mahkûm teşebbüslerdi. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, III. Selim'in dramı, çağın modernleşme eğilimlerinin tipik örneğidir. Türkiye yeni çağ dünyasına giriyordu. Ancak bu, iç dinamiklerle değil, dış dünyanın itileriyle oluyordu. Esasen burjuvazisi gelişemeyecek olan ülkede feodal toprak sahipleri de Avrupalı akranlarıyla boy ölçüşemeyecek kadar fakir bir hayatın içinde idiler. Açgözlü yağmacılıklarının sonu yoktu.

SONUÇ

1760'lardan beri güçlenip siyaset sahnesine çıkan büyük ayan aileleri bir feodalleşmenin değil, tersine feodaliteden ilkel kapitalizme geçişteki bir bunalımın belirtisidir. Bu dönemin iç göçleri, tarımsal çöküntüsü, bürokratik kurumların değişmesi de bunu kanıtlıyor. Ancak tarımsal teknolojik devrimi yapamayan imparatorlukta bu değişim iç dinamiklerden çok Avrupa sistemlerinin etkisiyle olmuştur. Bir başka deyişle 18. yüzyıl Türkiye'de «Azgelişmiş ülke kapitalizminin şafağıdır.» Ve Türkiye bu dönemde bu sürece giren ilk örnek olmaktadır. Tarımdaki nispî değişmeler, ticareti artırıyor. Ancak bu strüktürel değişim Avrupa dürtüsüyle olduğundan, doğan tüccar zümresi büyük ölçü-

de o pazarın ajanı olarak yaşıyordu. Bunların daha çok gayrımüslimlerden olması, dil bilme ve temas kolaylığıyla ilgili bir durumdur.

Türkiye idaresinde, orduda ve maliyede değişme belirtileri başlamıştı. Bunlar ilk anda başarısız olsa bile; kısa buhran döneminden sonra taşradaki güçler merkezî idare tarafından ezileceklerdir. Böylece Türkiye, 19. yüzyılın ilk yarısında merkeziyetçi monarşinin niteliklerine kavuşmaya başlayacaktır. Bu olayla, çevredeki ülkelerin sosyal, siyasal ve yönetsel modernleşmesine, Osmanlı İmparatorluğu da feodaliteyi (yavaş yavaş da olsa) tasfiye ederek ayak uydurabilecektir. Ne var ki bu değişmenin yavaşlığı ve geç kalmışlığı dolayısıyle az gelişmiş kapitalizm örneğine ilk giren ülke Osmanlı İmparatorluğu'dur diyebiliyoruz.

II. MEŞRUTİYET'TE SOLİDARİST DÜŞÜNCE: HALKÇILIK

Zafer TOPRAK

«Bir cemiyetin dahilinde birtakım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dâhilî müsâvâtın bulunmadığını gösterir. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektedir. Yani halkçılık, felsefesini bu düstûrda icmâl eder: Sınıf yok meslek var!»

Ziya Gökalp

«Milletçilik ve beynelmilliyetçilik», **Yeni Mecmua,** Sayı 35, 14 Mart 1918, s. 162.

«Türkiye için Garbî Avrupa usulünde kapitalizm devresi başlamıştır. Vesâit-i istihsaliyeyi sermaye kuvvetiyle temerküz ettiren büyük şirketler, milyonlarca parçaları bir elde toplamaya muvaffak olan büyük zenginler gittikçe çoğalıyor. Avrupa'da sosyalist, sendikalist, solidarist, gibi sây-ü amel mürevvic ve müdâfiilerinin hücumlarına hedef olan kapitalizm şekl-i iktisadîsi bütün mânasıyla hayat-ı iktisadiyyemize hakim olmaya başlamıştır.

Tekin Alp

«Yeni İstikamet İstikrazı», **Yeni Mecmua**, Sayı 40, 18 Nisan 1918, s. 264.

GİRİŞ

1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi programında belirtilen, 1937 de Anayasa kapsamına alınan **halkçılık umdesi,** Cumhuriyet Türkiye'sinin Meşrutiyet Türkiye'sinden devraldığı ilkelerden biridir. Meşrutiyet dönemi halkçılığı Gökalp sosyolojisinin, daha kapsamlı bir deyişle Fransız solidarist düşüncesinin bir ürünüdür (1). 19. yüzyılın ortaların-

(1) Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali Turan'ı türkçülükle halkçılığın «mürşidi» olarak göstermektedir:

dan itibaren Osmanlı toplumunda skolastik İslâm felsefesine tepki olarak ortaya çıkan pozitivist düşünce 1908 devrimiyle birlikte sosyolojizmi, diğer bir deyişle, toplum felsefesini «ilm-i içtimâ» yörüngesine oturtan görüşleri Meşrutiyet Türkiye'sine getirmiştir (2). Sosyo-

«Ali Bey Petersburg dârülfünûnunda iki tesir altında kalmıştı: Panislavizm, sosyalizm. Ali Bey panislavizmden pantürkizm mefkûresini çıkardığı gibi, sosyalizmden de halkçılık ahlâkını aldı.» (Ziya Gökalp, «Türkçülük nasıl doğdu», **Yeni Mecmua,** Sayı 40, 18 Nisan 1918, s. 263)

Niyazi Berkes de Türkiye'de halkçılık akımının doğuşunu **Narodnichestvo,** diğer bir deyişle Rus halkçılığında aramaktadır:

«Rusya'daki bu halkçılık akımının üç dolaylı yoldan Türk aydınları arasına da serpintileri geldi. Birincisi, Balkan ve özellikle Bulgar aydınları yoluyle. Narodnikî görüşleri bunlar arasında, özellikle yazar ve öğretmenler arasında, Meşrutiyetten önceki yıllarda çok güçlenmişti. İkincisi, Rusya'dan gelen Türkler oldu. Örneğin Petersburg Üniversitesinde okuyan Hüseyinzade Ali, oradaki devrimci öğrenci komünlerini görmüş, hatta Namık Kemal'in adını bile ilk kez bunlardan duymuştu. İstanbul'a gelip Tıp Fakültesine girince, birkaç arkadaşıyle birlikte bu narodnikî modelinde ilk üniversiteli gizli öğrenci cemiyeti olan **«İttihat ve Terakki Cemiyeti**'ni kuranlardan oldu. ...Üçüncü dolaylı yol, Ermeni aydınlarının başlattığı ve ulusçu Taşnak akımından ayrı olan sosyalist Hınçak akımıdır, çünkü bu ikincisi narodnikî fikirlerinin güçlü etkisi altında doğmuştu.» (Niyazi Berkes, **Türk düşününde Batı sorunu,** Ankara, 1975, s. 231 - 232)

Ancak Niyazi Berkes Meşrutiyet halkçılığının sosyalizmden kopup sosyolojizme yöneldiğine de işaret etmektedir:

«Ziya Gökalp... halkçılığı Marksist sosyalizmden ayırarak Durkheim'ın sosyolojizmine bulayıp ondan tam Osmanlı İmparatorluğunun batacağı sırada **tesanütçülük** dediği solidarizm ve meslekî temsilcilik ideolojisine ulaştırdı.» (A.g.e. s. 237)

Şerif Mardin ise halkçılığın kaynağını Batı solidarizmi olarak görmekte, halkçılık ilkesinin 20. yüzyılla birlikte Türkiye'de aydınlar arasında en çok tutulan akım oluşunu eski bir kültür kodunun yeni bir şekilde yansıması olarak nitelemektedir. Batı'ya giden Türk aydınlarının sosyalizm-solidarizm almaşığından ikincisini seçmelerini, solidarizmin bu kadroların kolayca kabul edilecekleri, eskiden beri bildikleri, kendi toplumlarında hâkim olan değerlere benzeyen sosyal değerler getirmesine bağlamaktadır. (Şerif Mardin, **İdeoloji,** Ankara, 1976, s. 82 - 83).

(2) Necati Öner bu dönüşümü şöyle ifade etmektedir:

«Türkiye'de, Tanzimat'tan sonra ilim ve mantık anlayışında bir ikilik vardır. Birincisi, Tanzimat'tan önceki fikir hayatımıza hâkim olan İslâm kültürü geleneğine bağlı anlayışın devamıdır. İkin-

lojism kısa bir sürede dönemin uluslaşma süreciyle uyumunu sağlamış, Emile Durkheim, Alfred Fouillée, Charles Gide, Paul Cauwès gibi düşünürlerin etkisiyle, sosyolojizmin alt kategorisi solidarizm, yani tesanütçülük, (dayanışmacılık) 1908 ertesi Türkiye'sinde hâkim ideoloji olmaya yönelmiştir.

Solidarizm 19. yüzyıl «ekonomist» ve sosyalist düşüncelerin toplumsal sorunu saptadıklarını, ancak tutarlı bir çözüm getiremediklerini ileri sürmüştür: «Ekonomist»ler, çabanın bireyi yükselttiğini, mücadele kaygusunun onu güçlü kıldığını, rekabetin bir ayıklama ve ilerleme unsuru olduğunu vurgulamışlar, ancak «laisser faire, laisser passer» belgisiyle **adaleti** yatsımışlardır. Kollektivistler ise, salt maddî göstergelerle, adalete arka çıkmışlar, toplumu mutluluğu üleştirecek bir güç olarak görmüşler, insanın tek varlık nedeni **özgürlüğünü** yitirmesine yol açacak sözde bir adalet sitesini (cité de justice) otoriter yöntemlerle kurmaya kalkışmışlardır. Solidaristlere göre, bu ikilemin çözümü adaletle özgürlük çelişkisini bağdaştıracak tinsel bir yaklaşımdır. Solidarizm «ekonomist» ve sosyalist düşünceyi uzlaştırarak bu amaca yönelmiştir.

Solidarizm, Birinci Dünya Savaşı öncesi Fransa'sında Üçüncü Cumhuriyetin resmî ideolojisini oluşturmuştur. Radikal Parti çevresinde etkinlik kazanan solidarizm başta filozof-politikacı, eski başbakan Léon Bourgeois olmak üzere, Alfred Fouillée, Alexandre Millerand,

---

cisi, 19. asrın ikinci yarısından itibaren başlayıp, Avrupa kültürünün tesiri ile meydana gelen yeni bir anlayıştır. Birincisi gittikçe zayıflayarak, cumhuriyete kadar varlığını devam ettirmiş, ikincisi, ilkin eski ile uzlaştırılmak istenen bir tarzda doğmaya başlamış, bu uzlaştırma işi başarı ile neticelenmeyince de, bütün fikir hayatımıza hâkim olarak, eskinin ortadan kalkmasını intaç etmiştir.

Birinci anlayış içinde daha çok dinî bilgiler ön plana alınmış; mantıkta Aristo mantığının dışına çıkılmamıştır. İkinci anlayış içinde ise, ilimde Auguste Comte'a bağlı pozitivizm hâkim olarak pozitif ilimler ön plana geçmiş; mantıkta, Aristo mantığının bir metodoloji olarak yetersizliğinin anlaşılması üzerine Avrupa'da beliren çeşitli mantık cereyanları kabul edilmiştir.» (Necati Öner, **Tanzimattan sonra Türkiye'de ilim ve mantık anlayışı,** Ankara, 1967, s. 110)

Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bak: Niyazi Berkes, **Türkiye'de çağdaşlaşma,** Ankara, 1973; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi,** 2 cilt, İstanbul, 1966; M. Orhan Okay, **Beşir Fuat: İlk Türk pozitivist ve natüralisti,** İstanbul, 1969; Necati Öner, **a.g.e.**

Charles Seignobos, Ferdinand Buisson, Charles Gide, Gustave Geffroy gibi birçok düşünürü çevresinde toplamıştır. Solidarizm, teşebbüs serbestiyeti ve mülkiyetin dokunulmazlığına gölge düşürmeden liberalizmle sosyalizm arası bir «orta yol» aramayı amaçlayan, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı (tesanüdü) benimseyen, laik eğitimi savunan, pasifist, uzlaşmacı bir ideoloji olarak tanımlanabilir. Diğer bir deyişle, süregelmiş toplumsal yapıyı veri olarak alan, kapitalist toplumun sosyal adaletsizliklerine parlamenter yoldan çözüm arayan evrimci bir düşünce, bir anlama Bentham faydacılığının Fransa'daki ahlakçı görünümüdür.

Solidarist çevrelerde sosyalizme dost bir tavır alınmış, fakat özündeki toplumsal değişiklik yatsınmış, sosyal adalet ilkesi benimsenmiş, ancak eşitsizliğin kaynağına inilmemiş, hatta solidarizmin bir tür liberal sosyalizm olduğu savunulmuş, fakat sosyalizmin politik silahı sınıf çatışması gündem dışına itilerek, işbirliği ve dayanışma ilkeleri benimsenmiştir (3).

TÜRKİYE'DE SOLİDARİZM

Solidarizmi ve onun devlet felsefesi halkçılığı Türkiye'ye getirenler Ziya Gökalp, Tekin Alp, Necmettin Sadık (Sadak), M. Zekeriya (Sertel), Yusuf Kemal (Tengirşenk) gibi İttihatçı çevrelerdir. Meşrutiyet dönemi halkçılığı, toplumsal olduğu kadar, siyasal ve ekonomik içeriği olan bir öğretidir. Dönemin uluslaşma sürecini, millî iktisat politikasını ve toplumsal dayanışma ilkesini kapsayan bir ideolojidir.

Meşrutiyet halkçılığının siyasal boyutu «siyasî halkçılık»ta kristalleşmiştir. Siyasî halkçılık ulus-devlet kuruculuğunu amaçlayan, siyasal bağımsızlığa yönelik, bireylerin siyasal hak ve özgürlüklerini gözeten bir halkçılık türüdür. Türkiye'nin ulusal bağımsızlığını sınırla-

(3) Solidarizmin dökümü için bak: **La Grande Encyclopédie,** solidarité maddesi; Léon Bourgeois, **Solidarité,** Paris, 1897, J.E.S. Hayward, «The Offi cal Social Philosophy of the French Third Repubilc: Léon Bourgeois and Solidarism», **International Review of Social History,** vol. 6, 1961, pp. 19 - 48; J.E.S. Hayward, «Solidarity: The Social History of an Idea in Nineteenth Century France», **International Review of Social History,** vol. 4, 1959, pp. 261 - 284; Steven Lukes, **Emile Durkheim,** Penguin Books, 1975, pp. 350 - 354.

yan, yabancılara ve gayrı müslim «levanten» unsurlara ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların kaldırılması siyasî halkçılık için bir zorunluluktur. Millî Mücadele dönemi 18 Eylül 1920 «Halkçılık beyannamesi» siyasî halkçılık doğrultusunda gelişecek ve ulusal egemenlikle özdeşecektir.

Meşrutiyet halkçılığının ekonomik yönü, «iktisadî solidarizm», uluslaşma sürecinde liberal iktisat politikasına karşı devlet müdahaleciliğini öneren bir öğretidir. İktisadî solidarizm, «ferdî» kapitalizmin yolaçtığı sınıflaşma sorununa çözüm getirmeyi amaçlamakta, devletin izleyeceği sosyal politika ile sınıfsal çelişkileri, toplumsal çarpıklıkları gidermeyi savlamaktadır. Bu nedenle «ferdî kapitalizm» yerine «devlet kapitalizmi» önerilecek, devletin fiilen iktisadî hayata girmesi, sermayedar olması benimsenecek, bu arada «teşebbüs-ü şahsî»yi sınırlamamaya aşırı özen gösterileceği belirtilecektir. Devlet sosyal mevzuata da eğilecek, emekçilerin hak ve menfaatlerini gözetecek, işverenlerle emekçiler arasında arabulucuk görevini üstlenecektir.

Halkçılığın üçüncü boyutu «içtimaî solidarizm» ya da «içtimaî halkçılık» çelişen toplumsal sınıflar yerine, uzlaşan meslek zümrelerini benimsemekte, sınıf mücadelesini yatsıyarak, menfaat ahengi ve tesanüdünü önermektedir. Sınıflı toplumları izleyecek «meslek devri»nde toplumsal işbölümü esası üzerine kurulmuş meslek zümreleri toplumsal tabanı oluşturacaktır. Toplumsal sınıflar, aralarında uzlaşma imkânı bulunmayan, birbiriyle sürekli mücadele eden unsurlardır. Ayırıcı, parçalayıcı, sürekli çelişen toplumsal sınıflar kalkıp da yerlerine meslek zümreleri geçince toplumda **içtimaî darvinizm** son bulmuş olacak, ebedî barış hüküm sürmeye başlayacaktır.

HALKÇILIK VE TOPLUMSAL SINIFLAR

Ziya Gökalp'in düşüncesindeki ikilem, diğer bir deyişle Doğu mistisizmiyle Batı pozitivizmi, benimsediği halkçılık ideolojisine de yansımıştır. Tarihsel nedenlerle «toplumsal sınıf» olgusuna yabancı, bir ölçüde meslek zümreleri ürünü «esnaf» kavramını benimseyen Osmanlı geleneği ile Durkheim'cı toplumsal işbölümü ilkesi Gökalp'in düşüncesinde kolaylıkla uyum sağlayabilmiştir (4).

(4) Gökalp'in düşüncesinde Osmanlı esnaf geleneği olarak nitelediğimiz yönelimleri Şerif Mardin **ümmet strüktürü**nde aramaktadır. Mardin «Din ve İdeoloji» adlı yapıtında bu olguyu şu satırlarla vurgulamaktadır:

«...Türk milliyetçiliğinin temellerini kurmuş olanlar ve bu arada

Gökalp, aralarında bağdaşmaz çelişkiler bulunan toplumsal sınıflar yerine bütünleyici, birleştirici, birbirleriyle dayanışma içersinde bulunan meslek zümrelerini koyar. Meslekî teşkilâtlara dayanan «siyasî ve içtimaî halkçılık» ilkesi, sınıflı toplumlar ertesi uygarlığın benimseyeceği «meslek devri»nin temel göstergesi olacaktır: (5)

> «Bir cemiyetin içinde, muhtelif sınıflar, birbirini istismar yahut imha etmeye çalışır. Meselâ dünyanın her yerinde eşraf sınıfı rençber sınıfını istismarla meşguldür. Buna karşılık olmak üzere Avrupa'nın başka ülkelerinde nazariye halinde, bugünkü Rusya'da ise ameliye halinde, amele sınıfı eşraf tabakasını mahvetmeye çabalıyor. Demek ki bir cemiyetin içindeki sınıflar, aralarında uzlaşma imkânı bulunmayan düşman zümreleri halindedir. Halbuki bir cemiyetin muhtelif meslek zümreleri birbirine rakip ve düşman olacakları yerde, bilakis yekdiğerine son derece muhtaç ve dosttur-

---

Ziya Gökalp ümmet strüktüründen sandıkları kadar uzaklaşmamışlardır. Ziya Gökalp'in dine önem vermesi, tesanütçülük akımına bağlanmasının bundan ileri gelen bir yönü olduğu düşünülebilir. Gökalp, bir dereceye kadar bunun farkındaydı ve mümkün olduğu kadar Türkiye'nin strüktürlerini çok başka türlü bir tesanüt prensibi olarak gördüğü milliyetçilikte aramıştı. Fakat gene burada Gökalp, Durkheim'in sosyolojisine kendi toplumunun ideolojik gözlükleriyle bakmıştı. Zira Durkheim'in o kadar önem verdiği işbölümü yerine Ziya Gökalp çok daha fikirsel bir yapı olan milliyetçiliği geçirmişti. Herhalde, Ziya Gökalp'ten mülhem olan, Türkiye'de sınıf ayrılıkları olmadığı ve olmayacağı fikri, Cumhuriyet seçkinlerince kullanıldığı zaman eylemlerinin ürünü, fonksiyonu **ümmet**'e benzer bir toplumsal hissin toplum bağı olarak sürdürülmesi olmuştur.» (Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji,** Ankara, 1969, s. 121)

Şerif Mardin başka bir yazısında ümmet strüktürünü Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet'in pozitivist düşüncelerinde aramaktadır: Şerif Mardin, **Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks,** Ankara, 1969.

(5) Gökalp «içtimâî tabakalar itibariyle cemiyetin altı merhaleden geçtiğini» ileri sürer: Semiyye devri, kast devri, tarik devri, derebeylik devri, sınıf devri, meslek devri. (Ziya Gökalp, «Halkçılık», **Yeni Mecmua,** Sayı 32, 14 Şubat 1918, s. 102 - 104). Diğer bir yazısında «hayat-ı iktisadiye tarihinde muhtelif devreler»i kölelik, servaj, proletarya ve kooperatif devreleri olarak sıralar. (Ziya Gökalp, «Millî iktisat nasıl vücuda gelir», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 35, 24 Teşrin-i sânî 1332/1916, s. 1 - 3)

Bir cemiyette terzi kunduracısız, kunduracı terzisiz, fırıncı kasapsız, kasap fırıncısız, şair filozofsuz, filozof şairsiz, doktor avukatsız, avukat doktorsuz kalmayı hiç bir zaman isteyemez. Bütün içtimâî meslekler birbirinin lâzım ve melzûmudur. O halde sınıflar kalkıp da onların yerinde meslek zümreleri kuvvetli bir surette teşekkül edince **içtimâî darvinizm** iflas ederek, cemiyet içinde **dahilî sulh** hüküm sürmeye başlar.» (6)

Gökalp'in halkçılık görüşlerinde Durkheim'ın «Toplumsal işbölümü» adlı kitabının payı büyüktür. Toplumda işbölümü arttıkça bireyler birbirlerinin eksikliklerini tamamladıklarını daha büyük bir şiddetle duyacaklar, birbirlerine sımsıkı bağlanacaklardır. Böylece bireylerin toplumdaki işlevlerinin farklılaşması sonucu organik dayanışma (tesanüt) güçlenecektir:

«Halkçılık, ayırıcı zümreler yerine, cemiyetin fertlerini birbirine sıkı rabıtalarla birleştiren meslek zümrelerinin kâim olmasına çalışıyor. Çünkü, cemiyet içtimâî bir uzviyete benzetilirse, bu uzviyetin birer hayatî vazife ifa eden hakikî uzuvları ancak meslek zümeleri olabilir. Bundan dolayıdır ki cemiyetler tekâmül ettikçe işbölümü ve ihtisas müesseseleri gittikçe derinleşiyor ve meslekî teşkilâtlar gittikçe

---

(6) Ziya Gökalp, «Milletçilik ve beynelmilliyetçilik», **Yeni Mecmua,** Sayı 35, 14 Mart 1918, s. 162.

Atatürk'ün 1931 seçimleri öncesi yayınladığı, toplumsal sınıfları yatsıyan, çalışma zümreleri ya da mesaî erbabını benimseyen bildirisi Gökalp'in sınıf yerine meslek zümrelerini öneren yukarıdaki satırlarını anımsatmaktadır. Atatürk'ün bu bildirisi 1931 Cumhuriyet Halk Partisi programında halkçılık ilkesi olarak benimsenmiştir:

«Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için işbölümü itibariyle muhtelif mesaî erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanat erbabı ve esnaf, amele ve işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, tüccar ve memurlar Türk câmiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması diğerinin ve umumî câmianın hayat ve saadeti için zarurîdir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimâî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir.» **(Ayın Tarihi,** Cilt 25, Sayı 86, Mayıs 1931, s. 7560 - 7561)

daha sıkı bir tesanüt, daha büyük bir ehemmiyet kazanıyor.» (7)

SİYASÎ HALKÇILIK

Birinci Dünya Savaşı ertesi, diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'nin de önünde duran aşama, Gökalp'e göre, «meslek devri»dir. Türkiye'de sınıf devri Tanzimat'la başlamış, «bir taraftan râiyyelik diğer cihetten de zımmîlik» kaldırılarak halkçılığa doğru iki büyük adım atılmıştır. Tanzimat ve İslahat fermanları, Tanzimat dönemi reformları ve nihayet Meşrutiyet, âyanlara özgü asalet ve özgürlükleri, ülkenin genel yönetimine katılma hakkını, diğer tabakalara, yani reâyaya da tanımış, «avam» adı verilen kitle siyasal düzeyde âyanlara eşit kılınarak «halk» adını almıştır. Siyasal hukukta eşitliğe yönelik Tanzimat ve Meşrutiyet reformları siyasal demokrasiyi, Gökalp'in deyimiyle «siyasî halkçılık - démocratie politique»i ülkeye getirmeye çalışmaktadır. Siyasî halkçılık aynı zamanda kapitülasyonların doğurduğu yerli-yabancı ve Türk-İslâm unsuru-gayrı müslim cemaat ayırımlarına da son vermektedir. Gökalp kapitülasyonların kaldırılışının siyasî halkçılık için zorunluluğunu şu şekilde ifade eder:

> «Haricî ve dahilî kapitülasyonların ilgası bu imtiyazları da ref ettiğinden bugün Türkiye'nin siyasî nokta-i nazardan tamamiyle demokratik, yani halkçı bir cemiyet olduğunu iddia edebiliriz.» (8)

Görüldüğü gibi siyasî halkçılık bir taraftan Gökalp'in derebeyi diye nitelediği âyanların siyasal ayrıcalıklarını kısıtlamakta, diğer taraftan Türkiye'nin siyasal ve ekonomik bağımsızlığını sınırlayan, yabancılara ve «gayr-ı müslim milletler»e ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonlara son vermektedir.

İÇTİMAÎ HALKÇILIK

Gökalp'e göre halkçılık döneminde «siyasî tabakalar kalmamakla beraber birtakım iktisadî tabakalar» yine mevcuttur. Bu tabakalar **bü-**

(7) Ziya Gökalp, «Halkçılık», **Yeni Mecmua,** Sayı 32, 14 Şubat 1918, s. 104.
(8) **a.g.e.** s. 104.

yük eşraf (büyük burjuvazi), **küçük eşraf** (küçük burjuvazi) ve **gündelikçiler**den oluşan sınıflardır. Meslek devrinin temel işlevi bu tür sınıflaşmaları ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle meslek devrinde halkçılık yeni bir boyut kazanacak, toplumsal yönü, içtimaî halkçılık gündeme gelecektir. Gökalp içtimaî halkçılığı şu satırlarla açıklar:

> «Bugün içtimaî halkçılık namı da verilebilen solidarizm hareketi, eski devirlerdeki siyasî tabakalar gibi bu iktisadî sınıfların da izalesine çalışıyor. Siyasî halkçılık herkesi siyasî hukuk itibariyle âyanlar derecesine çıkarmıştı. İçtimaî halkçılık ise herkesi terbiyevî ve iktisadî mazhariyetler cihetiyle eşrafa müsavî yapmak istiyor. Halkçılığın esası, cemiyet içinde semiyye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakaların bulunmamasıdır.» (9)

Gökalp'e göre, gerek kapitalist toplum, gerekse sosyalist toplum sınıfsal tabana oturtulmaları nedeniyle gerçek halkçılığa ters düşmektedir:

> «Siyasî meslek bir sınıfın lehine, diğer sınıfın aleyhine olmamalıdır. Eşrafçı bir siyaset, amele ile köylünün aleyhinde olduğu için, müsâvâta ve hürriyete münâfîdir. Bolşevikî siyaseti ise halkı münhasıran amelelerle köylülerden ibaret addettiği için, yine adalete ve insaniyete muhaliftir. Hakikî halkçılık herkesi halktan görmektir. Hükümdar ve ailesi halktan olduğu gibi, fabrikatörler, arazi sahipleri, feylozoflar, şairler de halktandır. Halk arasında hakikî bir müsâvâtla ha-

(9) Gökalp'in görüşlerine benzer bir yaklaşım Halk Fırkası'nın, ilk yedi maddesi parti programına ayrılmış 1923 nizamnamesinde benimseniyordu:

> «Madde 2 — Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiç bir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiç bir ailenin, hiç bir sınıfın, hiç bir cemaatın, hiç bir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vazetmekteki mutlak hürriyet ve istiklâl tanıyan fertlerdir.»

Bu ilke partinin ilk programında (1931) şu şekilde ifade ediliyordu:

> «Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiç bir ferde, hiç bir aileye, hiç bir sınıfa, hiç bir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.» **(C.H.F. Nizamnamesi ve Programı,** Ankara, 1931, s. 31)

kikî bir hürriyet tesis etmek lâzımdır. Fakat bunları tesis ederken yanlış nazariyeler takip ederek birtakım masumları mazlum haline koymamalı; işte Bolşevikîler bu kabilden birçok zulümler yaptıkları için şimdi hakikî halkçılar onları bihakkın takbih ediyorlar.» ([10])

SOLİDARİZM VE MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

Gökalp bireycilikle toplumculuğu uzlaştırarak «iktisadiyat sahasında birbirinin zıddı gibi görünen fertçilikle içtimaîcilik arasında tezat» olmadığını ileri sürmekte, bireycilikle toplumculuğu «câmi ve telifkâr olmak üzere **tesanütçülük** (solidarizm) namında yeni bir içtimaî mezhebin de terkip ve telifi mümkündür» demektedir.

Bu doğrultuda bireysel mülkiyetle toplumsal mülkiyeti bağdaştırmaya çalışan Gökalp, Osmanlı geleneğinin, özellikle toprak hukukunun, bu iki tür mülkiyet ilişkilerini içerdiğini belirtmekte, gerek görüldüğünde tüm üretim araçlarının kamulaştırılabileceğini savunmaktadır:

> «Türk hukukundan tabiatıyle doğmuş millî bir meslek vardır ki ismine solidarizm, tesanütçülük denilebilir. Fertçiler yalnız ferdî mülkiyeti, içtimâîciler yalnız içtimâî mülkiyeti kabul ettiği halde, tesanütçüler bu iki mülkiyetin her ikisini de kabul ediyorlar. Bunlara göre, Osmanlı arazi kanunnamesindeki tasarruf ferdî mülkiyetten, rakabe ise içtimâî mülkiyetten ibarettir. Fakat tesanütçüler, bu iki türlü mülkiyeti araziye hasretmiyorlar. İstihsal vasıtası olan diğer mülklere de teşmil ediyorlar.
>
> Meselâ, ormanlar, sular, madenler, şömendöferler, vapurlar gibi sınaî fabrikalar da arazi gibi iki mülkiyete tâbidir. Bir fabrika da, arazi gibi muayyen bir zamanda işletilemezse mahlul kalmalı, yani onun üzerinde bulunan ferdî tasarruf sâkıt olmalıdır. Çünkü Türk hukukuna göre, ferdî tasarruf bir tapu, yani içtimâî bir memuriyet mahiyetindedir. Bundan başka, devlet lüzum görürse rakabesi itibariyle arazi ve fabrikaları, fertlere ait tasarruf bedellerini vermek şartıyla is-

(10) Ziya Gökalp, «Rusya'daki Türkler ne yapmalı?», **Yeni Mecmua,** Sayı 38, 4 Nisan 1918, s. 234.

timlak edebilir. Bu tarikle bütün istihsal vasıtalarını içtimâîleştirmek, yahut nâ-ehil ellerden alıp ehliyetli ellere vermek mümkündür... Hakikî halkçılık ferdî hürriyetle içtimaî adaleti, aynı zamanda ferdî mülkiyetle içtimâî mülkiyeti telif etmek usulünden ibarettir.» ([11])

SOLİDARİZM VE SOSYAL DEVLET

Gökalp'in liberalizmle sosyalizmi uzlaştırıcı görüşleri sosyal devlete yönelik öğeler de içermektedir. Devlet toplumsal hayata aktif olarak katılabilecek, toplumsal mülkiyetten sağlanan «artık değer»ler sosyal hizmetlere sarfedilebilecektir:

> «Bir milletin dahilinde fertçilikle içtimâîciliği telif için ferdî mülkiyetle içtimâî mülkiyeti beraberce kabul etmek, ferdî hürriyetle içtimâî adalete müsavî bir kıymet vermek iktiza eder. İçtimâî mülkiyet kabul edilerek cemiyetin teşebbüslerinden husule gelen fazla temettülerin (plus value) cemiyete âidiyeti temin edildikçe bu menbâdan husule gele cek azîm varidat, içtimâî adalet teşkilâtlarına bâligan-mâ-belağ temin ederek mağdur sınıfları sefaletten ve istikbalin meşkûkiyetinden kurtarabilir. Umumî sigorta, muavenet-i amme, basîret-i içtimaiyye teşkilâtları ve maarifin meccanen ve leyli bir surette umum çocuklara teşmili vesaire bunun dahilindedir.» ([12])

Gökalp'in «fazla temettü» diye adlandırdığı topluma ait paya Tekin Alp «tezayüd-ü kıyem» demekte, bunun «içtimâî siyaset» gereği olduğunu savunmaktadır. Tekin Alp'e göre ferdî mülkiyet yanısıra «cemiyet mülkiyeti»nin kabulü toplumdaki adaletsizliklerin giderilmesi için bir zorunluluktur:

> «Endividüalist veyahut liberal meslek-i içtimâîsi erbabı, tezayüd-ü kıyem hasılatını ferdî mülkiyete verirler. Fakat içtimâî siyaset taraftarları tezayüd-ü kıyem hasılatına tamamiyle ferdî mülkiyet nazarıyla bakamazlar. İçtimaî siyaset

(11) **a.g.e.** s. 234.

(12) Ziya Gökalp, «İçtimâî mezhepler ve içtimaiyat», **Yeni Mecmua,** Sayı 26, 3 Kânûn-u sânî 1917 (1918 Z.T.) s. 503.

veyahut tesanütçülük taraftarları ferdî mülkiyet yanında bir de cemiyet mülkiyeti nazariyesi kabul ederler. Ferdin elinde bulunan servetlerin bir kısm-ı küllîsi cemiyete aittir ve her ne surette olursa olsun cemiyetin huzur ve refahını, cemiyetin itilâsını temin etmeye mahsus olmalıdır. Bu nazariye tesanütçüler tarafından alelıtlak kabul edilmiştir. Tezayüd-ü kıyem ise esasen fertten değil cemiyetten sâdır olan esbâb ve avâmil tesiriyle husule geldiği için doğrudan doğruya cemiyete ait olmalıdır.» ([13])

Bireycilerin karşıtı sosyalistler ise ferdî mülkiyeti tümüyle yatsımakta, «cemiyet mülkiyeti»ni benimsemektedirler. Tekin Alp bu tür tek tip mülkiyet biçiminin de başarı şansı olmadığını ileri sürmektedir:

«Rusya'da birtakım mefkûreci adamlar kendi zu'mlarınca mutlak hak prensibini tatbike kalkıştılar, cemiyetin esaslı teşkilâtını altüst etmekten başka bir şey yapamadılar. Rusya'daki mefkûreciler ferdî mülkiyeti inkâr etmeyip tesanütçüler gibi ferdî mülkiyete bir de cemiyet mülkiyetini ilâve etmek suretiyle işe girişip mevcudu yıkmaya kalkışmasaydılar, ihtimal ki bir dereceye kadar muvaffak olurlardı.» ([14])

SOLİDARİZM VE ULUSÇULUK ([15])

Tekin Alp uygarlığın kapitalizmle koşut olarak geliştiğini ileri sürmekte, «bir millet medeniyet sahasında ne kadar yükselirse kapitalizm

---

(13) Tekin Alp, «Tesanütçülük -7- Harp zenginleri meselesi» **Yeni Mecmua,** Sayı 42, 2 Mayıs 1918, s. 313.

(14) **a.g.e.** s. 214.

(15) Fransız sosyolojizminden esinlenen Ziya Gökalp'in «mefkûreci» ulusçuluğuna karşı, Alman sosyal demokrat düşüncesinden etkilenen Tekin Alp, ulusçuluğu maddî tabana oturtma çabasındadır:

«Türtkler... tam manasıyla millet haline gelmek, millî vahdetin teşkil ettiği kuvvete mazhar olmak için evvel emirde menâfî-i maddiye ve hazâin-i mâneviyelerini tamamiyle birleştirmeye çalışmalıdırlar. Türkçülük ceryanının zuhurundan beri hazâin-i mâneviyeyi teşkil eden lisan, edebiyat, sanat ve emsali sahalarda birlik tesis etmeye başlamışsa da menâfî-i maddiye ile hazâin-i mane-

dahi o derece kesb-i kuvvet eder» demektedir. Milliyetçilik ise «muhtelif memleketlerde tezâhür ettiği şekilde kapitalizmin kuvvetini tezyid ve takviye etmekten başka bir şeye yaramamış»tır. Türkiye'nin kapitalistleşmesini ve ulusçuluğun bu süreçteki işlevini Tekin Alp şu satırlarla açıklamaktadır:

> «Harp her yerde olduğu gibi bizde dahi inkısâm-ı servette pek büyük tebdiller vücuda getirmiş, ufak ufak sermayeler iddihar etmiş, azîm sermayelerle yüzlerce şirketler vücuda gelmiştir. Az müddet zarfında sair yerlerde olduğu vechile bizde dahi büyük teşebbüsler küçükleri mahvedecek, bir taraftan güzide, zengin, münevver ve mesut bir zümre-i kalile diğer taraftan **proleter** denilen ve her türlü mahrumiyetlere katlanmaya, her türlü eza ve cefaya mahkûm olan milletin ekseriyet-i azîmesi arasındaki uçurumlar gittikçe tevessü edecektir. Milliyetperverliğin, millî intibahın semeratından yalnız kapitalist denilen zümre-i kalile istifade edecektir.» ([16]).

---

viye cisim ile ruh kabilindendir ki birbirinden ayrılmazlar. Ayrılınca her ikisinde hayat söner.

Hazâin-i mâneviyenin birliği millî hars ile kâim olduğu gibi menâfî-i maddiyede iştirak da ancak millî iktisatla vücut bulur.» (Tekin Alp «Millî iktisada doğru», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 1, 8 Şubat 1331, s. 1)

Tekin Alp, İttihat ve Terakki'nin **millî iktisat politikası**nı «iktisadî solidarizm» diye adlandırmakta ve sermayenin bu tesanüdü sağlamaktaki işlevini şöyle ifade etmektedir:

> «Fert aile ve cemaat iktisatlarını birbirlerine bağlamak hususunda en mühim âmil sermayedir. Sermaye sayesinde muhtelif kuvvetler, muhtelif iktisat amilleri bir araya gelir, müctemian milletin refah ve saadetine hizmet ederler.» (Tekin Alp, «İttihat ve Terakki Fırkasının iktisadî faaliyeti -1-», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 30, 7 Teşrin-i evvel 1332/1916, s. 1)

İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nin, partinin 1916 Kurultayına sunduğu rapor da bu doğrultudadır:

> «Heyet-i içtimâiyemizin müterekkip olduğu fert, aile, cemiyet iktisatlarını bir merkez-i vahdet etrafında toplayan ve bunların yekdiğeriyle tesanüdünü temin ve idare eden millî iktisadın tesis ve inkişafına ait tedabirle iştigal olunmuştur.» (İttihat ve Terakki Fırkası 1332 senesi kongre raporu, İstanbul, 1332)

(16) Tekin Alp, «Tesanütçülük - Solidarizm», **Yeni Mecmua,** Sayı 26, 3 Kânûn-u sânî 1917 (1918 Z. T.) s. 518.

Ancak «milliyetçilik bu şekilde inkişafa devam ettikçe her vakit müthiş ve bî-aman düşman olarak karşısında sosyalizmi bulacak»tır. Bu nedenle «kapitalizmin tesiratını tadil» etmek gerekmektedir. «Bizden evvel intibaha mazhar olan milletler uzun müddet süren ve el'an temâdî etmekte olan mücadeleler neticesinde nasyonalizm ile sosyalizm arasında her iki ceryanın iyi cihetlerini hâmi ve fena cihetlerini dâfi üçüncü bir mezhep-i içtimâî bulmuşlar ve adını **tesanütçülük** (solidarizm) koymuşlar»dır. Türkler de aynı yolu izler, solidarizmi benimserlerse «sosyalizmin ergeç infilakına ve bu suretle nasyonalizm esaslarının duçâr-ı tehlike olmasına meydan vermemiş» olacaklardır ([17]).

İÇTİMÂÎ SOLİDARİZM

Solidarizmde süregelen düzen devam edecek, toplumsal düzende kökten dönüşümlere gidilmeyecektir. Tekin Alp'e göre, **içtimâî solidarizm** «bugün mer'î ve muteber olan hukukî ve içtimâî teşkilâtta inkılâp vücuda getirmeye» gerek görmez:

> «Bugünkü hukukî ve içtimâî teşkilât kemâfissâbık devam etmeli, ancak cemiyetin nizam ve intizamına haleldâr olduğu zaman ceryan-ı tabiiyeye set çekmelidir.» ([18])

Düzenin sürdürülmesi ve korunması, laisser faire, laisser passer'de olduğu gibi her şeyin doğal akışına bırakılması, bireyin iktisadî faaliyetinin hiç bir sınırlamaya tâbi tutulmaması anlamına gelmeyecektir:

> «Ceryan-ı tabii filvakî ferdin tamamî-i serbestisini temin eder. Lakin cemiyet içinde tezad-ı menâfî muhtelif halk tabakaları arasında derin derin uçurumlar peyda eder. Ceryan-ı tabii ile fert tamamiyle inkişaf edebilir. Fakat ne çare ki sevk-i tâli veya kör tesadüfün tesiriyle cemiyetin nizam ve intizamı duçâr-ı halel olur. Devlet ferdin değil, cemiyetteki nizam ve intizamın nigâh-bânıdır. Ve binaenaleyh cemiyetin nizam ve intizamına haleldar olduğu dakikada hemen devlet müdahale etmeli, muhtelif içtimâî sınıflar ve tabakalar arasında ceryan-ı tabii neticesinde hasıl olan uçurumlar

(17) **a.g.e.** s. 518.

(18) Tekin Alp, «Tesanütçülük: İçtimâî siyaset -3-» **Yeni Mecmua,** Sayı 30, 31 Kânûn-u sânî 1918, s. 62.

üzerinde köprüler kurmalı, cemiyet içinde ahenk ve muvazeneyi, intizam ve insicâmı mümkün derecede muhafazaya çalışmalıdır.» ([19])

Ancak solidarizmde devlet müdahalesinin sınırı vardır. «Ferdi büsbütün ortadan kaldıran, devleti ikâme etmek isteyen sosyalistleri» Tekin Alp şu açıdan eleştirecektir:

> «Sosyalizm ferdî mülkiyeti, şahsiyeti ortadan kaldırıp her şeyi devlete ircâ etmekle hayat-ı içtimaiyedeki tabii fark ve tefâvütleri izale ve cemiyeti yeknesak fertlerden mürekkep bir uzviyet şeline ifrağ etmek istiyor. Halbuki cemiyet kendine mahsus tarz-ı hayata, kendine mahsus mezâyâ-ı nazariyeye, kendine mahsus âmâl ve metâlibe malik muhtelif fertlerden mürekkep bir zümre demektir. Yeknesak bir kitle-i halk cemiyet değildir.» ([20])

İKTİSADÎ SOLİDARİZM

Tekin Alp'in önerdiği **iktisadî solidarizm** İttihat ve Terakki'nin **millî iktisatı politikası**nda kristalleşir. «Devlet iktisadiyatı» diye de adlandırılan bu politika devletin iktisadî hayata yoğun müdahalesine yol açacaktır ([21]). Birinci Dünya Savaşı sıralarında benimsenen **devlet iktisadiyatı**nın savaş sonrası da devamı önerilir:

---

(19) **a.g.e.** s. 62.

(20) **a.g.e.** s. 62.

(21) 1908 devrimi ertesi **devlet müdahaleciliği** görüşleri İttihat ve Terakki Selanik Fırka Mektebinin radikal kesimlerince benimsenmiştir. Hükûmetin «vezâif-i adliye ve zâbıta»sından oluşan «vazife-i menfiyesi» yanısıra iktisadî hayata «doğrudan doğruya veya bilvasıta suret-i müdahalesi»ni gerektiren «vazife-i müsbete»sinin de olduğunu ileri süren bu kadro, fırkanın liberal kanadı Cavit Bey, Emanüel Karasu kesimine karşı tavır almakta, «devlet sosyalizmi»ni savunmaktadır:

> «...nihayet **sosyalizm deta** namını verdiğimiz nazariyeyi kabul ettik ki bu nazariyeye göre hükûmet, efrâdın münferiden veya müştereken ifasına muktedir olamadıkları teşebbüsât-ı azîmeyi deruhte edebilir, hatta efrât tarafından vukuu bulan bir teşebbüse, muavenet veya teşvik mahiyetini haiz olmak şartıyle, müdahale eyleyebilir.
>
> İlâveten dedik ki **sosyalizm deta** bir nezaret-i milliyye tahtında bulunmak ve daire-i müdahale ve nüfuzu hudud-u münasibesi dahi-

«Harp esnasında iktisadiyat o derece alt üst olmuştur ki sulhtan sonra kendi kendine düzelmesi kâbil olamayacaktır. Halb-ı umumîden sonra liberallerin laissez faire laissez passer prensibi hiç bir suretle cây-ı tatbik bulamayacak, serbestî-i rekabet iktisat âleminin her sahasında mânialar kar-

linde bulundurulmak şartıyle nâfidir, elzemdir. Çünkü, hey'ât-ı içtimiyyenin umûm efrâdı için nâfi olan, hatta hâl-i içtimâinin bekası için ittihazı icab eden öyle teşebbüsât ve tedâbir vardır ki, onları efrâdın cemiyet namına yapması kabil değildir ve yapılmamalıdır.» («Hükümet ve teşebbüsât-ı hususiye -3-», **İttihat ve Terakki,** Sayı 39, 5 Teşrin-i sânî 1324/1908, s. 4. Dizinin ilk iki yazısı: Sayı 23, 27 Eylül 1324/1908, s. 4 ve Sayı 24, 29 Eylül 1324, s. 4)

İttihatçıların iktisadî görüşlerinde **devlet müdahaleciliği** eğilimi, Friedrich List, Adam Müller, John Rae, Henry C. Carey, Paul Cauwès gibi liberal iktisada karşı tavır alan düşünürlerden esinlenmektedir. Yusuf Kemal (Tengirşenk) İttihatçıların kurduğu **İktisat Derneği**'nde yaptığı «Cauwès'e göre millî iktisat» adlı konuşmasında şunları söylemektedir:

«Millî iktisadın müessisleri olmak üzere en ziyade ileri sürülen iki müellif vardır. Biri F. List, diğeri H. Carey'dir. Cauwès bunlardan maada üçüncü bir müellifin tesirini dahi nazar-ı itibara arz ediyor. O da Müller'dir. ...Millî iktisat devletin hayat-ı iktisadiyyeye müdahalesini tamamiyle kabul ve milletin kuvve-i müstahsalasında vahdeti temin için devletin bizzat her nevi ve surette işe karışmasını iltizam ediyor.» (Yusuf Kemal, «Cauwès'e göre millî iktisat», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 39, 12 Kânûn-u sânî 1332/1917, s. 2)

Bugün artık iktisadî düşünce kitaplarında yer verilmeyen Paul Cauwès, Üçüncü Cumhuriyet Fransasının önde gelen pozitivist iktisatçılarındandır. İki ciltlik iktisat kitabı şu satırlarla son bulmaktadır:

«Entre les doctrines extrêmes de l'Individualisme et du Socialisme, l'Economie politique, nationale et positive, continuera à frayer sa route, admettant, suivant les cas, l'action des forces individuelles ou celle des forces collectives en vue du progrès social, repoussant toute théorie absolue.» (Paul Cauwès, **Précis du cours d'économie politique,** Tome 2, Paris, 1882, s. 652)

İttihatçı dönemde **devlet iktisadiyatı** bazı çevrelerce sosyalistlikle itham edilmiştir. Bu tür ithamları cevaplandıran Tekin Alp, devlet iktisadiyatının ferdî iktisadı ortadan kaldırmak şöyle dursun ondan azamî faydayı elde etmeye çalışacağını, devlet müdahalesinin ferdî iktisadın yerine geçmeyi düşünmediğini, ona yol göstermeyi, onu millî iktisat için en uygun alanlara sevketmeyi amaçladığını söylemektedir:

«Nüfuz ve kuvvet-i hükûmet iktisad-ı ferdîyi atalete mahkûm etmek yolunda istimal olunmayıp her bir iktisad-ı ferdîden azamî is-

şısında bulunacak, devletin kanunları, devletin müdahaleleriyle çarpışmaya mecbur olacaktır.» (22)

Savaş sonrası devletin ülkeyi yeni baştan îmara kalkışması beklenecektir. Bu nedenle üretimi arttırmak, tüketimi kısmak, ödemeler bilançosunda denge sağlamak gibi ekonomiye doğrudan müdahaleyi gerektiren ivedi önlemler gerekecektir. Ayrıca devlet «harp istikrazları»yla gelecek nesilleri borçlandırmıştır. Devlet müdahalesini gerektiren diğer bir neden yüzbinlerce harp mâlülü, dul, yetim ve göçmenin gözetilmesi, «serbestî-i rekabet sahasında kendilerinden daha kuvvetli uzuvlara karşı» korunması gereğidir. «İşte bu hal arazi, vesâit-i istihsaliye ve alelumum menâbî-i servetin inkısamı hususunda pek mühim tebeddülat husule getirecek ve devlete tesanütçülük esaslarını tatbik etmek için fırsat bahşedecek»tir.

Ancak devletin iktisadî hayata müdahalesinin solidarizm açısından etkin olabilmesi için halkçılığın her alanda uygulanmasına geçilmesi, «halkçılık devresinde kapitalist rolünü ifa edecek olan devlet adamları»nın emekçilerin hak ve menfaatlerini gözetmeleri gerekecektir:

> «Esasen intikal devresinde seviye-i medeniyeti yüksek olan memleketlerde kuvve-i hükûmet mutlaka halkçılık ceryanının muhassalası olacak, hükûmetin başında yalnız yüksek tabakaların hukuk ve menâfîini müdafa eden adamlar bulunmayacak, daima halkı düşünen, halkın esbâb-ı istirahatını takip eden rical bulunacaktır. Bunların hayat-ı iktisadiyeye müdahalesi tesanütçülükten başka hiç bir netice veremez. Halkçılık devresinde kapitalist rolünü ifa edecek olan devlet adamları her şeyden evvel sây-ü amel erbabının hukuk ve menâfîini gözetmek mecburiyetinde bulunacaktır.»(23)

Devletin, çalışanların hak ve menfatlerini gözetmesi ancak iktisadî hayata fiilen girmesiyle gerçekleşebilir: «Devlet, kısmen olsun,

---

tifadeyi temin etmek çaresi araştırılacak bu suretle **devlet iktisadiyatı** teşebbüs'ü şahsîyi ref ve izale yolunda değil, teşebbüs-ü şahsîye muâvenet ve müzâheret şeklinde tezahür edecektir.» (Tekin Alp, «Harpten sulhe intikal iktisadiyatı -1- Devlet iktisadiyatı», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 62, 16 Ağustos 1333/1917, s. 3)

(22) Tekin Alp, «Tesanütçülük -5- Yeni istikamet», **Yeni Mecmua,** Sayı 37, 28 Mart 1918, s. 207.

(23) **a.g.e.** s. 207.

büyük tüccar, büyük sanatçı olursa, kapitalist rolünü bizzat oynamaya başlarsa hiç şüphe yok ki iş vericileri ile iş alıcıları arasında nâzımlık vazifesini bihakkın ifa edebilecek»tir (24).

SOLİDARİZM VE SAVAŞ

Dünya savaşı solidarizmin zorunluluğunu bir kez daha ispatlamıştır. Savaşın gerçek nedeni kıvılcımlar değil barut depolarıdır: «Her memlekette içtimâî sınıfların birbirini insafsızcasına istismar etmesi, imparatorluk şeklinde teessüs eden birtakım devletlerde milletlerin yekdiğerine tahakküme kalkışması, kuvveti ellerine geçiren birtakım sınıfların emperyalizm dâiyesine düşmesi, hulâsa **içtimâî darvinizm**in faaliyet-i beşeriyenin bütün safhalarına hükümran olması bütün dünyayı baştan başa barut deposu haline getirmiş ve ilk kıvılcımın isabetiyle işti'al ve infilak husule gelmiştir.» Tekin Alp bu tür savaşların ancak solidarizmle önlenebileceğini savunmaktadır:

> «Harb-ı umumî isbat etti ki insanlar, zümreler, muhitler, sınıflar, meslekler, birbirinin lâzım ve melzûmu olduklarını, selâmet-i umumiyenin birbiriyle çarpışmakla değil işbölümü mukteziyatı dairesinde bir uzviyet halinde çalışmakla istihsal olunabileceğini takdirden aciz iken hiç bir vakit rahat edemeyeceklerdir.» (25)

Tekin Alp'e göre Rusya'da Bolşevikler bu gerçeği görememişler, sınıfları uzlaştırmaya gideceklerine sınıf çatışmasını körüklemişler-

(24) İttihatçı dönemde izlenen, «tesanütçülük»ten yoksun iktisat politikasını Tekin Alp şu şekilde eleştiriyordu:

> «Halkı, alnının teriyle geçinen sây-ü amel erbabını düşünmedik. Değil onların işleriyle arasıra uğradıldı, fakat onların esbâb-ı istirahatını temin için değil, bilakis, müdafaa-i hukuk için tatil-i eşgal etmelerine meydan vermemek maksadına matuf kanunlar neşrettik. Bu kanunları neşrettiğimiz zaman bizde hükûmet-i avamın en yüksek derecesi mevki-i tatbikte bulunuyor, yani milletvekilleri rey-i âm ile ittihaz olunuyor ve parlamentarizm usulü tamamiyle cari oluyordu. Öyle olduğu halde halkın, avamın düşmanı olan patron ve sermayedar sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur.» (Tekin Alp, «Demokrasinin gayesi», **Yeni Mecmua,** Sayı 56, 8 Ağustos 1918, s. 68)

(25) Tekin Alp, «Tesanütçülük -5- Yeni istikamet», **Yeni Mecmua,** Sayı 37, 28 Mart 1918, s. 205.

dir. Bu nedenle Rusya'da «Bolşevikî» denilen «tefessuh ve inhilal afeti» hüküm sürmektedir:

> «Bolşevikî'ler burjuvaziye ilan-ı harp edeceklerine, mevcudu yakıp yıkmaya hasr-ı mesaî edeceklerine, muhtelif zümreler arasında işbölümünde nizam ve intizamı tesis ve yalnız içtimâî darvinizmi mahvetmekle iktifa etmiş olsalardı rûy-u zeminde tesanütçülük esaslarına müstenit mefkûrevî yurdu, **cité idéale**'i vücuda getirmeye muvaffak olurdu.» ([26])

Ziya Gökalp de Tekin Alp'le aynı görüşü paylaşmakta, «Rusya'daki Türkler ne yapmalı?» başlıklı yazısında, sınıf mücadelesine gerek olmadığını, Rusya'daki «Türk şubelerinin» sosyalizmden kaçınarak solidarizmi benimsemelerini önermektedir:

> «Rusya'daki bütün Türk şubelerinden ifrat ve tefritten içtinab ederek bütün halkı memnun edecek olan bu tesanütçülük mesleğini takip etmelerini rica ederiz. Çünkü, bu surette, sosyalizm ceryanına şiddetle kapılmış olan Rus âleminde bu ceryanlardan tamamiyle kurtulamayan Türklerin lüzumsuz yere kardeş kanı dökmesine meydan verilmemiş olacaktır.» ([27])

SOLİDARİZM VE AHLÂK

Meşrutiyet solidarizminin «meslekçi» yönelimleri Durkheim'ın ahlâk öğretisinden büyük ölçüde esinlenmiştir. Durkheim'e göre, geleneksel dinsel kurumların yıkımı sonucu ekonomik ilişkilerin artan belirleyiciliği çağdaş toplumda kargaşalığın (anomie) kaynağını oluşturmuştur. Sosyalizm bu gerçeği görememiş, çağdaş bunalıma, klasik politik ekonominin önerilerinden daha geçerli bir çözüm getirememiştir. Liberal ekonomi kuramcıları ve sosyalistler karşıt görüşler savunmalarına rağmen çağdaş toplumların karşılaştıkları sorunların ekonomik önlemlerle çözümlenebileceği noktasında birleşmişlerdir. Oysa çağdaş toplumların bunalımı ekonomik olmaktan çok ahlâkîdir. Buna-

(26) **a.g.e.** s. 206.

(27) Ziya Gökalp, «Rusya'daki Türkler ne yapmalı », **Yeni Mecmua,** Sayı 38, 4 Nisan 1918, s. 234.

lımların giderilmesi ahlâkî önlemler gerektirmektedir. Geleneksel toplumun çözümü sonucu ortaya çıkan bireysel özgürlükleri, toplumları yaşatan ahlâkî denetimin sürdürülmesiyle bağdaştırmak tek çözüm olarak gözükmektedir ([28]).

Durkheim'ın ekonomi yerine ahlâkı koyma girişimi meslek korporasyonlarına eğilimli İttihatçı ulusçulara da çekici gelmiştir. Ülkede ahlâkı yükseltmek için ilk çare meslek zümrelerini oluşturmaktır. Bir mesleğe mensup olan birey, eğer o meslek korporasyon biçiminde örgütlenmişse, meslekî vicdanın dışına çıkamayacaktır:

> «Taksim-i âmal neticesinde, vazifeleri itibariyle ayrılan fertler, birtakım zümreler teşkil ediyorlar; bunlara meslekî zümreler (groupements professionnels) veyahut korporasyon namı veriliyor. Bu suretle yeni bir mânevî hal hâdis oluyor. Vazifelerin tahâlüfüyle umumî vicdanın yanında bir de zümrenin hususî yani meslekî vicdan, sırf o mesleğe mahsus bir ahlâk teşekkül ediyor. Bir meslek dahilinde aynı fikrî ve mânevî hayatı yaşayan, aynı duygularla mütehassis olan, aynı manevî menfaatlar arkasında koşan meslektaşlar arasında yeni bir hayat hasıl oluyor. Ve bu hayat fikrî, ahlâkî, bedîî duygularıyla ferde tahakküm ediyor.» ([29])

Bu doğrultuda Ziya Gökalp esnaf örgütlerinin mahallî niteliklerine son verip ulus düzeyinde örgütlenmelerini önerecektir.

MESLEK ZÜMRELERİ - KORPORASYONLAR

Durkheim için toplumsal sorun öncelikle ekonomik bir sorun değildir. Toplumsal sorun, bir uzlaşma (consensus) sorunu, başka bir deyişle uyumsuzlukların çözümü, bencilliklerin giderilişi, barışın sürdürülüşü, bireylerdeki ortak duyguların geliştirilmesi sorunudur. Toplumsal sorun toplumsallaşma sorunudur. Bireyin topluluğun bir üyesi yapılması, yaptırımlara, yasaklara, görevlere saygı duymasının sağlanması sorunudur. Toplumsal işbölümü bireycilikle toplumculuk ara-

(28) Anthony Giddens, **Capitalism and Modern Social Theory,** London: Cambridge University Press, 1974, p. 99; Raymond Aron, **Les étapes de la pensée sociologique,** Paris: Editions Gallimard, 1974, p. 376.

(29) Necmettin Sadık, «Umumî ahlâk, meslekî ahlâk», **Yeni Mecmua,** Sayı 25, 27 Kânûn-u evvel 1917, s. 497.

si ilişkiler sorununa çözüm getirir. Bu çözüm sosyolojinin **Bilim** olarak doğuşuyla yakından ilgilidir. Sosyoloji bilimiyle bireyin toplulukla ilişkisine spekülatif, ya da soyut düzeyde çözüm aranmasına son verilmekte, **bilimsel** yöntemler gündeme gelmektedir. Bilim bireyle topluluk arası ilişkilerde, dönemden döneme ve toplumdan topluma değişen, farklı bütünleşme (entegrasyon) biçimleri gösterir. Durkheim özellikle iki tür bütünleşmeyi vurgular; benzeme sonucu mekanik dayanışma (tesanüt), farklılaşma sonucu organik dayanışma (tesanüt) ([30]).

Durkheim'cı düşüncenin gelişimini, özünden pek bir şey yitirmeden, Gökalp sosyolojisinden izleyelim:

> «İçtimâî tesanüt bir zümrenin maddeten birbirinden ayrı olan fertlerini, mânen birbirine bağlayan heyet-i mecmualarını bir uzviyet haline getiren gayr-ı mer'î râbıtalar mecmuu demektir.. İçtimâî tesanüdün, birisi fertlerin müşterek hasîsalara malik olmasından mütevellit «mihanikî tesanüt» ikincisi fertleri birbirinden ayıran hususiyetlere malik bulunmasından mütevellit «uzvî tesanüt» namlarıyla iki şekli vardır... İptidaî cemiyetlerde yalnız mihanikî tesanüt bulunduğu için yalnız mâşerî bir vicdan mevcuttur. Ferdî bir vicdan, ferdî bir şahsiyet bulunmadığı gibi, henüz ferdî mülkiyet de mevcut değildir. İptidaî cemiyetlerde diğer haklar gibi mülkiyet hakkının da ma'şerî olduğunu, mera ve ormanların aşirete, tarla ve meskenlerin semiyyeye ait bulunduğunu görüyoruz. ...Uzvî tesanüt ise, ibtidâ meslekî vicdanları ve bunun neticesi olarak ferdî vicdan ve şahsiyetleri husule getirdiği için cemiyet işbölümüne duçar olduğu nisbette ferdî hürriyet ve ferdî mülkiyet mefkûreleri gittikçe kuvvetlenmektedir.» ([31])

Gerek Durkheim, gerekse Gökalp, organik dayanışmanın hâkim olduğu toplum biçiminde kollektif bir zorunluluk (kollektif bilinç) ve ahlâkî bir yaptırım güdümünde bireyciliğin gelişimini öngörmektedirler. Ancak her iki düşünür ekonomik işlevlerin başıboş bırakılmasına karşıdırlar. Ekonomik işlevler bir güce bağımlı kılınmalı ve bu güç politik olduğu kadar ahlâkî olmalıdır. Durkheim sosyolojisi, ekonomik

(30) Raymond Aron, **a.g.e.** s. 373 - 374.

(31) Ziya Gökalp, «İçtimâî mezhepler ve içtimaiyat», **Yeni Mecmua,** Sayı 26, 3 Kânûn-u sânî 1917 (1918 Z.T.) s. 502 - 503.

hayatı düzenlemeye yönelik politik ve ahlâkî bu gücü, devlet ve ailenin dışında meslekî topluluklarda (les groupements professionnels), Gökalp'in deyimiyle meslek zümrelerinde aramaktadır. Sosyal sorun, bireyler üzerinde bir yaptırım gücü oluşturmak ve ekonomik hayatı ahlâkîleştirmek amacıyla, korporasyon diye adlandırılan meslekî toplulukları örgütlemekle çözümlenebilir. Meslekî topluluklar, korporasyonlar, devletle birey arasında bir aracı görevi üstlenecek, bireylerin isteklerine kapılıp sürüklenmelerini önleyici disiplini toplumsal ve ahlâkî yaptırım gücüyle sağlayacaklardır ([32]).

SONUÇ

II. Meşrutiyet'te halkçılığın doğuşu İttihat ve Terakki çevresindeki gelişmelerle yakından ilişkilidir. Genel Merkezin Selanik'ten İstanbul'a nakli fırkanın tabanında İstanbul esnaf örgütlerinin etkinliğini arttırmıştır. Esnaf örgütlerinin İttihat ve Terakki ile organik bağ kurmaları sonucu, fırka Ahîliği diriltmeye kalkışmış, fütuvvet ilkelerinin esnaf hayatına, zamanın şartlarına uygun değişikliklerle uygulanmasını önermiştir. Ziya Gökalp de bu doğrultuda, esnaf örgütleriyle yakından ilgilenmiş, Ahîlerin son Ahubabalarının kurumlarını inceletmiş, kurulacak Millî İktisat Nezaretinin «esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile çalışması» gerektiğini ileri sürmüştür ([33]). Bütün bu çabalar sonucu «esnaf birlikleri» ortaya çıkmış, başlarına fırkaya mensup «kâhya»lar getirilmiştir.

Ancak esnaf tabanına dayanan bir ekonominin uluslaşmanın gereği «millî iktisat politikası»nı gerçekleştiremeyeceği giderek belirginleşmiş, çağdaş devletin dayanağının burjuvazi olduğu fikri fırka çevrelerinde benimsenmeye başlanmıştır. Ziya Gökalp'in «esnafçı» görüşlerine karşı çıkan Yusuf Akçura, ileri, çağdaş devletlerin burjuvazinin, sermaye adamlarının, bankerlerin omuzlarında yükseldiğini, Türkiye'de ulusçuluk köylüye baş yeri vermeyi emrediyorsa da, aynı ölçü-

(32) Anthony Giddens, **a.g.e.** s. 101 - , Raymond Aron, **a.g.e.** s. 380 - 381.

(33) Ziya Gökalp, «Türklerde millî iktisat devreleri», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 44 - 48, 8 Mart 1333/1917, s. 4. Ziya Gökalp'in iktisadî görüşleri için bak: Ziya Gökalp, «Millet nedir, millî iktisat neden ibarettir?» **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 1, 8 Şubat 1331/1916 s. 3., Sayı 7, 28 Mart 1332/1916 s. 1 - 2. Ziya Gökalp, «Millî iktisat nasıl vücuda gelir», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 35, 23 Teşrîn-i sânî 1332/1916 s. 1 - 3.

de Türk burjuvazisinin de gelişmesini emrettiğini, Osmanlı İmparatorluğunda esnaf ve ticaret loncalarının çöküşünden sonraki Türk toplumunun kasaba eşrafından, köylüden, memurlardan mürekkep sakat bir organizmaya dönüştüğünü, Türklerin bir burjuvazi sınıfı geliştirmezlerse köylüden ve hükûmet memurlarından mürekkep bir ulusal Türk toplumunun yaşama olanaklarının pek zayıf olduğunu ileri sürmüştür (34).

1914 ertesi olağanüstü savaş koşullarında oluşturulmaya başlanan Türk-İslâm burjuvazisi, giderek İttihat ve Terakki'nin esnaf örgütlerinden oluşan ekonomik tabanını denetimi altına almaya başlamıştır. Bu dönemde millî sanayi teşvik edilmiş, kapitülasyonlar kaldırılmış, himayeci bir dış ticaret politikası benimsenmiş, yabancı şirketlerin ülkedeki faaliyetleri sınırlanmış, bir kısmı millîleştirilmiş, millî bankacılığa girişilmiş, işverenler «Millî Fabrikacılar Cemiyeti»nde bir araya getirilmiş, Anadolu'da Türk-İslâm eşrafa şirketler kurdurulmuş, mülkî ve askerî erkânın ticarî faaliyetlerine göz yumulmuştur (35).

---

(34) Niyazi Berkes, **Türkiye'de çağdaşlaşma,** Ankara, 1973, s. 413. Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey,** Montreal: Mc Gill University Press, 1964, pp. 425 - 426.

(35) Türk-İslâm burjuvazisinin yayın organı **Sanayi** dergisi 1915 sanayi sayımı ile ilgili istatistikleri değerlendirirken 1915 - 1918 dönemi gelişimini şöyle ifade etmektedir:

> «Şimdi eşhâs-ı hususiyeden de bulunan müessesattan kaçı Türk ve İslâm ve kaçı milel-i gayr-ı müslimeye ait bulunduğunu tetkik ile sanayi meselesinde Türk unsurunun haiz bulunduğu vaziyeti tetkik edelim: Cetvelde bu mühim kaziyeye dair muayyen bir sarahat yoksa da kârilerimizi tenvir etmek istediğimizden gerek istatistik üzerinden, gerek icra eylediğimiz tetkikat ve tahkikat neticesinde bu ciheti de tayin ve tesbite muvaffak olduk. Bu hususta icab eden malumatı elde ettikten sonra cetveldeki eşhâs-ı hususiye hanesini —kendimizden— Türk ve İslâm milel-i gayr-ı müslime olarak ikiye ayrılıp İslâm unsurunun elinde bulunan müessesâtın miktarını tayin ve irâe ettik. Kâriler, cetvelin bu hanelerini dikkatle okurlarsa eşhâs-ı hususiyeye ait 214 müessese meyanında ancak 42'si yani yüzde 19,6'sı Türklerin olduğu ve beliğ rakamlı bir netice karşısında sanayide kendi memleketi dahilinde Türk ve İslâm unsurunun anâsır-ı gayr-ı müslimeye nazaran pek geri, pek fakir ve düşkün bir mevkide bulunduğunu ayanen ve acı bir surette görüp ve anlayacaklardır. Evet istatistikçe sınâat itibariyle vaziyetimiz bu acı mertebede ... Fakat yine sınâatça şu elim vaziyetimizi kaydettiğimiz bu dakikada bir cihet bâis-i teselliyetimiz oluyor. O da istatistikin 1915/1331 senesine ait olması itibariyle bu üç yıl zarfında harb-ı umumînin verdiği acı derslerle milletimizde uyanan

Uluslaşmanın maddî dönüşümleri doğrultusunda İttihatçı ideolog kadrolar ülkedeki gelişmeleri içererek bir toplum felsefesi oluşturmaya koyulmuşlar, Fransız sosyolojizminden ve Alman «Yeni İstikamet» politikasından esinlenerek halkçılık ideolojisinde karar kılmışlardır. Ziya Gökalp uluslaşmanın «mefkûreci» yönünü vurgularken gelenekten kopamamış, Durkheim'ın sosyolojizmiyle «şe'niyyet» diye adlandırdığı «millete mahsus birtakım müesseseleri» uzlaştırmaya çalışmış, toplumsal sınıfları reddederek Osmanlı esnaf geleneğine ters düşmeyen meslek zümrelerini toplumsal doku olarak benimsemiştir (36). Tekin Alp ise, büyük ölçüde Alman sosyal demokrat düşünce-

«intibâh-ı sınâî»nin meydana getirdiği yeni müesseselerin, dârüssınâelerin, iş yurtlarının istatistikte dâhil-i hesap edilmemiş bulunmasıdır. Bugün gözümüzle görüp mevcudiyetiyle iftihar ettiğimiz bu gibi müesseseler karşısında eminiz ki sanayi'i tahrir edilen yerlerde yeniden bir istatistikin tanzimine başlansa netice, vaziyet büyükçe bir farkla Türk unsurunun lehine teveccüh edecektir.» (İbrahim Pertev, «Sanayi İstatistiki -2- Acı bir netice-elim bir vaziyet» **Sanayi,** Sayı 28, 15 Mart 1334/1918, s. 3 - 4)

(36) Ziya Gökalp uzun süre millî iktisat görüşlerini Osmanlı geleneğiyle bağdaştırmaya çalışmış, esnaf kuruluşlarının ulusal düzeyde örgütlenmesi yanısıra, aşiretlerin göçebe hayatı süren birimlerin «millî iktisat»la bütünleşebileceklerini ileri sürmüştür:

«Aşiretlerimizden gereği gibi istifade edemiyoruz. Bunların göçebelik haline, enmûzec-i içtimaiyyelerine halel getirmemekle beraber faaliyet-i iktisadiyelerinden fevkalâde menâfî temin olunabilir. Çünkü aşiretler dahi pek mühim bir kuvve-i istihsaliyeye malik bulunuyorlar. Hayvanat yetiştirme sanatı aşiretlerde pek ziyade terakki etmiştir. Fakat onlarda disiplin teessüs etmediği için birbirinin hayvanatını sirkat etmek gibi hallerle kuvvetlerini, vakitlerini israf ve izâa ediyorlar. Aşiretlere mahsus bir disiplin usulü tayin etmeye muvaffakiyet hasıl olursa aşiretlerin yetiştirecekleri hayvanatın ve sair istihsalatın miktarı birçok misli artabilir.» (Ziya Gökalp, «Millî iktisat nasıl vücuda gelir», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 35, 24 Teşrin-i sânî 1332/1916 s. 2 - 3)

Ancak büyük sanayi (sanayi-i cesime) giderek Gökalp'in düşüncesinde yer etmeye başlamış, **Küçük Mecmua**'daki yazılarında tesanütçülüğe ters düşen «ferdî kapitalizm»i reddederek, devlet iktisadiyatı geleneği doğrultusunda «devlet kapitalizmi»ni savunmuştur:

«Tanzimattan beri, millî ruhumuza uymayan İngilizlerin iktisat nazariyeleri bizi şaşırttı: «Hükûmet fabrika tesis edemezmiş. Millî sanayi'i ihyaya ve himayeye çalışamazmış. Belediyeler ticaret yapamazlarmış. İktisadî teşebbüsler yalnız fertlerden ve şirketlerden beklenirmiş.» İşte bu gibi umumî mahiyeti haiz olmayan nazari-

sinden esinlenmiş, uluslaşmanın ekonomik yönünü vurgulamış, tesanütçülüğü savaş Almanya'sında benimsenen «Yeni İstikamet - Die neue Orientierung» politikası doğrultusunda yönlendirmeye çaba sarfetmiş,

yeler, eski iktisadımızın yıkılmasına sebep olduğu gibi, yeni bir iktisadî hayata girmemize de mâni oldu. ...Türkiye'de büyük sanayi'in teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizde büyük sanayi'in teşekkülü ise, asla fertlerin ve şirketlerin teşebbüsleriyle olamaz. Bilakis, hükûmetin, vilayet şûralarının, belediyelerin teşebbüsü ile memleketimizde her türlü sanayi teessüs edebilir. (Ziya Gökalp, «iktisadî mucize», **Küçük Mecmua,** Sayı 23, 30 Teşrîn-i sânî 1338/1922, s. 1 - 3) «Biz bugün ne yerli şirketlerden büyük işler bekleyebiliriz, ne de siyasî müdahaleleri arkalarından sürükleyip getiren ecnebî sermayelerinden bir hayır umabiliriz. Kendi yağımızla kavrulmak, ecnebilerin tahakkümü altına girmekle hasıl olan iktisadî müşâreketlerden daha iyidir. Fakat, ecnebilerden bu istiğnamız, yalnız devletin, livâların, nahiyelerin iktisadî teşebbüslere önayak olmalarıyla mümkün olabilir.» (Ziya Gökalp, «Medenî havadisler: İktisadî kongre», **Küçük Mecmua,** Sayı 30, 10 Kânûn-u sânî 1923, s. 13 - 14)

«Memleketimizde büyük sanayi vücuda getirmek için nasıl hareket etmeliyiz. Avrupa'nın en son ve en müterakkî fenniyâtını derhal iktibas etmek mecburiyetinde bulunan yeni Türkiye memleketinde büyük sanayi'in teşekkülü için fertlerin ruhunda kendiliğinden teşebbüs hassasının doğmasını bekleyemeyiz. ...O halde büyük sanayi'in bütün şubelerini memleketimize ithal edecek de ancak devlet olabilir. Türk devleti de müstahsil bir devlet olmak iktidarına haizdir. Zaten, Türkler tab'an develtçidirler. Her teceddüdün, her terakkinin başlamasını devletten beklerler. Hatta Türkiye'de inkılapları bile devlet yapar. ...Bugün Avrupa emperyalizmi ferdî kapitalizme istinad ediyor. Biz, devlet kapitalizmi sistemini kabul edersek kapitalist namıyla aç gözlü ve yırtıcı bir taifenin memleketimizde vücude gelmesine mani oluruz.» (Ziya Gökalp, «İktisadiyat: İktisadî inkılâp için nasıl çalışmalıyız?», **Küçük Mecmua,** Sayı 33, 5 Mart 1339/1923, s. 4 - 5)

Ancak Gökalp'in devlet kapitalizminde özel teşebbüsün gündem dışı kalacağı sonucuna varılmamalıdır. Devlet «hususî teşebbüslere rekabet etmemek şartıyle ... fertlerin ve şirketlerin teşebbüs edemeyecekleri» fabrikaları kurabilecektir. Ayrıca:

«Hükûmetin, vilayet şûralarının, belediyelerin tesis edeceği fabrikalar evvelâ ait oldukları müesseselere büyük temettüler hasıl edecektir. Sâniyen, ahaliden ferden yahut şirket halinde bunlara talip çıkarsa, eskileri onlara satılarak yenileri müceddeden teessüs olunur.» (Ziya Gökalp, «İktisadî mucize», **Küçük Mecmua,** Sayı 23, 20 Teşrin-i sânî 1922/1338 s. 3.)

görüşlerini «içtimâî siyaset» yörüngesine oturtmuştur (37).

Ancak her iki düşünür birbirini büyük ölçüde etkilemiş, zaman zaman Tekin Alp'in meslek zümrelerini savunduğu, Ziya Gökalp'in ise toplumsal mülkiyet ve sosyal devlet görüşlerini benimsediği görülmüştür.

EK BELGELER

Aşağıda Meşrutiyet dönemi halkçılığının önde gelen ideologları Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in «İktisadiyat Mecmuası»nda yayınlanmış, ve bugüne kadar Latin harfleriyle basılmamış birer yazısını sunuyoruz. Ziya Gökalp, yazısında, millî iktisat görüşlerini Worms ve Izoulet'yi

(37) Tekin Alp'in içtimâî siyaset ve Almanya ile ilgili görüşleri şu satırlarla özetlenebilir:

> «Tesanütçülüğün ana vatanı olan Almanyada ... denilebilir ki devlet ve cemiyet faaliyetinde en büyük âmil-i müessir tesanütçülüğün esasları ve Almanların tabirince sosyal politik yani içtimâî siyasettir.
>
> İtilafçılar tarafından militarist bir devlet olmakla itham olunan Almanya dahilde içtimâî siyasetiyle bütün mütemeddin devletlerden ileri gitmiş ve milletin mutlak ekseriyetini teşkil eden halk sınıflarına en büyük mikyasta refah ve saadet temin etmek, halk sınıflarını maddeten ve mânen yükseltmek hususunda birinciliği kazanmıştır. ... Harp esnasında içtimaî faaliyet ve tesanütçülük esasları fevkalâde bir süratle kat kat tevessu etmiş ve hemen devletin bilcümle etvâr ve ef'âline hâkim olmaya başlamıştır. ... Bütün mütemeddin memleketlerde ve ezcümle Almanya'da gerek devlet ve gerek cemiyet mihver-i faaliyetini değiştirmiş, ve bilhassa devlet şimdiye kadar hayat mücadelesinde galipleri tecavüzden masûn bulundurmaya hasr-ı mesaî etmiş iken tesanütçülük devresi başladığı zamandan beri en ziyade altta kalan ahalî sınıflarını kaldırmaya, onlara kendi kendine kalkmak için lâzım gelen vesaiti hazırlamaya, cemiyet denen uzviyetin muhtelif aksamında hayat mücadelesi neticesinde bozulan ahenk ve muvazeneyi yeniden tesise bütün kuvvetiyle çalışıyor. Teşrîî ve icraî kuvvetleri temsil eden adamlar hemen her yerde şuna kanî olmuşlardır ki cemiyet-i beşeriyye içinde tabiî ahenk ve muvazene yoktur ve olamaz, ahenk ve muvazene ancak devletin ve cemiyetin himmet ve gayretiyle bir dereceye kadar tesis olunabilir ve bu kanaatla içtimâî siyasete günden güne germî veriliyor.» (Tekin Alp, «Tesanütçülük -8- Tesanütçülüğün gayesi» **Yeni Mecmua,** Sayı 43, 9 Mayıs 9118, s. 336 - 337.)

anımsatacak organisist bir konuma oturtmakta iktisat ilmi-iktisat sanatı ayırımına gitmekte, millî iktisatta önce birikim sonra bölüşüm ilkesini benimsemektedir. Tekin Alp ise Türkiye'de kapitalizmin doğuşunu müjdelerken toplumsal kaygularını dile getirmektedir.

MİLLET NEDİR, MİLLÎ İKTİSAT NEDEN İBARETTİR?

Ziya GÖKALP

— 1 —

Millî iktisadın neden ibaret olduğunu anlamak için, önce milletin ne olduğunu bilmek lâzımdır. Milleti mücerret bir lisanla «içtimâî bir küll-ü tam (tout complet)» diye tarif edebiliriz. Cemâdât âleminde hiç bir cisim hiç bir cirm küll-ü tam değildir. Ne billurlar, ne seyyâreler, ne şemsî manzumeler, ne kehkeşânlar tam bir küll teşkil edebilirler. Cemâdât-ı muhît olmak üzere yalnız bir küll-ü tam vardır ki kâinattan ibarettir.

Hayat âleminde ise ötekine muhâlif olarak her uzviyet bir küll-ü tamdır. Çünkü uzviyet de kâinat gibi müstakil bir mevcudiyete, dâhilî bir tekâmüle mâliktir. İçtimâiyyat âleminde, bir cemiyetin uzviyet gibi tamamiyle müstakil olabilmesi için içtimâî hayatı terkib eden muhtelif tabakaların biri birine muntabık olması lâzımdır.

Cemiyet de ferakî hayvanlar zümresine mensup bir uzviyet gibi üç tabakadan mürekkeptir.

1. İskelet, 2. İgtidâ-i uf'uleler, 3. İhtilat ve münasebete ait uf'uleler.

Cemiyette bu üç tabakanın mukabilleri 1. Müşterek duygulardan mütevellit tesanüt, 2. İşbölümünden mütevellit tesanüt, 3. Bu tesanütleri dahilî ve haricî taarruzlara karşı müdafaa ve muhafaza eden teşkilât.

Cemiyetin, uzviyetteki iskelet tabakasına tekabül eden en amik tabakasına ma'şer nâmı verilir. Ma'şer müşterek duygulara mâlik bir zümre demektir. Müşterek duygular vicdanlarda yaşayan birtakım mânevî ve münteşir hadiseler olmakla beraber bunların içtimâî müesseseler suretinde maddî tebellürleri de vardır; din, lisan, aile. Ma'şer, fertleri aynı din ve lisana malik olan birbirleriyle kız alıp verebilen mütecânis bir zümredir.

Cemiyetin, uzviyetteki igtidâ manzumesine tekabül eden ikinci tabakasına câmia denilir. Câmia, birbirine muhtaç olan bütün ihtisas zümrelerini, bütün fennî, bedîî, iktisadî, ve terbiyevî hareket ve meslekleri harice ihtiyaç göstermeyecek surette câmi ve içtimâî işbölümü nokta-i nazarından kendi kendine tamamiyle kâfi olan mütehâlif (différentié) bir zümredir. Câmia fenniyât, ahlâk, iktisat, bediiyât gibi faaliyetlerin muhtelif müesseselerinden ve ihtisas zümrelerinden tecelli eder. Müşterek duygulardan mütevellit tesanüde ma'şerî tesanüt denildiği gibi içtimâî işbölümünden mütevellit tesanüde de câmiavî tesanüt denilebilir.

Cemiyetin, uzviyetteki ihtilat ve münasebât manzumesine tekabül eden üçüncü

tabakası da devlet nâmını alır. Devlet, hududu muayyen bir buk'a (territoire) ile maddî kuvve-i müeyyideye mâlik bir hukukî manzumede tecelli eder.

İşte bir ma'şer aynı zamanda bir câmia ve aynı zamanda bir devlet olduğu vakitdir ki hakikî bir millet mahiyetini haiz olabilir. Bir cemiyette bu üç tabaka birbirine tamamiyle mutâbık değil ise, o cemiyet henüz bir küll-ü tam olamamış, yani bir millet haline gelememiştir. O halde millet, mefkûrevî bir cemiyet olup her bir kavimde tamamiyle tecelli edememiştir. Her kavim millet olmaya çalışan bir milliyettir.

Türk milliyeti, bir millet olmak için ne yapmalı? Türklerin Türkiye namında bir devletleri vardır ki hâkim olduğu buk'a dahilinde diğer kavimler de mevcuttur. Türkiye Türklerinin dinleri bütün İslâm kavimleriyle, lisanları bütün Türk şubeleriyle müşterektir. Ma'şer itibariyle hariçle iki türlü iştiraki olan bu cemiyetin câmia itibariyle de Avrupa medeniyetiyle irtibâtı vardır. O halde Türkiye Türkleri bir taraftan hariçteki Türkleri kendi devletleri dahiline almaya, diğer taraftan İslâmiyeti millî lisana nakletmeye çalışmak ve aynı zamanda işbölümü nokta-i nazarından da Avrupa milletleri gibi müstakil bir câmia mahiyetini almak vazifesiyle mükelleftir. İşte ancak bu terakkî merhalelerini geçtikten sonradır ki beynelmilel medeniyetlerin tesirinden kurtularak «millî bir hars»a malik olabilir. Türkleri bir câmia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü temin edecek amillerden biri de millî iktisattır. Bunu da gelecek makalede izah edeceğiz.

— 2 —

İktisat kelimesi, aynı zamanda, mühim bir «ilim»in (science économique), hem de bir «sanat»ın ismidir. İktisat ilmi, muhtelif kavimlerde ceryan eden iktisadî hadiseleri şey'î (objectif) bir surette tetkik, tasnif ve umumî ve mücerret i'vicâclara ircağ ettikten sonra bu enmûzeclerin tâbi bulundukları tabii kanunları meydana çıkarır.

İktisat sanatı (art économique), iktisat âleminin keşfettiği hakikatlere istinat ederek kavimlerin iktisadî hayatını tanzim yahut istikmâl suretinde sırf amelî bir gaye takip eder. «Millî iktisat» tabiri iktisat ilmiyle iktisat sanatında başka başka mânalara delâlet eder. İktisat ilmine nazaran «millî iktisat» kavimlerin maruz bulunduğu «iktisadî tekâmül»ün tabiî ve zarurî olarak vâsıl olduğu bir safha (phase)dan, tâbir-i âhirle iktisadî hayatın bir «enmûzec»inden ibarettir.

İktisadî hayatın başlıca üç enmûzeci vardır: Aile iktisadı, şehir iktisadı, millî iktisat. Bu enmûzecler içtimâî tekâmülün mütevâlî devrelerinde tezahür ettikleri için aynı zamanda içtimâî tekamülün üç müteâkıp safhasını irâe ederler.

İktisadî enmûzeclerin tefriki, «emvâlin istihsaliyle istihlaki arasındaki rabıta» esasına müstenittir. «Aile iktisadı» devresinde istihsal olunan emvâl bizzat müstahsiller tarafından istihlak olunur. «Şehir iktisadı »devresinde emvâl, müstahsillerden hiç bir vasıta olmaksızın, doğrudan doğruya müstehliklere intikal eder. «Millî iktisat» devresinde, emvâl, birçok vasıtaların tavassutuyla müstahsillerden müstehliklere geçer. Bu üç enmûzeci ayrı ayrı tetkik edelim.

Aile iktisadı (économie domestique): Burada «aile»den maksat istihsal ve is-

tihlakte müşterek olan, yani aralarında ilmî manasıyla «mübadele» fiili mevcut olmayan fertlerden mürekkep bir zümredir. Bu zümre, bildiğimiz küçük ailelerden başka semiyye (clan), aşiret (tribu), zeâmî zümre (groupe féodale) gibi büyük teşkilâtlarda da olabilir. Bu nev'i teşkilâtlar dahilinde «mübadele» hadisesine tesadüf olunmaz; bu zümrelerin içinde «ücret» ve «fiyat» müesseseleri henüz mevcut değildir. Zümre iktisaden kendi kendine kâfi olacak bir vaziyettedir. Müctemian yapılacak işler ya «imece» tarikiyle yahut «esirler» ve «serfler» vasıtasıyle yapılır. Zümrenin dahilinde, küçük mikyasta bir «işbölümü» de mevcuttur. Eski Roma'nın zengin bir ailesi şehirdeki ve köydeki kısımlarıyla beraber işbölümünün hatta en mükemmel şekline bile vâsıl olmuştu; kendi dahilinde en rakîk ihtiyaçları temin edecek istihsalleri yapabiliyordu. Zeâmî zümre bey'in şatosu ile etrafında teşekkül eden köyden ibaretti. Serfler şahsî hürriyete mâlik olmakla beraber iktisadî istiklalden mahrum idiler. Bey'in himayesi bedeli olarak ona birtakım takdimeler getirirlerdi. Ne Roma ailesinde, ne de bu zeâmî zümrede ücret, fiyat, mübadele hâdiseleri görülemez. İptidaî kavimlerde mübadele ihtiyacı ya aşiretler arasındaki gazveler suretinde yahut mütekabil hediyeler suretinde temin olunur. Bazı tabiî ihtisasların husule getirdiği mütekabil muhtaciyetler «trampa» usulüyle temin edilirse de bunun için eşhür-ü harem, sevk-i Ukâz ve beyt-ül haram gibi bir nevi dinî mütarekeden doğan müesseselerin mevcudiyeti lâzımdır. İptidaî kavimlerde, Adam Smith'in iddiasının aksi olarak, mübadele duyguları devam etmiştir. İlk panayırların teşekkül edebilmesi için birçok intikal devrelerinden geçmek lâzım gelmiştir. İlk panayırlar teşekkül ettikten sonra da rûzmerre ihtiyaçları tatmin edecek emvâl mübadele olunmazdı. Para bir mübadele vasıtası olarak değil bir kıymetler, mikyas ve tasarruf vasıtası olarak kullanılırdı. Bu devirde ne ilmî mânasıyla teşebbüs, ne sermaye, ne ticaret, ne de «kazancın müteşebbis, sermayedâr ve amele arasındaki taksimine benzer» bir inkisâm-ı servet vardı.

2. Şehir iktisadı (économie urbaine): Bu devirde, mübadele doğrudan doğruya ve vasıtasızdır. İlk şehirler sur ile çevrili bir «kale» halinde idi. Ahâlinin çoğalması, yalnız kale içinde bulunanların istihsalleriyle yaşamaya imkân bırakmadı. Şehir aynı zamanda bir «pazar yeri» mâhiyeti aldı. Hususî bir mütareke sayesinde civardaki köylüler mahsullerini şehre getirip müstehliklere satmaya başladı. Fakat bu sanatkârlar da müşterileriyle doğrudan doğruya münasebette bulunurlardı. Arada tüccar sınıfı yoktu. Şehir muhtaç olduğu her hirfeti kendi dahilinde tesis etmeye çalışıyordu. Şehir bu hirfetlerin mevcudiyetiyle alâkadar olduğu gibi kaide dahilinde hareket edip etmediklerini de kontrol ediyordu. Yabancı tüccar ender olarak gelir, birçok ihtiyatî kayıtlara, nezarete maruz olurdu. Bütün ticaret seyyar bir mahiyette olup panayırlar dahilinde icra olunurdu. Şehir iktisadı, aile iktisadının tekâmüle uğramasıyla teşekkül ettiği halde ondan çok ayrılmış değildir. İstihsal ile istihlak burada da tamamiyle temas halindedir. Emvâlin tedavülü, sermaye, teşebbüs, muasır mânasıyla gayr-ı menkul ve menkul emvâlin itibârı gibi müesseseler henüz mevcut değildir. Yalnız asrî iktisadın iki müessesesi teşekkül etmiştir: Emlak irâdı ve ücret. Mamafih şehir iktisadının kuvvetli bir surette teessüsüne iki mâni vardır. Biri mutlakiyet, diğeri hürriyet. Mutlakiyet gerek zeâmetleri ve gerek şehirlere mahsus muhtariyetleri kaldırarak bütün memleketi bir merkeze tâbi etmeye çalışır. Hürriyet fikirleri de iktisadî mübadeleye mâni olan bütün engelleri ref etmeye hâdimdir. Biri-

birinin zıddı gibi görünen bu iki âmil aynı istikamette yürüyerek aile ve şehir iktisatlarına nihayet verirler ve millî iktisadın teessüsüne bâdi olurlar.

3. Millî iktisat (économie nationale): Bu enmûzecin de iki devresi vardır. Birinci devrede millî istihsal millî istihlake tamamiyle tekabül ederek milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir. İkinci devrede inkısâm-ı servet âdilâne bir şekil alarak bütün efrâd-ı millet medeniyetin feyizlerinden mütenâim olmaya başlar.

Mamafih bu üç iktisadî devre şe'niyyet (réalité) de birbirinden tamamiyle ayrı bulunmaz. Her kavimde bu üç enmûzecden aslî, diğerleri ârızî bir mahiyette olarak mevcut olur.

Şehir iktisadı hâkim olan kavimlerde aile iktisadının izleri bâki kaldığı gibi, millî iktisat hükümran olan yerlerde de aile ve şehir iktisatlarının izleri berdevam bulunur.

Bazı kavimlerde idarî ve bir merkeziyet teessüs ettiği halde siyasî ve içtimâî bir merkeziyet mevcut olmaz. Bu enmûzece mensub olan bir kavim asrî bir devlet (état moderne) mahiyetini alamayarak bir «cemaatler müttehidesi» vaziyetinde kalır. Böyle bir memlekette her cemaat ayrı bir taife (caste) şeklini aldığından hakikî manasıyla «işbölümü» teessüs edemez. Çünkü işbölümü ancak müşterek duygulara mâlik bir zümre dahilinde vücut bulur. Müşterek bir vicdana mâlik olmayan cemaatler arasındaki iş ayrılığı ancak bir tüfeyliyet-i mütekâbile (parasitisme mutuel)den ibarettir. Böyle bir memlekette istihsal heyetiyle istihlak heyeti birbirine tekâbül etmiş bir vaziyette bulunamaz. Binaenaleyh bazı kavimler zâhiren «millet» haline geldikleri halde henüz «millî iktisat» safhasına vasıl olmamış bulunurlar.

Millî iktisadın iktisat ilmi nokta-i nazarından ne demek olduğunu gösterdik. İktisat sanatı nokta-i nazarından «millî iktisat» ise sanat mahiyetini hâizdir. Millî iktisat sanatı, birtakım içtimâî mânialar dolayısıyla millî iktisat safhasına vâsıl olamayan milletleri iktisat ilminin irşadlarıyla bu safhaya îsâl edecek çareleri taharrîye çalışır.

Ziya, Gökalp, «Millet nedir, millî iktisat neden ibarettir?» **İktisadiyet Mecmuası,** Sayı 1, 8 Şubat 1331/1916, s. 3., Sayı 7, 28 Mart 1332/1916, s. 1 - 2.

KAPİTALİZM DEVRESİ BAŞLIYOR

Tekin ALP

Muharebeden evvel cihan medeniyetini en ziyade meşgul eden mesele emek ile sermaye arasındaki mücadeleden ibaretti. Her memlekette siyaset-i dahiliyye etrafında peyda olan ve her gün yeni yeni şekiller iktisâb eden içtimâî cereyanlar alelekser doğrudan doğruya veya dolayısıyle bu mesele-i hayatiyyeye temas ediyordu. Hatta devletlerin siyaset-i hariciyyesinde dahi bu mücadelenin tesirâtı pek ziyade mahsûs oluyordu. Gerek itilâf gerek ittifak zümresine dahil olan memâlikte

erbâb-ı sây taraftarânı olan sosyalistler harb-ı umumî için erbâb-ı sermayeyi mesul tutmaktan hâli kalmıyorlar. Bugün dahi muharip memleketlerde kâh sulh kâh harbin devamı için peyda olan ceryanlar bu iki fırka arasındaki mücadele-i ebediyye tezahürâtından başka bir şey değildir.

Erbâb-ı sây tarafından neşr ve tâmim edilen içtimâî efkârın günden güne tevessü ve intişâr etmekte olmasına rağmen hâkimiyetin herhalde erbâb-ı sermayenin elinde bulunduğu kâbil-i inkâr değildir. Her memlekette büyük sanayi ilerledikçe sermayeler menfur ellerde terâküm ediyor, yüzbinlerce ve hatta milyonlarca erbâb-ı sây birkaç sermayedarın tahakkümü altına giriyor. Bir taraftan erbâb-ı sây hayat-ı umûmiyye ve siyasiyyede günden güne nüfuz ve tesirlerini arttırmaya muvaffak oluyor, halbuki diğer taraftan erbâb-ı sermaye servetlerini arttırarak teşkilâtı takviye etmek suretiyle kuvvetlerini kat kat tahkim etmekten bir an hâli kalmıyorlar.

Şimdiye kadar mücadelenin tesirâtından az çok âzâde kalan bir memleket varsa o da biziz. Bizde kapitalizm devresi henüz başladığı, henüz esnaf teşkilâtı hâkim olduğu, büyük sanayi henüz inkişaf edemediği için bu mücadeleden eser görülmemiştir. Harb-ı umumî hayat-ı iktisadiyyemizde derin bir inkılâb husule getirmiş ve bu inkılâbın muhtelif tezahürâtından biri de kapitalizm devresinin başlamasıdır.

Evet! Hiç şüphe yok ki bizde kapitalizm devresi başlamış ve gittikçe inkişaf etmekte bulunuyor. Şimdiye kadar orta halli adamların elinde bulunan ufak ufak sermayeler «331, 332, 333» zenginleri, harp tüccarı, spekülasyon erbâbı, muhtekirler gibi nâmlarla tezyif olunan zümre-i ahâlînin dest-i inhisârına geçiyor. Bu sermayeler gittikçe büyüyecek, kabaracak, onlardan fabrikalar, büyük büyük ticarî ve sınaî müesseseler vücude gelecek, yüzlerce anonim şirketler esnaf denilen orta halli adamların arttırma paralarını kendilerine cezbedecek, hâsılı hayat-ı iktisadiyyenin en müessir âmili sermaye olacak ve sermayedarân âlem-i iktisada mutlak surette hâkim olacaklardır. Her yerde olduğu gibi bizde de sây ile sermaye arasındaki mücadele-i müebbede serbestî-i ceryan bulacaktır.

Bizde kapitalizm devresinin başladığına delil aramak lâzım gelirse bizde anonim şirketlerin teşkilâtını bir kere nazar-ı tetkikten geçirmek kifâyet eder. Devâir-i âidesince teşkil olunan istatistiklerden anlaşıldığına göre **332 senesi zarfında memleketimizde dört milyon liralık yerli sermaye ile bir İtibâr-ı Millî Bankası vücude getirildiği gibi min haysilmecmû yedi sekiz milyon lira ile kırkı mütecâviz anonim şirketi teessüs etmiştir.**

Sulh zamanında memleketimizde yerli sermaye ile tesis edilen anonim şirketler hakkında henüz elimizde istatistikler ve erkâm-ı sahihe mevcut değildir. Fakat şurası muhakkaktır ki muharebeden evvel bir senede değil, elli sene zarfında yerli sermaye ile tesis edilen şirketler bu meblağın yüzde onuna bile bâliğ olamamıştır. En ufak iktisadî teşebbüsler için ecnebî sermayedarânına müracaata mecbur idik. Halbuki bugün hayat-ı iktisadiyyede yerli sermaye hâkim-i mutlaktır. Bundan böyle ecnebî sermayedarân dahi yerli sermayenin muavenetini temin etmeden hiç bir teşebbüse girişemeyeceklerdir.

Son zamanlarda kapitalizmin en mükemmel mümessili olan Borsa'da görülen garip garip tezâhürat dahi bizde kapitalizm devresinin başlangıcını haber veriyor. Şimdiye kadar ahâlîmiz anonim şirketlere emniyet etmediği için eshâma rağbet göster-

miyor ve netice itibariyle Borsa oyunları borsacılığı sanat ittihâz etmiş olan bazı kimselere münhasır kalıyordu. Şimdi Borsa rağbetkârânı gittikçe çoğalıyor, eshâm fiyatları hakikî kıymetten kat kat ziyade yükseliyor.

Aşağıdaki cetvel buna dair bir fikr-i tam verebilir.

5 Teşrîn-i sânî sene 333 tarihinde Borsa'da itibarî bedeli
200 franktan ibaret olan Reji eshâmının fiyatı 770 franga
5 liradan ibaret olan Osmanlı sigortası eshâmının fiyatı 8 liraya
100 franktan ibaret olan Bomonti Birahanesi eshâmının fiyatı 200 franga
5 liradan ibaret olan Arslan Çimento Şirketi eshâmının fiyatı 13,4 liraya
5 liradan ibaret olan Eskişehir Çimento Şirketi eshâmının fiyatı 13 liraya
4,40 liradan ibaret olan Santral Ecza Çimento Şirketi eshâmının fiyatı 8,80 liraya
17 franktan ibaret olan Tramvay Şirketi eshâmının fiyatı 57 franga
100 franktan ibaret olan Balya-Karaaydın Şirketi eshâmının fiyatı 700 franga
bâliğ olmuştur.

Anonim şirketlerin mazhar oldukları rağbetin esası bunların mazhar oldukları fevkalâde temettülerden ibarettir. Mamafih muharebeden evvel anonim şirketlere karşı perverde edilen arz-ı rağbet ve emniyet berdevâm olsaydı sermayeler bu derece terâküm etmeseydi eshâm bu derece fırlamazdı. İşte bu ve bunun gibi birçok ahvâl ve tezâhürât gösteriyor ki memleketimizde dahi kapitalizm devresi nihayet başlamış ve muharebeden sonra yavaş yavaş memâlik-i garbiyyede aldığı şekli iktisâb edecektir.

Bizde kapitalizm devresinin başlangıcını iktisadî nokta-i nazardan memnuniyetle selâmlarız. Kapitalizm ne kadar ileri giderse sermayenin kuvve-i müstahsalası o derece artar. Buna mukabil içtimâi nokta-i nazardan bu tezâhürâta karşı izhâr-ı endişe etmemek kâbil değildir. İnkısâm-ı servet hususunda muhtelif sınıf-ı ahâlîde hasıl olabilecek muvazenesizlik milletin kısm-ı âzamını mağduriyete dûçâr eder.

Memâlik-i garbiyyede bilhassa Almanya'da sây erbâbının mütemadî mücadelâtı sayesinde hukuk ve menâfiini sermayeye erbâbının kuvvet ve tahakkümüne karşı sıyânet ve muhafaza etmek maksadiyle hükûmet tarafından birçok kanunlar neşredilmiş, teşkilât vücude getirilmiş ve bu suretle sây erbâbının refah hal ve saadeti bir dereceye kadar temin edilmiştir.

İşte bu itibarladır ki biz kapitalizm devresinin tulû'unu yalnız bir sayfe-i meserret hükmünde değil bir nidâ-yı ikâz gibi kullanıyoruz. Kapitalizm neticesinde hâsıl olan muhassiri izale ve hiç olmazsa tadil içni memâlik-i sâirede ittihâz olunan tedâbir gözümüzün önündedir. Onlara vakit ve zaman ile müracaat olunursa elbette hayırlı olur.

Tekin Alp, «Kapitalizm devresi başlıyor», **İktisadiyat Mecmuası,** Sayı 67, 8 Teşrîn-i sânî 1333/1917, s. 1 - 2.

TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI'NIN BİR RİSALESİ: SOSYALİSTLİK NEDİR?

Zafer TOPRAK

Osmanlı Sosyalist Fırkası Reisi Hüseyin Hilmi mütareke ertesi Türkiye Sosyalist Fırkasını kurmuştu (Şubat 1919). Fırka Aksaray, Beşiktaş, Kadıköy, Ayvansaray'da şubeler açmış, kısa bir süre için, demiryollarında çalışan personelin yardımıyla Eskişehir'de de örgütlenebilmişti. 1919 yılının ikinci yarısında Türkiye Sosyalist Fırkası, Sosyal Demokrat Fırka ve Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası bir araya gelerek «Amele Sosyalist Birliği»ni oluşturmuş, seçimlerde ortak aday göstermeyi kararlaştırmışlardı. Adaylar üzerinde uzlaşılamaması üzerine, her parti kendi adaylarıyla 18 Aralık seçimlerine girmişti. Türkiye Sosyalist Fırkasından Refik Nevzat, Sadrettin Celâl (Antel), Sosyalist Demokrat Fırkadan Ali Rıza, Yorgi Habib, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkasından Mehmet Vehbi (Sarıdal), Doktor Şefik Hüsnü (Değmer) aday gösterilmişti (1). Ancak bu adayların hiç biri başarılı olamamış, Mesaî Fırkasının desteklediği Zeytinburnu Fabrikası ustabaşılarından Abdülmecit Numan seçimi kazanmıştı.

Türkiye Sosyalist Fırkası özellikle Dersaadet Tramvay Kumpanyası işçileri arasında faaliyet göstermiş, Debbağhane, Tersane ve Tramvay işçileri grevlerine önayak olmuştu (2). 1921 1 Mayıs gösterileri Türkiye Sosyalist Fırkasının da çabalarıyla, İstanbul'da, özellikle Şirket-i Hayriye, Seyrüsefain, Haliç İdaresi ve Tramvay kumpanyaları işçilerinin işi bırakmalarıyla geniş boyutlara ulaşmış, giderek şehirdeki işgal kuvvetlerine karşı bir gösteri niteliğini kazanmıştı.

(1) «İstanbul'dan Amele Mebusu», **Sanayi,** Sayı 50, 31 Kânûn-u evvel 1335/1919, s. 90 - 91.

(2) Türkiye Sosyalist Fırkası faaliyetleri için bak: Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akım!ar** (1908 - 1925), Ankara, 1967, s. 48 - 57. Partinin programı için bak: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler** (1859 - 1952), İstanbul, 1952, s. 463 - 467.

Türkiye Sosyalist Fırkası II. Enternasyonal'le de ilişki kurmuş, 1919'da Bern'de toplanan «Beynelmilel Amele ve Sosyalist Konferansı»na Dr. Refik Nevzat ve Hasan Sadi'yi göndermişti.

1921 yılı sonlarına doğru parti dağılmaya başlamıştı. Hüseyin Hilmi'nin partiyi tek başına yönetmeye kalkışması aydınları partiden ayrılmaya sevketmişti. Bu arada yeni kuruluşlar ortaya çıkmış, bir kısım taramvay işçisi Müstakil Sosyalist Fırka'yı kurmuş, diğer bir kısmı İşçileri Siyanet Cemiyeti'ne girmişti. Parti Hüseyin Hilmi'nin öldürülüşüyle de büsbütün siyasal yaşamdan silinmişti.

Türkiye Sosyalist Fırkası 28 Nisan 1919'da parti yayın organı olarak İdrak gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Gazetenin ilk nüshasında yayınlanan beyannameden de çıkarılabileceği gibi sosyalizmle islâmiyet bağdaştırılmaya çalışılmış, «din-i mübîn-i İslâm da, sosyalizm esasâtını sarâhaten tesbit etmiş, Türk an'anâtı da birçok sosyalist fikirleri muhtevî bulunmuştur» denilmişti. Yine aynı sayıda İslâm sosyalizmi doğrultusunda şu fikirler ileri sürülmüştü:

> «Memleketimiz ezelî bir sosyalist memleketidir. Şer'i mübîn-i Ahmedî ise esasen ahkâm-ı münîfesiyle bir sosyalist düstûrudur. Ve bu düstûra tamamen riayet olundukça, ahkâm-ı şer'iyye beynelhak muta' kaldıkça bu millet refah içinde yaşamıştır.» (3)

33 sayı çıkan İdrak gazetesi yanısıra, Türkiye Sosyalist Fırkası risaleler yayımlamayı düşünmüştü. Bunların ilki «En Büyük Kuvvet» adını taşımaktaydı (4). 16 sayfalık bu kitapçığın girişinde bu tür bir yayın faaliyetine neden gerek duyulduğu şöyle açıklanıyordu: (5)

> «Eczanelerde satılan ilâçlar hastalıklara deva olduğu gibi, kütüphanelerde satılan kitaplar da insanların cehaletine bir deva olmak gerekir. Oysa, paraca fakir olan işçi, cehaletin de son tabakasında bulunduğu halde, bütün Babıâli kitapçılarını dolaşsa, derdine deva olabilecek bir tek kitap bulamaz. Hocaların okudukları ilim kitaplarından başka, asıl

(3) **İdrak Gazetesi,** 28 Nisan 1335/1919.
(4) **En Büyük Kuvvet,** İstanbul, Şems Matbaası, 1336 (1920).
(5) Kitapçıkla ilgili ayrıntılı bilgi için bak: A. Cerrahoğlu, «Türkiye Sosyalist Fırkasının İlk Broşürü», **Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı,** İstanbul, 1975, s. 440 - 445.

halkın elinde dolaşan kitaplar, umumiyetle, bayağı, pis, sevda yahut cinayet ve zabıta romanlarıdır. İşçi bu fena kitapları okumaktan sakınmalıdır. Çünkü bu kitaplar adamı eğlendirmek bahanesiyle, iyice zehirler ve aptallaştırır. İşçi öyle bir şey okumalı ki, kendisine her gün yeni fikir versin, aklını açsın ona ilerlemek ve kuvvetlendirmek yolunu göstersin.

İşte, Türkiye Sosyalist Fırkası, işçinin bu ihtiyacını sağlamak için, doğrudan doğruya hayat meselelerinden bahseden, gayet sade yazılmış, küçük, ucuz broşürler yayınlamaya karar verdi. Eminiz ki, bütün arkadaşlar bu teşebbüsü takdir edecekler ve çıkacak broşürleri seve seve okuyacaklardır.»

Yayınlanan iki numaralı risale «Sosyalistlik Nedir?» başlığını taşıyordu. İstanbul Belediye Kütüphanesi Eski Türkçe Eserler Katoloğunda K 3448 numarayla kayıtlı olan ve bugüne dek literatürde sözü edilmeyen 32 sayfalık bu kitapçık Türkiye Sosyalist Fırkasının sosyalizm anlayışına açıklık kazandırıyor ve Türkiye'de ilk olarak **emek-değer ve artık-değer kuramlarını** somut örneklerle açıklamaya çalışıyordu. Risaleyi tam metin olarak sunuyoruz.

TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI NEŞRİYATINDAN
Adet : 2

SOSYALİSTLİK NEDİR?

Nüshası 10 kuruştur.
Her hakkı mahfuz, mühürsüz nüshaları sahtedir.
İSTANBUL 1290 - 1336 Haziran

Şemş Matbaası

MUKADDİME

İnsanlar, biraz daha yaşamak, biraz daha mesut olmak isterler ve bu uğurda, kavgadan, çarpışmadan çekinmezler. Fakat iyi insanlar yanında fenaları da vardır. Bunlar da, başkasının ekmeğine, saadetine göz dikerler, herkesi kendi emirleri altında bulundurmak, esir gibi çalıştırmak isterler. Tabiî mazlum kimseler, bu şerirlerin zulmüne muvakkat bir zaman için katlanırlar, nihayet mallarını ve canlarını kurtarmaya çalışırlar. İşte Hazret-i Âdem'den beri, insanlar arasında zuhur eden kavgaların, muharebelerin esas sebebi budur.

Bütün tarih, zâlimler ile mazlumların, hâkimler ile mahkûmların, zenginler ile fakirlerin, yani açlar ile tokların mücadeleleri ile doludur. Bundan anlaşılıyor ki, sefalet, açlık yeni bir şey değildir. Eski zamanlarda da açlıktan zulümden ölenler vardı. Fakat insanların sefaleti hiç bir zaman bugünkü kadar elim ve feci değildi. Eskiden çalışan kimseler ister esir, ister köle, ister hizmetçi olsun hem kendilerini, hem de ailelerini geçindirebiliyorlardı. Fakat bugün öyle mi? Bugün her çalışan, ailesinden vazgeçtik, hiç olmazsa kendi karnını doyurabiliyor mu? Ne gezer!

Bugün tarihlerin daha kaydetmediği feci bir devirde yaşıyoruz. Öyle bir devir ki, yalnız paranın hüküm sürdüğü, her şeyin paraya, hem de pek çok paraya, mütmiş sermayelere mütevakkıf olduğu bir devr-i menhus.

Bu zamanda say nedir? Bir hiç, ehemmiyeti olmayan kıymetsiz bir şey.

Amele? Pazusu, kuvveti, işi satın alınmış bir esir.. Bütün gün, bazen on, bazen on beş saat çalışmaya mahkûm bir zavallı değil midir?

Buna rağmen, acaba âtisi emin mi? Acaba yarın da aynı meşakkatle hatta daha ziyade bir fedakârlıkla ekmeğini tedarik edebilecek mi? Kim bilir?

Yalnız şunu biliyoruz ki, patronlar arzu ettikleri zaman herhangi bir ameleyi kulağından tutup sokağa fırlatıyorlar.

Eski zamanlarda, hatta çok ilerisine gitmeyelim, bundan elli, hatta otuz sene evvel bir sanat sahibi yalnız başına minimini dükkânıyla bir aileyi ferah ferah geçindirebiliyordu. Ve böyle orta halli kimseler nâdir değil, kesir idi.

Fakat bugün, bu zavallılar da büyük büyük fabrikaların karşısında muvaffak olamayarak dükkânlarını kapayıp fabrikalara iltica ederek amele olmuyorlar mı?

Son zamanlarda her memlekette halkın yüzde doksanı böyle sefil kalmış, amele olmuştur. Bunlara Avrupalılar **proleter** diyorlar? Ne demektir bilir miyiz? **Evlâtlarından başka sermayesi olmayan sefiller** demektir. Hakikaten amelelerin bugünkü sefaletini tasvir için bundan iyi bir kelime bulmak müşküldür. Amelenin hayatını isterseniz başka bir cümle ile daha söyleyelim. **Ölecek kadar çok çalışmak, ölmeyecek derecede az yemek.**

Halbuki dünyada mevcut bütün servetleri vücuda getiren şey para değil sâydır. Patronlar, zenginler değil, çalışanlardır. İşte bu hakikati sosyalistlik meydana çıkardı ve bütün amelelere kendi haklarını öğretmeye kalktı. Artık bu devrin yalanlarını birer birer teşhir ederek, bütün insanların saadetini temin edecek âdil ve yeni bir devir ikâme etmek zamanı geldi. Ey çalışanlar! Kendi hakkınızı istirdat için, evlâtlarınıza, hafitlerinize, beşeriyete mesud bir devir bahş etmek için artık el ele vererek yürüyünüz.

Bu minimini kitabı beş kısma ayırdık:

1-nci kısımda biraz tarihden bahsedeceğiz. Eski zamanlarda nasıl çalışıldığını, nasıl geçinildiğini ve bu devrin nasıl bittiğini göstereceğiz.

2-nci kısımda, bugünkü (sermayedarlık) devrini izah edeceğiz.

3-ncü kısımda, bu devirde amele hayatını, amelelerin sefaletini bildireceğiz.

4-ncü kısımda, amelelerin uyandığından bahsettikten sonra.

5-nci kısımda (müstakbel devir)in nasıl olması lâzım geldiğini ve nasıl olacağını anlatacağız.

— 1 —

1. «ESKİ DEVİR» VE BİRAZ TARİH

Bidayette insan, bir hayvan gibi, ot, ağaç yaprakları ilah. gibi mahsulât-ı tabiiye ile geçinirdi. Bilâhare âlât ve edevât icadederek balıkçılık, avcılık etmeye, daha sonra çobanlık, çiftçilik ile yaşamaya başladı ve nihayet sanatkâr oldu. Bunlar hep yavaş yavaş oldu. Yani insan tekamül etti. El'an da etmek üzere mütemadiyen akan bir nehir suları gibi terakki ederek akıp gidiyor.

Mühim olan bir nokta daha var. İnsan hiç bir zaman yalnız yaşamamıştır. Her dâim ya bir kabile veya bir aşiret içinde, yahud da köy veya şehir dahilinde yani insanlar arasında yaşamıştır.

Çobanlık devrinde, hayvanları otlatacak toprak bir şahsın malı olmayıp kabile veya aşiretin, yani umûmun malı idi. Bugünkü gibi eşhâsın malı yoktu. Sonra insanlar için çiftçilik hayatı başlar. Toprak ekilip biçilir, mahsulât ile geçinilir. Bu devirde toprak umûmun malı olamaz; zira herkes kendi ektiğini kendi biçmek ister. Bir köylü ufacık tarlasını ailesiyle eker biçer ve mahsulâtını başkasına vermek istemez. Eğer toprak kendisinin olmaz ise, çiftçi çok çalışmaz. Onun için ziraatte, yani çiftçilikte, toprak çiftçinin mülkü olmak lâzımdır. Yani bu hayatta (mülkiyet-i ferdiyye) lâzımdır.

Bu hali bütün kavimlerde görüyoruz. Çobanlık eden bir kavim veya kabilede «iştirak» var iken, yani toprak herkesin malı iken, o kabile veya kavim çobanlıktan vazgeçip çiftçi olmaya başlayınca toprakta artık «iştirak» kalmıyor. «Mülk-ü şahsî» devri başlıyor.

İnsanlar bilâhare sanat veya esnaflığa başlarlar. Bu zamanda da mülk, şahsî olmak lâzımdır. Bir esnaf veya sanat sahibi kendi mahareti ile, kendi çalışmasıyla, hem kendini, hem de ailesini geçindirebilir. Bir esnaf ne kadar çok çalışırsa o kadar terfi edebilir ve o kadar zengin olur.

Bu devirde bir çiftçi veya bir sanatkâr kendi pazu ve kuvvetiyle hem kendisini, hem de ailesini geçindirebilir. Refah ve saadet ile yaşayabilirdi.

Tabiî bu zamanlarda da açlar, sefiller vardı. Fakat bu pek nâdir idi. Bugünkü gibi umumî bir şey değildi.

İnsanların bu az çok musavat devri evvelâ Avrupa'nın garp taraflarında, bilhassa İngiltere, Fransa ve Hollanda'da bozulmaya başladı. Ve sonra yavaş yavaş Şark'a

doğru ilerledi. Bu felâket bizim memleketimize de on beş yirmi sene evvel sokuldu. Bu son zamanlarda ise dehşet ve vahşetle hüküm sürmeye başlıyor.

Şimdi bu devrin ne gibi esbâb ile değiştiğini anlatalım:

Bundan üç, dört yüz sene evvel Garbî Avrupa, yani İngiltere, Fransa, Hollanda'nın vaziyetini görelim:

1 — Eskiden «Ehl-i salib» namı altında papaların teşvikiyle Avrupa'nın Hıristiyanları, Kudüs'ü Müslümanlardan almak için İslâm diyarı üzerine yürüyerek beyhude yere milyonlarca insan kanına girmişlerdi. Garb'ın Şark ile bu teması, Garplılara pek çok yeni şeyler öğretti. Ve az zaman içinde Avrupa Şark memleketlerinde çıkan mamulat ve mahsulatı arzu etmeye başladı. Birçok Venedik, Fransız, İngiliz tüccarları Türkiye'ye gelip Hindistan'ın Arab'ın, Bağdad'ın, Suriye'nin, Mısır'ın emvâl ve eşyasını satın alırlar ve memleketlerine götürüp satarlardı. Artık Akdeniz'i bütün gemiciler mekik gibi dokuyorlardı. Fakat bu zamanlarda fikirler dahi ilerledi. Dünyanın yuvarlak olduğu nazariyesi ortaya çıktı. Pek çok kişiler dediler ki: «Eğer dünya yuvarlak ise Hindistan'a Şark'tan, yani Türkiye'den, İran'dan gideceğimize Garb'tan gemilerle gidebiliriz.» Bu kanaat büyümeye başladı. (Pusula) denilen ve gemicilerce istimal edilen alet de icad edilmişti. Birçok cesur gemiciler, pusula sayesinde engin denizlere açılarak Hindistan'ı aramaya koyuldular. Bu suretle yeni yeni memleketler, Afrika, Amerika, Hindistan keşfedildi. Hindistan'ın zenginliği zaten dillerde destan idi. Amerika, Afrika dahi bazı cihetlerce Hindistan'dan aşağı kalmıyordu. Bu suretle bu yeni memleketlerin servetleri sel gibi Avrupa'ya akmaya başladı.

2 — Bu devirde bu memleketlerin her tarafında derebeyleri vardı. Krallar, dinlemezler, ahaliyi soyarlar, bir nevi padişahlık ederlerdi. Krallar da tabiî bu isyan eden beyleri tedibe kalkarlardı.

O esnada pusula gibi, barut ve top da icad edildi. Krallar derebeylerden daha zengin oldukları için muntazam kıt'alar teşkil ederek top istimaliyle derebeyleri tenkil ve tedip ettiler. İşte bir taraftan yeni yeni kıtalar keşfedilerek bu memleketlere servet ve sâman yağarken, diğer taraftan da derebeylik devri nihayet bularak muntazam ve metin hükümetler teessüse başladı. Bu yeni memleketlerin servetini naklet-mek için büyük ve çok gemiye ihtiyaç var idi. Bu da herkesin kârı değildi, çok paraya müftekir idi. Şu ihtiyaç sebebiyle bir zengin sınıf türedi. Bu zenginler hükümetin himayesine muhtaçtılar. Krallar da bu zenginlerin parasına muhtaçtılar. O tarihten itibaren zenginler ile krallar elele verdiler. Ve bâdema hükümetler, bütün halkın ihtiyacatını düşünmek için değil, fakat yalnız zengin sınıfı himaye etmek için çalışmaya başladılar. Ve el'an da öyledir.

Sermayedarlar krallara ikraz ettikleri paraya mukabil, onları denizlerde asayişi temin için sefâin-i harbiye inşasına vesait-i nakliyeyi tevsi'e, yeni dünyada yeni yeni memleketler zabt ve istilâsına teşvik ve sevk ederlerdi. Görülüyor ki, bugünkü sermayedar devletler, muazzam servetlerinin kısm-ı âzamını, az medenî memleketleri soymakta, korsanlıkta, esir ticaretiyle, muharebat-ı ticariye ile temin etmişlerdir.

* * *

İşte ihtiraat ve keşfiyat diye tarihlerde tantana ile ilân edilen şeylerin ilk neticesi: Yeni yeni memleketlerin servet ve sâmanının Avrupa'ya nakledilmesi, hükümet-i müstebidenin tesisi ve bu hükümetin, bütün halkın menâfiini düşünecek yerde yeni teessüs eden sermayedarların menâfiini düşünmesi, yani hükümetlerin burjuva hükümeti olmasıdır. İkinci neticesine gelince: Yeni yeni kıtalar keşfedilmekle Avrupa hükümetlerinin sanayi'ine yeni yeni müşteriler peyda oldu. Yani yeni dünyanın zahiresini, servetini alıp ve yerine mamulât vermek lâzım geldi. Aradaki mesafe uzun olduğu için sevkiyatı külliyetli miktarda yapmak yani büyük büyük destegâhlar yapmak külliyetli miktarda imalât vücuda getirmek, çok miktarda sefâin inşa etmek lâzım geliyordu.

Herhangi bir servet vücuda getirmek için 1 — madde-i iptidaiyye, 2 — âlât ve edevât, 3 — sây lâzımdır. Yeni zenginler, hem madde-i iptidaiyyeyi, hem de âlât ve edevâtı tedarik edebilirlerdi. Fakat müşkül olan nokta (sây) yani (amele) bulmakta idi. Zira o âna kadar bugün amele dediğimiz zavallılar yoktu. Herkes müstakilen çalışır, ne vücuda getirirse onunla geçinirdi. Fakat gidip de sây'inin kuvvetini kiraya vermezdi. Onun için sermayedarlar müşkül bir vaziyette kaldılar. Fakat bir vakıa imdatlarına yetişti: köylerden şehirlere doğru bir muhaceret başladı: Yersiz yurtsuz kalan birçoğu zavallı köylüler şehirlere ilticaya mecbur oldular, ellerinde ne âlât vardı ne de toprak. Binaenaleyh zenginlerin, sermayedarların kendilerine teklif ettiği şartı kabul ettiler, onların hizmetlerine girerek amele oldular.

Bu muhaceretin sebepleri şu idi: Evvelâ yeni dünyadan en çok gelen şey zahire idi. Yeni dünyaya en ziyade gönderilmesi lâzım gelen şey de kumaş idi. Bu da mâlum ya en ziyade yünden imal olunur. Sâniyen o zamana kadar köylüler, çiftçiler müsavat yaşadıklarından ve ellerinde biriken fazla miktar zahireyi sattıklarından biraz para, servet sahibi idiler. Derebeyler hem bu biçarelerin ellerindeki parayı gasbetmek, hem de tarlaları mera haline koyup hayvan yetiştirip yününü pahalıya satmak için, yani bir taşla iki kuş vurmak için, maiyyetinde, esaretinde bulunan birçok zavallıları, yukarıda söylediğimiz gibi, mülklerinden cebren uzaklaştırıp, arazilerini zabtetmişlerdi.

İşte sermayedarlık dediğimiz bu yeni devir, şu suretle, yani kendi sâyleriyle, kendi âlât ve edevâtıyla, kendi mülkleriyle geçinen insanlardan vesait-i imal ve taayyüşlerini almakla başladı. Ve bütün şiddetiyle devam etti. Bu fevkalâde mühim bir inkılâptır. Ve tarihin en hunhar, en zalim bir inkılâbıdır.

— 2 —

2. SERMAYERDARLIK DEVRİ

Bu mebhasta «sermayedarlık» denilen bu yeni devrin esaslarını göstereceğiz. Ve neticede herkes anlayacak ki, bugün milyonlarca servete malik olup büyük büyük fabrikalar, bankalar, şirketler, şimendiferler vücuda getiren kimseler amelenin hakkını çalmaktan başka bir şey yapmıyorlar. Halbuki bu servetler doğrudan doğruya amelenin sây'inden doğmuştur.

* * *

Geçen mebhasta söylediğimiz vechile yeni dünyanın keşfiyle ticaret büyümüş ve büyük büyük tüccarlar türemeye başlamıştı. Fakat eldeki vesaitle, yani destegâhlarla bu yeni memleketlerin ihtiyacatı tatmin edilemiyordu. Nihayet «buhar» keşfedildi. Ve buhar kuvvetiyle işleyen makineler inşası mümkün bir hale geldi. Şu suretle yani makinecilikle başlayan bu devir büsbütün tevessü etti.

Eskiden insanlar yaşayışlarına göre muhtelif derecelere ayrılmıştı. Faraza kurûn-u vüstâ denilen devirlerde evvelâ senyörler veyahut şövalyeler, yani derebeyler, sonra bunların maiyeti, daha sonra kendi kendine yaşayabilen kimseler (ki bunlara o devirde efendi veyahut ağa derlerdi) nihayet memluklar gelirdi. Bu sınıfların her biri de birkaç dereceye ayrılmıştı. Yani evvelâ büyük bir derebeyi vardı, bunun da himayesinde birkaç derebeyi bulunurdu. Halbuki bu yeni devirde bu sınıflar kalktı. Kala kala bir taraftan büyük sermayedarlar diğer taraftan ameleler ve bunların arasında da vaktiyle ufak bir servet sahibi olup elindeki sanatı ile geçinen küçük tâcirler, küçük faizciler, köylüler ve saire bir sınıf kaldı. Fakat bu sınıf makineciliğin dehşetli terakkisi karşısında iş göremeyerek iflas etmeye ve nihayet amele olmaya mahkûm idiler. Netice öyle oldu, yahut olmak üzeredir.

* * *

Herhangi bir eşyayı vücuda getirmek için, evvelce de söyledik üç şey lâzımdır.

1. Madde-i iptidâiyye
2. âlât ve edevât, yani fabrika ve makineler
3. sây yani iş

Bir sermayedar, veyahut misalimize muvafık gelmek için bir fabrikacı diyelim, elde etmek istediği büyük bir kârı bu üç esastan acaba hangisi ile temin edebilir? Bunu araştıralım:

1. Madde-i iptidâiyye: Bir fabrikatör, meselâ bir kumaş fabrikasının sahibi, fabrikası için lüzumu olan yünü ekseriya piyasadan tedarik eder. Bazen yünü, diğer tüccarlardan daha ucuza maleder. Ve neticede onlardan daha ziyade kazanır fakat bu farkın bırakacağı kâr, fabrikatöre gelmez, ve onun asıl kazancı bu farktan mütevellit kâr değildir.

Bazen fabrikatör lüzumu olan yünü vâsi malikanelerinde yetiştirdiği hayvanattan alır. Fakat bu ona yine çok kâr temin etmez. Zira fabrikacılık etmese de, bu yünü piyasada satsa o kârı yine temin edebilir. Binaenaleyh bu suretle hasıl olacak kâr dahi onun esas geliri değildir. Netice şudur ki, bir fabrikatör, mevâdd-ı iptidâiyyeden çok bir kâr temin etmez ve bu, onun asıl kârı değildir.

2. Gelelim âlât ve edevât esasına: Acaba, patronun kârı makinelerin iyi ve yeni keşfedilmiş olmasında mıdır Farz edelim ki Ahmet efendinin kumaş fabrikasındaki makineler oldukça eskidir ve saatte 10 metre kumaş yapar; halbuki Yorgi efendinin fabrikasında makineler son sistemdir ve saatte 20 metre kumaş imal eder. Bu takdirde Yorgi efendi Ahmet efendiden çok fazla kazanacaktır, bu tabiidir. Fakat şu hal de muvakkattır. Zira, Ahmet efendi, Yorgi efendi ile rekabet edemeyeceğini anlayınca ya fabrikasını kapatacak, veyahut son bir sermaye vaz' ederek o da son sistem makineleri tedarik edecektir. Ve bu takdirde iki fabrikatörün de kârı aynı miktarda olacaktır, değil mi?

Görülüyor ki, makinelerin yeni olması **bidayette** sahibine değerinden fazla bir kâr bırakır; fakat her fabrikatör, rakibine yetişmek için aynı makineleri veyahut daha yenileri tedarik etmek mecburiyetinde kalacağı ve neticede muvaffak olacağı için, makinelerin yeni olmasından dolayı hasıl olan kâr da muvakkattır, daimi değildir. Binaenaleyh katiyetle diyebiliriz ki bu ikinci esas da fabrikatörün asıl kârını temin etmez.

Üçüncü noktaya geçmeden evvel, makinelerde her gün husule gelen terakki ve teceddüdün tesirlerini muhtasaran izah edelim: Eskiden bir iş husule getirmek için lâzım gelen bu üç maddenin en ehemmiyetsiz kısmı bu ikinci nokta idi. Zira: destegâhlar hep aynı destegâh idi, binaenaleyh bir sanatkâr, bir destegâh tedarik edince, onu eskiyinceye, kırılıncaya kadar kullanabilirdi. Onun için, en mühim nokta kendi ve çıraklarının karnını doyurmak idi. Halbuki bugün, makineler her gün değişmek, her gün daha yenileriyle tebdil edilmek tehlikesi karşısındadır. Binaenaleyh herhangi bir işte en mühim cihet makine tedarikindedir. Tabii o iş için lâzım gelen sermayenin yüzde 80'i âlât ve edevât tedarikine, yüzde 10'u madde-i iptidâiyye ve yüzde 10'u da amele tedarikine sarf olunmaktadır: İşte bu nokta bugün sermayedarları dehşetle tehdit etmekte ve birçoklarını iflasa mahkûm etmektedir. Binaenaleyh, âlât ve edevât yani makine ve binanın fabrikatöre mühim ve daimi bir kâr bıraktığını zannetmek mühim bir hata olur.

Gelelim üçüncü esasa, yani ameleye :

Fabrikatör, fabrikasında meselâ 100 amele istihdam eder. Bir amele meselâ saatte vasatî olarak 15 metre kumaş imal eder. Patron ameleye yövmiye bir lira vererek onu günde lâkal 10 saat çalıştırır. 100 amele bir saatte 1500 metre ve 10 saatte 15.000 metre kumaş imal eder. Patron bu kumaşın metresini 1 liradan satmış olsa 15.000 lira eder. Şimdi bu eşyayı istihsal için ne kadar masraf ettiğini düşünelim:

15.000 metre kumaş için 4500 lira mevâdd-ı iptidâiyye yani, yün, kömür vesaire sarf ettiğini farz edelim. 4500 lira da fabrika inşası için vaz' ettiği meblağı itfa için bir tarafa ayırdığını tasavvur edelim. 100 amelenin beherine yövmiye 1 lira, hatta bir buçuk, hatta hatta 2 lira vermiş olsa ki 200 lira eder, masrafı 9200 lira etmiş olur. Ve kendi kesesine yövmî 5800 lira ayırmış olur. Bu bir misaldir, erkâm-ı kat'i değildir, fakat bir hakikattir, patronun bu nisbette bir kâr temin ettiği muhakkaktır.

Şimdi, ey kâriler, ey zavallı çalışanlar, sizlere sorarım, bu müthiş kâr nedir? Neden fabrikatörün olsun? Bunu söyleyiniz.

İhtimal dersiniz ki, bu onun sermayesinin hakkıdır. Fakat sizlere yukarıda dedikdi ki, ilk sermayedarlar o serveti zaten ameleyi soyarak, onları çırçıplak bırakarak elde etmişlerdir. Bugünkü sermayedarlar da onların ahfâdı değil midir? Hiç bir hakları olmadığı halde, mahzâ onların sulblerinden dünyaya geldikleri için o servete konmuşlar ve pederlerinin mesleklerine, yani ameleyi şu söylediğimiz surette soymak mesleğine koyulmuşlardır. Halbuki bu zikrettiğimiz kâr, doğrudan doğruya amelenin çalışmasından vücuda gelmiştir ve amele patron denilen o hâinin elinden kurtulsa, kendi ecdadından çalınmış ve sermaye denilen o vasıtayı istirdad etse şüphesiz o kâr kendine ait kalır değil mi?

İşte ey çalışanlar! Bugün dehşetle, felâketle hüküm sürmeye başlayan bu devrin esası budur. Patron, bütün servetini amelenin o günkü sây'inin kuvvetini kira-

lamakla elde eder. Yani, amelenin hakkını benimser. Halbuki yukarda patronun kasasına girdiğini söylediğimiz o 5800 lira doğrudan doğruya amelenin hakkıdır. Patronun hakkı olsa olsa, 100 ameleden beherinin hisserine isabet eden miktar kadardır. Bunu kat'iyyen biliniz. Yakında neşredeceğimiz «Sermaye Saltanatı» ünvanlı kitapta bu hususları daha etraflı ve daha fennî bir surette izah edeceğiz ve o zaman patronların irtikâb ettikleri haksızlığı daha sarih bir surette göstereceğiz.

* * *

Görüyoruz ki, patronun yegâne kârı, amelenin hakkından gasbedilen miktardır. Binaenaleyh Avrupa'nın patronları aşağıda göreceğimiz vechile, uyanan ve hakkını isteyen amelelerin bu haklı davalarından kurtulmak ve bu menhus işlerine daha vüs'atle devam etmek için başka bir çare bulmuşlardır: Şark memleketlerini soymak.

Evet, şark memleketlerine çünki buralarda amele daha kanaatkâr, temin-i maişet daha kolay, amele ücreti daha az, mevâdd-ı iptidâiyye çok. Binaenaleyh buraları sermayedarların çoktan arayıp da bulamadıkları yerlerdir. Bu devrin sihirbaz bir müessiri daha vardır: Her gittiği yere medeniyet denilen iğrençlikleri götürürler. Ve insanlarda birçok yeni ihtiyaçlar uyandırır, tabii bu ihtiyaçları gidermek için vesaiti de onlara temin eder, onları zâhiren zengin eder, fakat hakikatte onları esir eder, kendi hesabına çalıştırır ve onlara muvakkaten bahşettiği ufak tefek servetçikleri dahi bilâhare tekrar toplar.

İşte memleketimiz, Türkiye, bundan yirmi otuz sene evvelsine gelinceye kadar, kendi yağıyla kendi kavrulur, az çok müsavat bir memleket iken (Türkiye'nin bugüne kadar olan en büyük felâket ve sefaletleri asırlardan beri tevâlî eden muharebelerden mütevellittir. Bu hususu bırakalım) şimdi, sermayedarlık devrinin memleketimize duhulüyle hakikî sefalete maruz kalmıştır. Avrupa'da hüküm süren açlık ve sefalet memleketimizde de hüküm sürmeye başlamıştır.

Görüyorsunuz ki, millî sanatlarımız artık iş görmüyor. Eskiden Türkiye'nin en müsavat geçinen insanları, sarraçları, kunduracıları, dokumacıları, bugün hepsi birer birer iflas ediyorlar.

— 3 —

AMELE HAYATI

Eski zamanlarda, krallar, beyler ahaliye çok zulmederlerdi. Buna şüphe yok. Meselâ Mısır'ın firavunları yüzbinlerce halkı evlerinden, barklarından uzaklaştırarak Mısır çöllerinde, o dehşetli ehramları vücuda getirmek için cebren, kahren çalıştırırlardı. Ve bu esnada bu zavallıların birçokları telef olurdu. Fakat bugünkü devrin zâlimleri, yani sermayedarları, Mısır firavunlarından, kadim Roma (Neron)larından daha ziyade cevr-ü cefâ ediyorlar.

Bugün umum insanların yüzde doksanı ameledir, esirdir, sefildir, perişandır.

Sermayedarlık devri insanlarda ne aile, ne ahlâk, ne itikat, ne muhit, ne de saadet bırakmıştır.

Bugün bir amele bütün gün çalışmakla hadd-ı asgarî dört kişiden ibaret olan ailesi halkını kat'iyyen geçindiremez. Bir taraftan zevcesi, diğer taraftan çocukları, fabrikalara giderek çalışmak mecburiyetinde kalırlar.

1 — Bir aile şimdiye kadar reisinin, erkeğinin idaresiyle parasıyla geçinirdi. Halbuki şimdi, herbiri ayrı bir fabrikaya girerek, herbiri kendi başının çaresini aramakla meşguldur. Ancak bir kız, bir çocuk, valde ve pederinin muavenetinden mahrumdur. Şevkatinden, terbiyesinden, ihtimâmından keza. Binaenaleyh kendini müstakil addeder ve aile reisine karşı hiç bir itaat, hatta merbutiyet hissetmez. Zevce de aynı vaziyettedir, zevcinin himayesinden çıkmıştır. Tıpkı düşman önünde muzmahil ve perişan olmuş bir ordu efrâdı gibi, herkes kendi derdinde, herkes kendi maişetini, hayatını temin etmekle meşgul. Artık eski aile teşkilâtı bozulmuş, eski aile ocağı sönmüştür.

Hissî olan bütün aile münasebâtı artık maddî bir hale gelmiştir. On dört yaşındaki bir çocuk, on yaşındaki bir kız, akşama eve ekmek, yiyecek getirmezse, eve giremez. Avrupa'nın bu felâketi yavaş yavaş bizde de başlıyor. Tabii hissediyorsunuz.

2 — Artık insanlara hâkim olan yalnız paradır. Aç ve sefil kalmış bir insanın gözünde artık ahlâk, din kalmaz. O yalnız karnını doyurmasını, üstüne eski püskü bir şey giymesini ister. Ne namus, ne edep, ne terbiye bilir.

3 — İnsanları idare edecek böyle mânevî kuvvetler çürüyünce, bir taraftan da ihtiyaç başgösterince, insan hem yalan söyler, hem dolandırır, hem çalar, hem de nihayet cinayet işler. Bugün serhoşluğun, hırsızlığın, caniliğin, katilliğin bu derece tekessür etmesine sebep başka bir şey değildir. Bugünkü devr-i iktisadî ve içtimâî neticesinde husule gelen ihtiyaçtır.

4 — Bugün Londra, Paris, Almanya, İngiltere, Belçika, İtalya, Avusturya'nın birçok sanayi şehirlerinde ameleler yukarıda söylediğimiz vechile sefildir, perişandır. Bu yerlerde ameleleri en çok tehdit eden diğer bir mesele daha var: Mesken buhranı ve (...). İzdiham-ı iskân bizde de son zamanlarda başgösterdiği gibi o derece ki bir odada yedi sekiz kişi yatmaya mecbur olurlar. Bunun neticesini söylemeye bilmeyiz hacet var mı? Hastalık, verem....

5 — İyi yemeyen, istirahat edemeyen, sıhhate muzır yerlerde yatan kimselerin dimağları da hiç şüphesiz çürür. Ahmak budala olur ve nihayet tecennüm eder.

6 — Bu devrin en fena bir neticesi de fuhuştur. Erkeğin muavenetinden mahrum kalıp da kendi sây'inin semeresiyle geçinemeyen pek çok namuslu kadınlar neticede fuhuşa sülûk ederler. Memleketimizde de başlayan bu felâket ne derece elimdir, herkes takdir eder.

Sermayedarlık devrinin amele ve insanlar üzerinde vücuda getirdiği feci ve elim tesiratı daha ziyade izah etmeye bilmeyiz hacet var mı? Bu kitabı okuyanlar zannederiz ki, insanların bugünkü sefaletine bizim kadar ve belki de bizden ziyade vâkıftırlar. Hülâsa: Bu devir, insanlardan saadet ve huzuru kaldırmış, sefalet ve felâket getirmiştir.

— 4 —

AMELENİN UYANMASI

Ameleler, «sermayedarlık» devrinin daha bidayetinde tehlikeyi hissetmişler ve o zamandan beri müdafaa ve mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadeleyi üç noktaya ayırmak mümkündür.

1 — Bidayette amelelerin hayatı münferittir. Yani şurada burada birkaç vakıa ceryan eder. Sonra bir imalâthane dahilinde daha sonra da bir şehir dahilinde aynı sanatta çalışan bütün ameleler ittifak ederler.

Bunlar tecavüzlerini yalnız bu usul-u istihsale hasretmemişlerdir, kendilerine rekabet eden eşya-ı ecnebiyyeyi, makineleri tahrib, fabrikaları ihrâk etmişlerdir. Mamafih, amele sınıfı, aralarında mevcut olan rekabet dolayısıyla bu hareketlerinde gayr-ı muntazam ve dağınıktırlar.

2 — İkinci safhada amelelerin birleştikleri vâkidir. Fakat şu hareket, amelelerin ittihad-ı zâtillerinden ziyade, sermayedarların gayelerine bir an evvel vusûl için ameleyi tahrik etmelerinden ileri gelir. Ve ameleler şu hareketleriyle hakiki düşmanları ile değil, fakat düşmanlarının düşmanlarıyle harb ederler. Eski devrin bakiyeleriyle, ufak emlak sahipleriyle, fabrikatör olmayan zenginlerin servetlerini tahrip ve ifna için uğraşırlar.

3 — Üçüncü safhada, yani son zamanlarda ameleler fevkalâde tekessür etmiş, sefaletleri ise tevessü etmiştir. Binaenaleyh kesif kitleler halinde birleşirler ve kuvvetlerini takdir ederler. Makinecilikte husule gelen terakki, amelelerin maharetlerini izale edip bir alet mertebesine indirdiği için ameleler arasında hiç bir fark kalmaz ve aralarında tesanüt, ittifak kuvvet bulur.

Bugün ameleler her memlekette evvelâ sendikalar halinde, sonra da heyet-i müttehideler halinde birleşmişler ve nihayet vesait-i münakalede husule gelen terakki sebebiyle muhtelif memleketlerdeki amele teşkilâtlarıyle temasa gelerek beynelmilel bir teşkilât dahi vücuda getirmişlerdir.

Amele teşkilâtı her memlekette başka olmakla beraber, birçok hususatta, hatta ekser nukâtta yekdiğerine benzer.

Meselâ Fransa'da bir şehirde, aynı sanat erbâbı bir sendika vücuda getirirler; ve o şehrin bütün sendikaları birleşerek bir «iş borsası» teşkil eder, sonra bütün Fransa'da her sanat sendikası da ittihat ederek bir heyet-i müttehide husule gelir. Nihayet bütün heyet-i müttehidelerin de ittifakıyle bir merkez-i mesaî vücud bulur.

Bizim memleketimizde, kavânin-i Osmaniye sendika teşkilâtını men' etmiştir. Mamafih şu hal amelelerin birleşmelerine mâni olamamaktadır.

Ameleler kuvvetlerinden emin, her gün fazlalaşan bir kuvvetle haklarını istirdat için yürüyorlar. Neticede muvaffak olacakları tabiidir. Yalnız birleşmek ve birliğe sadık kalmak lâzımdır.

Ameleler bugüne kadar metaliblerinden birçoklarını istihsale muvaffak olmuşlardır. Bugün dünyanın her tarafında günde sekiz ve haftada kırk sekiz saat mesaî kabul edilmiştir. Hafta tatili ve hastaların yövmiyesi tediye ediliyor. Patronların ameleyi keyfî bir surette kovamamaları için tedabir ittihaz edilmiştir.. ilah... ve bu husu-

sat hükûmetlerce dahi kabul edilerek tamamî-i tatbiki taht-ı karara alınmıştır. Hatta Versay Sulh konferansı dahi bu husûsâtı ve bilhassa sekiz saat mesaîyi kabul etmiştir.

Maalesef Türkiye'de, hükûmet ve bu mesâil ile iştigal eden Nafıa nezareti henüz bütün memleketlerde en basit ve müteallin hukuktan mâdud olan amelelerin bu metâlibini takdir ve is'afetmiyor.

— 5 —

İSTİKBAL

Yukarıda, birinci bahiste demiştik ki, tarih bir tekâmüldür. Daima akan bir nehir gibi. Hayatta geriye dönmek yoktur. Filhakika insanlar evvelâ hayvanlar gibi, mahsulât-ı tabiiye ile geçinirlerken sonra, keşif ve icat ettikleri âlât ve edevât sayesinde balıkçılık, avcılık etmişler ve daha sonraları çiftçi ve sanatkâr olmuşlardır.

Kurûn-u vüstâ ortalarında vukua gelen ihtiraat ve keşfiyat neticesinde de, derebeylik zamanındaki insanların yaşayışları değişmiş ve bugünkü sermayedarlık devrinin ilk şekli vücuda gelmiştir.

Tabii sermayedarlık devri de tekamül etti ve bugünkü hale geldi. Bunun elbet yarını da var. Bu devrin terakki ve tekâmül ede ede yıkılacağı muhakkaktır.

1 — Bazı sihirbazlar, isterseniz ruh celb edenler diyelim, vardır, bunlar celb ve davet ettikleri cinlerin, perilerin karşısında bazen ne yapacaklarını bilemezler, şaşırırlar. Nihayet deli olurlar. Sermayedarlar da tıpkı bunun gibi, bugün bu karışık, çetin teşkilât karşısında şaşalıyorlar.

Otuz kırk seneden beri, biliyoruz ki, ticarî, sınaî ilah. birtakım buhranlar çıkar ve birçok sermayedarları mahv ve perişan eder. Bu buhranlar, bu devrin teşekkülü neticesidir. Hem de bu devrin bir an evvel yıkılmasına sebeb olurlar. Buhranlar, bugünkü devrin âdeta tâûnlarıdır. Cemiyet, buhran zamanında sanki hâl-i vahşete avdet eder ve sanayi, ticaret ölmüş mahvolmuş zannedilir. Bu buhranların sebebi pek âşikârdır: Bütün sermayedarlar bir yere gelip de istihsallerini müştereken tanzim etmezler, faraza bu memlekette 200 bin kişi vardır, bunlara şu kadar elbise, şu kadar kundura, şu kadar bilmem ne lâzımdır; binaenaleyh sen şu kadar kundura yap, ben şu kadar elbise yapayım demezler. Yalnız birbirlerine rekabeti düşünürler ve meselâ o memlekete 200 bin kat elbise lâzım iken 500 bin kat yaparlar. O memlekete lâzım olan diğer eşya imal edilmez. Hulâsa bu ve bunun gibi birçok esbâb tesiriyle buhranlar meydana çıkar ve mevcut mahsulâtın büyük bir kısmı mahvolur gider. Diğer taraftan birçok insanlar sefil ve perişan kalır. Halbuki o memleketin bütün ihtiyacı yegâne bir heyet veya teşkilât tarafından düşünülerek, bütün mesaî muntazam bir surette tanzim edilse ve süs nevinden ve cemiyet için muzır olan eşyanın istihsalinde çalışan ameleler oradan alınıp o cemiyete lâzım olan eşyanın imali için çalışsalar insanlar hiç aç kalırlar mı?

2 — Bu devrin yıkılmasını icab ettiren şeylerden ikincisi ise, evvelce de söylediğimiz gibi, bir taraftan mevcut bütün servetlerin yavaş yavaş mahdut ellerde birik-

mesi, diğer taraftan da amelelerin fazlalaşması, sefaletlerinin artmasıdır. Artık amele açtır, sefildir, perişandır, yarın için emin değildir. Bundan başka, büyük sermayedarlardan ve amelelerden başka diğer sınıf insanlar da açtır, hatta amelelerden daha perişandır. Bu hal devam edemez. İslah da edilemez. Yamana yamana artık yamanacak yeri kalmaz bir hale geldiği anda, kendiliğinden yıkılır.

Patronlar, sermayedarlar, bunu anlamışlardır, amelenin bu kadar sefalete düşmesini ve bir gün kendilerinin mahvolmalarını istemezler. Onun için ameleyi kandırmak için bazı desiseler düşünmüşlerdir: Bu da zâhiren ameleyi o fabrikanın veya müessesenin kârına iştirak ettirmektir. Bunu izah etmeye hacet yok. Bu bir el ile verip öbür el ile almaktan başka bir şey değildir. Buna rağmen bazı aptal patronlar bunu bile ameleye revâ görmezler. Fakat biz sosyalistler bundan memnunuz. Amelenin böyle riyâlarla, yalanlarla avutulmasını hoş görmeyiz. İsteriz ki, bu devir bütün dehşetiyle hüküm sürsün ve nihayet ademe karışsın.

Asıl mühim meseleye şimdi geldik. Bu devirden sonra nasıl bir devrin açılmasını istiyoruz? Bugün insanlar filhakika bir şeye sahip olabiliyorlar, yani mülk, mülk-ü şahsî vardır. Fakat ismen var, cismen yok. Çünki bir amele yemekten içmekten aciz, nerede kaldı ki, kazandığından bir şey arttırabilsin ve ileride zengin olabilsin. Böyle mülk-ü şahsînin olmasından ise olmaması elbet evlâdır.

Binaenaleyh bizim şimdilik istediğimiz belli başlı iki şeydir:

1 — Bugün insanlara lüzumu olan bütün eşyayı vücuda getirmek için kullanılan ve sermaye denilen, vasıtanın, şahısların ellerinden alınıp devlete verilmesidir. Yani bütün şirketler, fabrikalar, şimendiferler, madenler, vapurlar, hulâsa bütün müesseseler hükûmet tarafından idare edilmelidir. Çünki bu halde, amelenin hakkı çalınmamış, amelenin sây'inin bütün semeresi kendine kalmış olur.

2 — En büyük vasıta-i istihsal olan toprak da şahsın değil, hükûmetin, umûmun malı olmalıdır. Zaten İslâmiyet de bu esası kabul etmiş ve demiştir ki: «Malik ül mülk, yalnız cenab-ı haktır. İnsanlar toprağa mutasarrıftır, onu eker, biçerler, tagaddî ederler.» Binaenaleyh herkese lüzumu kadar toprak verilmek, lüzumundan fazlasını almak lâzımdır.

O cemiyete lüzumu olan bütün eşyanın istihsalini hükûmet tanzim eder, insanları derece-i iktidarlarına göre, çalıştırırsa dünyada bugün gördüğümüz sefaletler kısmen kalkmış olur. Çünkü bir defa lüzumsuz ve zâid eşyanın istihsali için çalışılmaz, sâniyen lüzumlu olan eşyanın da miktarını tayin ederek, lüzumu kadarı için çalışır, sâlisen böyle lüzumsuz veya lüzumundan fazla eşyanın istihsali için çalışılmayarak, insanların cem'î, makul ihtiyaçlarına lüzumu olan eşya tedarik edilmiş olur. Ve herkes de açlıktan, sefaletten kurtularak saadete kavuşur.

Tabii bu takdirde veraset gibi ancak bu devirde makul olabilen şeyler ortadan kalkar. Sosyalist metalibattan bu iki esaslı şart ihtimal bugün tahakkuk etmez. Fakat istikbalde edecektir.

Biz bu mesut devrin hulûlünü sabırsızlıkla bekliyoruz. Fakat bugün yapacak başka şeyler var; amele mütemadiyen sefalet çekiyor, her gün ölüm dakikaları geçiriyor. Binaenaleyh bir taraftan gayemize intizâr ededururken diğer cihetten bu sefaletin tahfifi çarelerini talep etmek lâzım. Bu metalib «Türkiye Sosyalist Fırkası» programında mevcuttur. Şurada bazılarını tekrar edelim:

1 — Günde 8 ve haftada 48 saat çalışmak, yani haftada bir gün istirahat etmek ve tatil yövmiyesini almak, hasta olanlara yövmiyelerini vermek.

2 — İşsiz kalanlara hükûmet tarafından iş bulmak.

3 — Hadd-ı asgarî yövmiye hükûmetçe tesbit edilmek.

4 — Patronların ameleyi keyfî bir surette kovmalarına mâni olmak ve bu hususu kavânin ile taht-ı intizama almak.

5 — Bilcümle tedris, tedavi ve muâ!eceleri meccanen yapmak.

6 — Veraseti lağvetmek. Mümkün olmadığı takdirde hîn-i tevârüste, mühim bir miktarını beytülmâle almak.

7 — Resm-i müterakkîyi tatbik etmek; meselâ bin lirası olandan bir lira vergi alınırken, onbin lirası olandan on lira değil, yüz, hatta iki yüz lira vergi almak.

8 — Zarurî ihtiyaçları tatmin eden eşyadan vergi almamak, ilah. ilah.

NETİCE

Biz bu kitabı doğrudan doğruya ameleye hitaben yazdık. Fakat bu kitabı okuyanlarca kanaat hasıl olmuştur ki, bu sermayedarlık devrinde, büyük sermayedarlardan maadâ, diğer insanlar yani memurlar, avukatlar, doktorlar, ressamlar, şairler, muharrirler, küçük esnaflar ilah. ameleden başka bir şey değildirler; bunlar da bugün bütün sermayedarların saltanat-ı müdhişleri karşısında perişan olmak üzeredirler.

Memleketimizde ressamlar, şairler, muharrirler ve bâhusus memurlar ameleden ziyade acınacak bir haldedirler. Daha memleketimize yeni hulûl eden «Sermayedarlık devri»nin seri inkişafıyla vaziyetleri büsbütün perişan olacaktır. Binaenaleyh büyük sermayedarlardan maadâ diğer insanların hepsi aynı vaziyettedirler; menfaatleri müşterektir. Bu mesele de memleketimizden maada her yerde tahakkuk etmiştir. Ahiren Fransa'da hükûmet memurları da sendika halinde birleşmişlerdir. Hatta hükûmet, memurların sendika teşkil hakkını, hata hatta grev yapmak hakkını bile, bazı kayıtlardan sarf-ı nazar edilirse, kabul etmiş demektir.

Buna binâendir ki Avrupa'nın her tarafında kanaat hasıl olmuştur. Herkes diyor ki: «Artık hepimiz insanız; birbirimizi yemekte bir mana yok. İngiliz, Fransız, Türk, Çin gibi milliyet farkları ehemmiyetsizdir; bu hudutlar mânasızdır. Bugün biz başka bir düşman karşısındayız; o da açlıktır. Bundan sonraki mücadelemiz zenginler ile fakirler arasında dikilen surları, hudutları kaldırmak için olmalıdır.»

Filhakika da böyledir: Ey zavallı memleketin zavallı insanları! Artık vahî sözlerin peşinden koşacağınıza, hakikat peşinde dolaşınız, sefaletten kurtulmaya çalışınız. El ele vererek sosyalist esaslarının galebesine çalışınız!

Ey ameleler! Sizler, diğer insanlara rehber olunuz! Yeni devri ilk açacak sizlersiniz! Gayenize ermek için el ele veriniz! Düstûrunuz: Birlik ve birliğe sadakat olmalıdır!

TOPLUMSAL YAPI VE YÖNETİM

Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülki İdare Amirliği (Sistem-Sorunlar), Kurthan Fişek (editör) Türk idareciler Dernegi yayını, Ankara 1976.

Ömer BOZKURT (*)

Bürokrasi kavramının çağrıştırdığı önde gelen iki olgu, (I) bir yönetim kipi olarak bürokrasi ya da bürokratik yönetim, bürokratlar iktidarı ile (II) bürokrat ya da yüksek düzeydeki kamu yöneticileri Türk toplumsal bilimler yazınında ayrıcalıklı bir yoğunlukta işlenen konular arasındadır. Yönetim alanındaki araştırma ve incelemelerin büyük bir bölümü ya doğrudan bu yönetici grubunu inceler ya da bu gruptan oluşan bir araştırma nüfusuna sorulan ve onlarca cevaplandırılan sorulara dayanarak genel yönetim sorunlarına ışık tutmaya çalışır.

Genel olarak Osmanlı toplumunda ve bunu izleyen Cumhuriyet dönemi Türk toplumunda, kamu yöneticilerinin büyük bir ağırlığı olduğu savunulagelmiş bir düşüncedir. Kimi yazarlar Türkiye'de bir bürokratik yönetim geleneğini vurgulamışlardır (1). Bu çizgi içinde sayılabilecek bir yeni çalışma, *Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülki İdare Amirliği* adlı yapıttır.

Türkiye'de Mülki İdare Amirliği ortak bir yapıttır. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi öğretim üyelerinden bir grubun hazırladığı ve Kurthan Fişek'in yönetiminde gerçekleştirilen bu ilginç çalışma iki ayrı türde incelemeleri kapsıyor. Kitabın 1. ve 2. bölümleri, «Cumhuriyet Dönemi Mülki İdare Amirliği Sisteminin Tarih Mirası ve Ana Gelişme Süreçleri» ile «Günümüz Türkiye'sinde Mülki İdare Amirliği Sisteminin Nitel ve Nicel Görünümü»nün daha çok tarihsel verilere ve ikinci elden görgül

(*) **Ömer Bozkurt :** TODAİE Sosyoloji Uzmanı (Dr.)

(1) Metin Heper, **Bürokratik Yönetim Geleneği, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği,** ODTÜ yay. No. 23, Ankara 1974.

(ampirik) verilere dayanan bir açıklaması niteliğinde. «Türkiye'de Mülki İdare Amirliği Sisteminin ve Taşra Yöneticilerinin Sorunları Üstüne Bir Araştırma» başlığını taşıyan 3. bölümü ise, özel bir görgül araştırmanın bulgularını sunuyor.

Nitelikleri itibariyle farklı olan bu iki kesimi ayrı ayrı incelemekte yarar var. Değişik uzmanlık alanlarında çalışan yazarların katkılarının bulunduğu birinci kesimin ilk göze çarpan özelliği birçok başlığın gerçekten çok ilginç sorular çevresinde düşünülüp yazılmış olması. Örneğin İlber Ortaylı'nın yazdığı giriş bölümünün konusu şu: «Çağdaş teknolojik gelişkinlik düzeyinin belirleyici etken olarak göz önüne alınmasıyla Osmanlı eyalet yönetiminin fiziksel mekândaki hiyerarşisinin incelenmesi». Gencay Şaylan'ın katkısının teması «Klasik Osmanlı yönetiminde siyaset-yönetim özdeşliği». Çelik Arıoba'nın yazısı «Mülki amirlerin devlet memurluğu sistemi içinde göreli statüleri ve bunda zamanla görülen gerileme» konusunda. Bunların dışında, incelenen sistemin toplumsal yapıyla ilişkisinin gerçekten usta bir biçimde ortaya konulduğu üç sorun şunlar: «Cumhuriyetten bu yana halk beklentilerinin Türkiye'de ne ölçüde değişikliğe uğradığının belirlenmesi ve mülki idare amirlerinin bu beklentileri ne ölçüde karşılayabildikleri (Metin Kazancı); Türkiye'de merkezî yönetimle yerel topluluklar arasındaki ilişkilerin işlevsizliği (Mümtaz Soysal); ve mülki idare amirlerinin rol ve statülerini etkileyen yasaların genel evremi ile yasal değişikliklerle toplumsal gelişme arasındaki ilişkinin saptanması (Cahit Tutum).

Eserin bu ilk iki bölümündeki katkıların hepsi aynı düzeyde olmamakla birlikte, birçoğunun eski doğruların yeni ifadesi olmaktan öteye, özgün fikirlerle kurulmuş oldukları göze çarpmaktadır. Bunlardan kimi kullandıkları bağımsız değişkenler açısından eleştirilebilir. Kiminin açıklamada bir ölçüde yüzeysel kaldığı basite indirgenmiş ilişkileri ön plana çıkartıp, kimi zaman tek yanlı açıklamalar yaptığı ifade edilebilir. Ama genellikle çalışmanın bu ilk iki bölümü aydınlıktır, sorulara doyurucu cevaplar getirmektedir, özgündür, ilginçtir. Bunlar arasında özellikle Soysal, Tutum ve Kazancı'nın katkıları kendi türlerinin ender örneklerinden sayılabilir.

Ancak çalışmanın bu ilk iki bölümünün, bir başka deyişle tarihsel verilere ve ikinci elden görgül verilere dayanan ve global bir açıklama denemesi taşıyan bu kesimin bütününün sorunsalı da acaba aynı ölçüde tutarlı mıdır? Nedir bu sorunsal? Yapıtın yöneticisi tarafından yazılan önsözünde bu şöyle açıklanıyor: Türkiye'de yaygın mülkiyet biçimi kü-

çük ve orta mülkiyettir, ufalanmış bir yönetim ve mülkiyet yapısının doğal siyasal ifadesi ise güçlü hükümettir. Bunlarsa 19. yüzyıl Fransa'sının, bonapartçılığın da ana görünümleridir. Bonapartçılığı bilmeden Osmanlı İmparatorluğu'yla onun ardılı Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetsel yapıları anlaşılamaz (sayfa VII, VIII ve IX'dan serbest alıntı). Bu sorunsala, bu bonapartçılık açıklamasına ve merkeziciliğin bu yoldan açıklanmasına kitabın bütün yazarları acaba katılırlar mı? Örneğin M. Soysal başka bir yerde şu fikri savunuyor:

> *«Ondokuzuncu yüzyılın başındaki çöküntü durumundan sonra, merkez otoritesinin yeniden kurulması, ülkenin çeşitli yerlerinde mahallî zorbaların sultasından zarar gören halk için «kurtuluş» demekti... Bugün de temel yapı sorunlarını çözümlemiş ve yerel sömürge mekanizmalarını ortadan kaldırmış toplumlarda, merkez otoritesinin yavaş yavaş ortadan çekilmesi insanlar için daha geniş bir serbestlik yarattığı halde, yerel sömürge bağlarını tam anlamıyla kıramamış olan ülkelerin bazı köşelerinde merkez otoritesinin varlığı, ezici değil, koruyucu bir unsur olmaktadır.»* (2)

Sanırım Türkiye'de merkezci eğilimin açıklaması bu cümlelerde bulunmaktadır. Öte yandan Türkiye'de yakın dönemlerde ortaya çıkmaya başlayan yerel yönetime ağırlık verilmesi eğiliminin de yukarda sözü edilen koşulların açılmış olmasıyla ilişkisi vardır. Ayrıca merkezci yönetim eğiliminin aslında tek bir nedenle değil de bir etkenler dizisiyle açıklanması gereği de ortadadır.

Oysa incelenen eserde, çalışmanın ana fikri gene Önsöz'e dayanarak şöyle özetlenebilir:

> *«Türkiye'de... kırsal alanlardaki yaygın mülkiyet biçimi küçük mülkiyet, onların temel örgütlenme biçimi küçük aile işletmesi, (küçük ve orta büyüklükteki aile işletmelerinin) birlikte oluşturdukları yönetim tabanı köydür. Yönetim birimlerinin kural olarak «nüfus» esasına göre örgütlenmeleri, taşın, ulaşım ve haberleşme yetersizlikleri, kendine yeterliğin yaygın ve örgütlü biçimde bir türlü aşılamaması vb., yönetim yapısını dağınık, gevşek ve güçsüz bırakmakta ... (bu da) merkezin*

(2) M. Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı,** 3. b., Gerçek Yayınevi, s. 23, İstanbul 1976.

denetim ve etkisini abartılmış biçimde karşımıza çıkartmaktadır. Tarihe bakalım. Yönetimde merkezcilik eğilimleri ilk kez 19. yüzyılda belirmiş ... (istibdat) döneminde iyice su yüzüne çıkmıştı... 1908 devrimi feodalitenin gücünü kırıyor, Cumhuriyet de devlet gücüyle kitleler arasındaki feodal tamponların etki ve kapsamını daraltıyordu. İşte bu yönetim yapısı siyasal plana güçlü hükümet olarak yansıyacaktır» ... Güçlü hükümet Türkiye'de hem belli kesimlerin süregen bir özlemi hem de siyasal yaşantımızın ayrılmaz bir parçası olagelmiştir.» (s. VII - VIII)

Şimdi bu alıntıda iki önemli fikir var: (I) Bir yanda küçük ve orta mülkiyet ve kendi kendine yeterlik, bir yanda da ulaşım olanaklarının yetersizliği, yönetim birimlerinin nüfus esasına göre örgütlenmeleri ile birleştiğinde, yönetsel yapısı gevşek ve güçsüz kılmakta ve giderek merkezciliğe yolaçmaktadır ya da en azından bunu kolaylaştırmaktadır. (II) 1908 devrimi feodalitenin gücünü kırmıştır. Cumhuriyet ise feodal kalıntıların etkisini iyice daraltmıştır, giderek güçlü hükümet ortaya çıkmıştır. Yani feodalitenin yerini güçlü merkezî otorite almıştır. (III) Nihayet önsözde bulunan bir başka fikir de şu: Türkiye'de yerel yönetim geleneği, merkezciliği kurumlaştırmak ve daha etkili kılmak için merkezden güdümlü olarak geliştirilmiştir, ama bunlar bilerek ve isteyerek güçsüz bırakılmışlardır.

Şimdi Marx'ın *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire*'inde, incelenen yapıtta Türkiye'yi anlamak için anlaşılması zorunlu olduğu savunulan bonapartçılığın nasıl açıklandığına bakalım: Adı geçen yapıtta bonapartçılığın ilkeleri şöyle sıralanmaktadır: (I) Köylünün küçük toprak sahibi oluşu, Fransız köylü nüfusunun özgürlüğü ve gönenci için zorunlu koşuldur. Bu aynı zamanda Fransa'da feodalitenin yeniden güçlenmesini önleyecek, burjuvazinin, eski senyörlerin dönüşünden korunmasını sağlayacaktır. (II) Güçlü ve mutlak hükümet, sırmalarla süslü ve iyi beslenmiş bir bürokrasi. (III) Hükümet etme aracı olarak ruhban egemenliği. (IV) Ordunun önde gelirliği, «Görüldüğü gibi bütün bu napolyonca fikirler, henüz gelişmemiş, gençliğin tazeliğini sürdüren küçük toprak mülkiyetinin çıkarlarına uygundur. *Fakat yaşlılık dönemine girmiş, küçük toprak mülkiyetinin çıkarlarına ters düşer.*» (3)

(3) Karl Marx, **Le 18 brumaire de Louis Bonaparte,** Ed. Sociales, s. 110, 112 ve devamı (italikler benimdir), Paris 1963.

Şimdi de bonapartçılık, merkezcilik ve Türk toplumu arasındaki ilişkinin nasıl kurulmuş olduğuna bakalım. Deniliyor ki, (Marx da bunu doğruluyor), bonapartçılık küçük toprak mülkiyetinin çıkarına uygundur. Ancak, küçük mülkiyet olduğu için bonapartçılık gelişmiş değildir, tam tersine, Napoléon burjuvaziyi desteklemek onu feodalitenin geri gelmesi tehlikesinden korumak için, başka bir deyişle burjuvalaşmayı kırsal alanlara yaymak için bu doktrini geliştirmiştir. Bundan sonra da Louis Bonaparte döneminde artık bu doktrin işlemez hale gelmiştir. Kısaca küçük toprak mülkiyeti, burjuvalaşmayı geliştirmenin, hızlandırmanın bir yoludur. Bu açıdan bakıldığında, bonapartçılığı oluşturan, onu zorunlu kılan da bir bakıma burjuvalaşma olmuştur. Nitekim Napoléon'un imparatorluğu, *ancien réme*'in soylular ve ruhban sınfına dayanan yönetimine burjuvazinin, *tiers-état*'nın katılma savaşıdır, 1789 devriminin devamıdır. Şimdi buradan çıkarak küçük mülkiyet var diye bonapartçılık gelişti demek yanlış olabilir. Tam tersine bonapartçılık, bilinçli olarak küçük mülkiyetin yaygınlaşmasına yönelmiştir. O zaman bonapartçılığın kökenini nerede aramak gerek? Yukarda da belirtildiği gibi, burjuvazide aramak, giderek bu merkezcilik eğilimini de küçük mülkiyetle değil, gelişen burjuvazinin pazar arayışıyla açıklamak daha doğru gibi görünüyor.

Böyle olunca Osmanlı toplumunda merkeziyetçiliği de bonapartçılıkla açıklamak aynı yanlışı tekrarlamaktır. Eğer Türkiye'deki durumu, mutlaka Fransa'daki durumla karşılaştırarak açıklamak gerekiyorsa, «Türkiye'de böylesine bir küçük mülkiyete zorlayan, varolabilmek için onu gerekli gören bir burjuvazi var mı?» «Giderek bunun isteklerinin, siyasal yönetsel yapıya etkisi niteliğinde bir merkezcilik var mı?» biçiminde sorulardan yola çıkmak ve cevaplandırırken *tarih dilimlerini dikkatle hesaba katmak* gerekmektedir. Cumhuriyet sonrasında gerçekleşen bütün bilinçli çabalara rağmen burjuvazinin ancak 1950'lerden sonra biraz gelişebildiği herkesçe kabul edilmektedir. Şimdi, gelişen yerel burjuvaziyle birlikte yerel yönetime bağlanan umutlar da artmış bulunmaktadır. Bütün bunlara bakarak Türkiye ile Fransa arasında, merkezcilik konusunda bir paralelllik aramanın biraz zorlama olacağı kanısına varılabilir.

Öte yandan, Louis Bonaparte'ın 2 Aralık 1851 darbesinden sonra (Meclisin ve 31 Mayıs tarihli Seçim Kanununun feshi) 21 Aralıkta yapılan halkoyuna başvurma sırasında köylülerin desteğine sahip olduğu bir gerçektir. Ama bunların dışında geniş bir kentsel desteğe de sahipti. An-

cak tarihe dayalı özel koşulları bulunan bu desteğin —Bonaparte adı vb.—, küçük toprak sahibi köylülerin merkezciliğe yol açacakları yolundaki bir yargıya temel teşkil etmesi düşünülemez. Öte yandan köylülerin bir bölümünün karşı çıktığı yer yer ayaklanmalar olduğu da bilinmektedir. Ayrıca Fransa'da merkezcilik eğilimi, daha *ancien réjime*'in son dönemlerinde başlamıştı.

Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı toplumunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde merkezciliği sadece küçük ve orta mülkiyetle açıklamak oldukça güç görünmektedir. Bu fikrin biraz daha ayrıntılı biçimde irdelenmesi gerekir. Osmanlı devleti çok önceleri de merkezciydi. Bu konuda «merkezî feodalite» tartışmaların gönderme yapılabilir.

Mülki İdare Amirliği'nin ikinci kesimi, (Bölüm III) çalışmaya «bir de öznel boyut katmayı» hedef alan bir görgül araştırmanın bulgularını sergilemektedir. Bu araştırmanın evreni, bütün mülki idare amirlerini kapsayan 836 kişilik bir kitle tarafından oluşturulmaktadır. Bu bölümde, görevin niteliği, görev bölgesi ve görev süresi gibi değişkenlerin anlamlı ilişkiler veren denetim değişkenleri olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bölümün ilginç özelliği, daha önce bu konuda yapılmış araştırmalarla karşılaştırma yapmayı olanaklı kılacak biçimde hazırlanmış olmasıdır. Bulguların teker teker incelenmesi bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Ancak araştırmanın, genellikle unutulan bir noktanın altını çizmek suretiyle genellemelerdeki hata payını azalttığını belirtmek gerekir. Gerçekten soru kâğıtlarının nesnel değil öznel durumları yansıttığı, bu yüzden alınan cevaplar değerlendirilirken, gerçek durumla öznel durum arasında farkların bulunabileceği araştırmanın başında belirtilmiştir.

Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülki İdare Amirliği, ilginç sorular çevresinde oluşturulmuş ilginç bir yapıttır. Getirdiği cevaplar, tutarlı ve kapsamlıdır. Bunun belki bir istisnası yukarda değinilen global açıklama denemesidir. Böyle olunca bu yapıt sadece bir araştırma ürünü olarak dar çevrelerin değil, çok daha geniş kitlelerin, örneğin siyasal bilimler, yönetim bilimleri ve genel olarak toplumsal bilimler alanında öğrenim gören öğrencilerin de dolaysız olarak yararlanabilecekleri bir kaynak kitap görünümündedir.

MARXGİL İKTİSATLA İLGİLİ İNGİLİZCE DİLİNDE YAZILMIŞ MAKALE VE KİTAPLAR BİBLİYOGRAFYASI

*(A BIBLIOGRAPAY OF ARTICLES and BOOKS related to MARXIAN ECONOMICS in English)**

Nuri YILDIRIM (**)

I. VALUE, SURPLUS VALUE, LABOUR THEORY OF VALUE

(Değer, artı-değer, emek değer kuramı)

1. Bajt, A., «Labour as scarcity in Marx's value theory: an alternative interpretation», **History of Political Economy,** 1971, pp. 152 - 68.
2. Barclay, W., and Ctengel, M., «Surplus and surplus value», **RRPE,** Winter 1975.
3. Baumol, W. J., «Values and prices: what Marx really meant», **American Economist,** Fall 1973.
4. Baumol, W. J., «A review of G. Maarek's **Introduction au Capital de Karl Marx** (Paris, 1975)», **Journal of Economic Literature,** March 1976.
5. Biswas, A. K., «On the marxian notion of value», **Arthaniti,** Nov. 1958.
6. Biswas, A. K., «A modern dissection of the marxian theory of value», in **Homage to Karl Marx: A Symposium,** ed. by P. C. Joshi, People's Publishing House, New Delhi, 1969.
7. Böhm - Bawerk, E. V., **Karl Marx and the Close of his system,** ed. by P. Sweezy, Kelley, 1949.
8. Brody, A., **Proportions, Prices and Planning:** A Mathematical Restatement of the Labour Theory of Value, North Holland Fub. Co., 1970.
9. Brunhoff, S. de, «Controversies in the theory of surplus value: a reply to John Eatwell», **Science and Society,** Winter 1974 - 75.
10. Brus, M., «Socialist production and the law of value», **International Economic Papers,** no 7, 1957.
11. Cameron, B., «The labour theory of value in Leontief models», **«The Economic Journal,** vol. 62, 1952.

(*) Bu bibliyografya tekelci kapitalizm, emperyalizm ve azgelişmişlik konularını içermez (this bibliography doesn't include the subjects of monopoly capitalism, imperialism and under development).

Bu çalışmada çok değerli yardımlarını gördüğüm Dr. Hasan Ersel'e içten teşekkürlerimi sunarım.

(**) **Nuri Yıldırım** : Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi. Dr. Asistan.

12. Cherkovets, V. N., «Planned price and the labour theory of value», **Problems of Economics,** July 1967.
13. Chowdary, M. K., «Development of labour theory of value», **Federal Economic Review,** Jan. 1957.
14. Coleman, W. M., «Labour as a measure of exchange value», **Journal of Political Economy,** Sept. 1899.
15. Collard, D. A., «The production of commodities», **The Economic Journal,** March, 1963.
16. Dickinson, H., «Contemporary Marxist economics», **New Left Review,** 21, 1963.
17. Dickinson, H., «Notes to article by L. Johansen 'Labour theory of value and marginal utilities'», **Economics of Planning,** Vol. 3, 1963.
18. Dobb, M., «Requirements of a theory of value», in **Political Economy and Capitalism,** Routledge, Kegan Paul, London, 1937.
19. Dobb, M., «A note in reply to 'Mr. Dobb and Marx's theory of value'», **Modern quarterly,** Vol. I, July 1938.
20. Dobb, M., «Reply to L. M. Fraser's 'Dissent from the marxian theory of value'» **Science and Society,** Vol. 3, no 4, 1939.
21. Dobb, M., «History of economic theories, and Theories of Surplus Value: Marx», **American Economic Review,** Dec. 1952.
22. Duffield, J., «The value concept in Capital, in light of recent criticism», **Science and Society,** Fall 1970.
23. Eatwell, J., «Controversies in the theory of surplus value, old and new», **Science and Society,** Fall 1974.
24. Emmanuel, A., **Unequal Eqchange,** Monthly Review Press, N. Y., 1972.
25. Erdesz, P., «Commodity production and value categories in a socialist economy», **Problems of Economics,** Sept. 1959.
26. Erdös, T., «Surplus value and its rate in contemporary capitalism», **Acta Oeconomica,** Vol. 5, no 4, 1970.
27. Erdös, T., «The law of value and the real wages in capitalism», **Acta Oeconomica,** Vol. 12, no 3 - 4, 1974.
28. Gordon, D. F., «Why does marxian exploitation theory require a labour theory of value?», **Journal of Political Economy,** Jan. - Feb. 1968.
29. Gordon, D. F., «What was the labour theory of value?» **American Economic Review Suppl.,** 1959.
30. Gottleib, M., «Marx's mehrwert concept and the theory of pure capitalism», **Review of Economic Studies,** Vol. 18, 3, no 47, 1950 - 51.
31. Harris, J. A., «A marxist approach to the labour theory of value», **Science and Society,** Fall 1971.
32. Heller, A., **Towards a Marxist Theory of Value,** Telos Press Ltd., St. Louis, Miss., 1974.
33. Henderson, J. P., «Marx, classical economics, and the labour theory of value», **The Centennial Review of Arts and Science,** Vol. 3, 1959.
34. Horowitz, D., «Analysing the surplus», **Monthly Review,** Jan. 1967.
35. Johansen, L., «Labour theory of value and marginal utilities», **Economics of Planning,** Vol. 3, 1963; reprinted in E. K. Hunt and J. G. Schwartz (eds.),

A Critique of Economic Theory, Penguin, 1972.
36. Johansen, L., «A nete on 'Aggregation in Leontief matrices and the labour theory of value'», **Econometrica,** Vol. 29, 1961.
37. Joseph, H., **The Labour Theory of Value in Karl Marx,** London, 1963.
38. Konüs, A. A., «Notes to article by L. Johansen: 'Labour theory of value and marginal utilities'», **Economics of Planning,** Vol. 4, no 3, 1964.
39. Kuczynski, J., «The law of surplus value in present - day capitalism», **World Marxist Review,** Nov. 1973.
40. Laibman, D., «Controversies in the theory of surplus value: a comment», **Science and Society,** Winter 1974 - 75.
41. Lerner, A., «A note on 'understanding the marxian notion of exploitation'», **Journal of Economic Literature,** March 1972.
42. Levine, D. P., «Ricardo and the conditions of classical political economy», **Economy and Society,** Aug. 1974.
43. Lowe, A., «Mr. Dobb and Marx's theory of value», **Modern quarterly,** Vol. 1, no 3, 1938.
44. Mandel, E., «The labour theory of value and 'Monopoly Capitalism'», **International Socialist Review,** July - Aug. 1967.
45. Mandel, E., «Value, surplus value, profit, prices of production and surplus capital», **International,** Vol. 2, no 1, Spring 1973.
46. Mathur, P. N., «Karl Marx's two theories of value», **Arthavi jnana,** Special issue on Centenary of Marx's Capital, 1968.
47. Mattick, P., «Value theory and capital accumulation», **Science and Society,** Vol. 23, no 1, 1959.
48. May, K., «The structure of classical value theories», **Review of Economic studies,** Vol. 17, no 42, 1949 - 50.
49. Medio, A., «Profits and surplus value: appearance and reality in capitalist production», in E. K. Hunt and J. G. Schwartz (eds.), **A Critique of Economic Theory,** Penguin, 1972.
50. Meek, R. L., «Mr. Gottleib on Marx's comment», **«Review of Economic Studies,** Vol. 19, no 2, 1951 - 52.
51. Meek, R. L., **Studies in the Labour Theory of Value,** Lawrence and Wishart, London, 1956.
52. Meek, R. L., «Value in history of economic thought», **History of Political Economy,** Fall 1974.
53. Morishima, M. and Seton, F., «Aggregation in Leontief matrices and the labour theory of value», **Econometrica,** April 1961.
54. Morris, J., «Some comments on Marx's value theory», **Science and Society,** Fall 1972.
55. Mell, E., «Theories of growth and theories of value», **Economic Development and Cultural Change,** Oct. 1967.
56. Nemchinov, V., «Value and price under socialism», **Problems of Economics,** July 1961.
57. O'Connor, J., «The theory of surplus value», in J. O'Connor, **The Corporations and the State,** Harper Colophon Books, 1974.

58. Oikisio, N., «A mathematical note on marxian theorems», **Weltwirtschaftliches Archiv,** Vol. 91, 1963.
59. Pilling, G., «The law of value in Ricardo and Marx», **Economy and Society,** Aug. 1972.
60. Prasad, P. S. N., «Disinterring the labour theory of value», **Indian Journal of Economics,** Oct. 1940.
61. Robinson, J., «Review of Böhm - Bawerk's **Karl Marx and the Close of His System,** ed. by P. Sweezy, Kelley, 1949», **The Economic Journal,** June 1950.
62. Robinson, J., «The labour theory of value», **Science and Society,** Vol. 18, 1954.
63. Robinson, J., «A reconsideration of the theory of value», **New Left Review,** Juna 1965; reprinted in J. Robinson, **Collected Economic Papers,** Vol 3.
64. Robinson J., «Value and price», **Social Science Information,** Vol. 7, no 6, Dec. 1968.
65. Robinson, J., «The theory of value reconsidered», **Australian Economic Papers,** Vol. 8, 1969.
66. Robinson, J., «Value before capitalism», **Kyklos,** Vol. 28, no 1, 1975.
67. Robinson, J., and Gillman, J. M., «The labour theory of value: a discussion», **Science and Society,** Summer 1954.
68. Rubin, I. I., **Essays on Marx's Theory of Value,** Block and Red, Detroit, 1972.
69. Samuelson, P., and Weizsacker, C. C., «A new labour theory of value for rational planning through use of the bourgeois profit rate», **Preceedings of the National Academy of Sciences,** USA, June 1971.
70. Shaikh, A., **Theories of Value and Theories of Distribution,** Unpublished Dissertation, Columbia University, 1971.
71. Sherman, H. J., «The marxist theory of value revisited», **Science and Society,** Fall 1970.
72. Sherman, H. J., «Value and market allocation», **Science and Society,** Fall 1970; reprinted in E. K. Hunt and J. G. Schwartz (eds.), **A Critique of Economic Theory,** Penguin, 1972.
73. Shibata, K., «The meaning of the theory of value in historical economics», **Kyoto University Economic Review,** Dec. 1933.
74. Sowell, T., «Marxian value reconsidered», **Economica,** Aug. 1963.
75. Stanfield, R., «A revision of the economic surplus concept», **The Review of Radical Political Economy** (RRPE), Vol. 6, no 2, 1974.
76. Steedman, I., «Value, price and profit», **New Left Review,** 90, March - April 1975.
77. Sweezy, P., «Monopoly Capital and the theory of value», **Monthly Review,** Jan. 1974.
78. Tajima, K., «New theory of surplus value and the harmony of the various classes in society» **Kyoto University Economic Review,** July 1926.
79. Varley, D., «On the computation the rate of surplus value», **Science and Society,** Fall 1938.
80. Walton, P., «From surplus value to surplus theories: Marx, Marcuse and MacIntyre», **Social Research,** Winter 1970.

81. Wicksteed, P. H., «The marxian theory of value», in **The Common Sense of Political Economy,** Vol. 2, London, 1944.
82. Wolfstetter, E., «Surplus labour, synchronised labour costs and Marx's labour theory of value», **The Economic Journal,** Sept. 1973.
83. Yaffe, D., «Value and price in Marx's Capital», **Journal of the Revolutionary Communist Group,** Jan. 1975, Issue 1, London.
84. Young, G., «A note on Marx's terminology», **Science and Society,** Spring 1976.

II. VALUES and PRICES: The 'TRANSFORMATION PROBLEM'

(Değerler ve fiyatlar: Dönüşüm sorunu)

85. Akyüz, Y., «A note on marxian transformation problem and income distribution», **Australian Economic Papers,** June 1976.
86. Bajt, A., «A post mortem note on the 'transformation problem'», **Soviet Studies,** 1970, pp. 371 - 4.
87. Baumol, W. J., «The transformation of values: what Marx 'really' meant (an interpretation)»; P. A. Samuelson, «Insight and detour in theory of exploitation: a reply to Baumol»; M. Morishima, «The fundamental marxian theorem: a reply to Samuelson», **Journal of Economic Literature,** March 1974.
88. Bortkievicz, L. V., «Value and price in the marxian system», 1906 - 7; reprinted in English in **International Economic Papers,** no 2, 1952.
89. Bortkievicz, L. V., «On the correction of Marx's fundamental theoretical construction in the third volume of Capital», 1907, reprinted in English in E. von Böhm - Bawerk, **Karl Marx and the Close of His System**, ed. by P. Sweezy, Kelley, N. Y., 1949.
90. Dickinson, H. D., «Meek's 'Notes on the transformation problem', a comment», **The Economic Journal,** Dec. 1956.
91. Dobb, M., «A note on the transformation problem», in **On Economic Theory and Socialism,** M. Dobb, Routledge and Kegan, London, 1955.
92. Dobb, M., «A further comment on the transformation problem», **The Economic Journal,** Sept. 1957..
93. Hatziprokopidu, M., «On the transformation problem», Ph. D. thesis, State Uni. of New York, 1974.
94. Hodgson, G., «Marxian epistemology and the transformation problem», **Economy and Society,** Nov. 1974.
95. Horvat, B., «Labour - time prices of production and the transformation problem in a socialist economy», **Kyklos,** Vol. 26, Fasc. 4, 1973.
96. Laibman, D., **The Invariance Condition for Value - Price Transformation in a Linear, Non-decomposable Two-sector Model,** Unpublisher Ph. D. thesis, 1973, New School for Social Research.
97. Laibman, D., «Values and prices of production: the political economy of the transformation problem», **Science and Society,** Winter 1973 - 74.
98. Mattick, P., «Value and price», **Science and Society,** Winter 1959.

99. Nattick, P., «Samuelson's 'transformation' of marxism into bourgeois economics», **Science and Society,** Fall 1972.
100. May, K., «Value and price of production: a note on Winternitz's solution», **The Economic Journal,** Dec. 1948.
101. Meek, R. L., «Some notes on the 'transformation problem'», **The Economic Journal,** March 1956; reprinted in R. L. Meek, Economics and Ideology, 1967.
102. Meek, R. L., «Is there an 'historical' transformation problem?, a comment», **The Economic Journal,** June 1976.
103. Morishima, M., and Catephores, G., «Is there an 'historical transformation problem?'», **The Economic Journal,** June 1975.
104. Morishima, M., and Catephores, G., «The 'Historical transformation problem', a reply», **The Economic Journal,** June 1976.
105. Nuti, D. M., «The transformation of labour values into production prices and the marxian theory of exploitation», Unpublished paper, 1972.
106. Samuelson, P. A., «The 'transformation' from marxian 'values' to competitive 'prices': a process of rejection and replacement», **Proceedings of the National Academy of Sciences,** USA, Sept. 1970.
107. Samuelson, P. A., «Understanding the marxian notion of exploitation: a summary of the so-called transformation problem between marxian values and competitive prices», **Journal of Economic Literature,** June 1971.
108. Samuelson, P. A., «The economics of Marx: an ecumenical reply», **Journal of Economic Theory,** March 1972.
109. Samuelson, P. A., «Samuelson's reply on marxian matters», **Journal of Economic Theory,** March 1973.
110. Seton, F., «The 'transformation problem'», **Review of Economic Studies,** June 1957.
111. Shaikh, A., «The so-called transformation problem: Marx vindicated», Unpuhlished manuscript, 1973, New School for Social Research.
112. Southworth, G., «Samuelson on Marx a note», **PRPE,** Fall 1972.
113. Steedman, I., «The transformation problem again», **CSE Bulletin,** Autumn 1973.
114. Tüzün, G., The Transformation Problem, Ph. D. thesis, New York University, 1972.
115. Winternitz, J., «Values and prices: a solution to the so-called transformation problem», **The Economic Journal,** June 1948.

III. REPRODUCTION, CAPITAL ACCUMULATION and GROWTH

(Yeniden-üretim, sermaye birikimi ve büyüme)

116. Adelman, I., «Karl Marx's theory of growth», in I. Adelman, **Theories of Economic Growth and Development,** Stanford Uni. Press, 1961.
117. Becker, J. F., «Social imbalance and the marxian system», in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968.
118. Dobb, M., «The accumulation of capital», **The Modern quarterly,** Spring 1952; reprinted in M. Dobb, **On The Economic Theory and Socialism,** 1955.

119. Dobb, M., «Capital accumulation: a note in reply to Professor H. Horie», **Kyoto University Economic Review,** Vol. 25, no 1, April 1955.
120. Erdös, P., «A contribution to the interrelations between the theory of reproduction and that of business fluctuations», in **For the Progress of Marxist Economics,** ed. by T. Földi, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1967.
121. Erlich, A., «Notes on marxian model of capital accumulation», **American Economic Review,** May 1967.
122. Gustafson, B. G., «Rostow, Marx and the theory of economic growth», **Science and Society,** Summer 1961.
123. Harris, D. J., «On Marx's scheme of reproduction and accumulation», **Journal of Political Economy,** May - June 1972.
124. Horie, H., «The theory of development of capitalist production», **Kyoto University Economic Review,** April 1959.
125. Ichitani, T., «Capital accumulation and reproduction», **Osaka Economic Papers,** March 1954.
126. Joseph, S. C., «the marxian process of capital accumulation», **«Artha Vinjana,** Sept. - Dec. 1968.
127. Kolhakkan, V. Y., «Marx's theory of capitalist development», **Artha Vinjana,** Sept. - Dec. 1968.
128. Koshima, S., **Theory of Capital, Reproduction, and Accumulation** (1956), BMS Publications, 1967, Sussex, England.
129. Krelle, W., «Marx as a growth theorist», **The German Economic Review,** Vol. 9, no 2, 1971.
130. Lange, O., **Theory of Reproduction and Accumulation,** Pergamon Press, N. Y., 1969.
131. Laski, K., «Conditions for general equilibrium between production and consumption», in O. Lange (ed.), **Problems of Political Economy of Socialism,** People's Publishing House, 1962, Warsaw.
132. Levine, D. P., **Accumulation and Technical Change in Marxian Economics,** Ph. D. thesis, 1973, Yale.
133. Lowe, A., «The classical theory of economic growth», **Social Research,** Vol. 21, 1954.
134. Luxemburg, R., **The Accumulation of Capital,** Routledge and Kegan Faul, 1951, London.
135. Molnar, F., «Reproduction process of the United States presented in marxian schemes, 1947 - 63», in **For the Progress of Marxist Economics,** ed. by T. Földi, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1967.
136. Morishima, M., «An analysis of the capitalist process of reproduction», **«Metroeconomica,** Dec. 1956.
137. Moss, S. J., «On the logic of capital accumulation», New School for Social Research, **Ph. D. thesis,** 1975.
138. Naqvi, K. A., «Schematic presentation of accumulation in Marx», **Indian Economic Review,** Feb. 1960.
139. Nell, E., «Cyclical accumulation: a marxian model of development», **American Economic Review,** May 1973.

140. Okishio, N., «Durable equipment and equilibrium growth», **Kobe University Economic Review,** Vol. 4, 1958, pp. 29 - 40.
141. Ott, A. E., «Marx and modern growth theory», **German Economic Review,** 5, 3, 1967.
142. Pisliakov, B. G., «The mathematical model of reproduction of Karl Marx and V. I. Lenin», **Matekon,** Fall 1975.
143. Razgoner, A. B., «The separation of simple reproduction from expanded reproduction in Karl Marx schemas of reproduction and circulation», **Matekon,** Fall 1975.
144. Schlesinger, R., «The general law of capitalist accumulation: past and future», **Science and Society,** Fall 1967.
145. Sherman, H. J., «Marxist models of cyclical growth», **History of Political Economy,** Spring 1971.
146. Stefanov, I., «Marx's theory of expanded reproduction and problems of economic growth», **Matekon,** Fall 1969.
147. Steindl, J., «Karl Marx and the accumulation of capital», in J. Steindl, **Maturity and Stagnation in American Capitalism,** Basil Blackwell, 1952, Oxford.
148. Sweezy, P., «R. Luxemburg's 'Accumulation of Capital'» **Science and Society,** Fall 1967.
149. Sweezy, P., «Some problems in the theory of capital accumulation», **CSE Bulletin,** Autumn 1973.
150. Tsuru, S., «On reproduction schemes», in P. Sweezy, **The Theory of Capitalist Development** (1942), Monthly Review Press, 1968, N. Y.

IV. RATE OF PROFIT and THE LAW OF «FALLING RATE OF PROFIT

(Kâr oranı ve «azalan kâr oranı» kanunu)

151. Cataphores, G., «Some remarks on the falling rate of profit», **CSE Bulletin,** Spring 1973.
152. Christiansen, J., «Marx and falling rate of profit», **American Economic Review,** May 1976.
153. Cogoy, M., «The fall of the rate of profit and the theory of accumulation - a reply to P. Sweezy», **CSE Bulletin,** Winter 1973.
154. Denis, H., «Rate of profit and national income», **Science and Society,** Fall 1959.
155. Dickinson, H. D., «The falling rate of profit in marxian economics», **Review of Economic Studies,** Feb. 1957.
156. Dobb, M., «The falling rate of profit», **Science and Society,** Summer 1959.
157. Gillman, J. M., **The Falling Rate of Profit:** Marx's Law and Its Significance to Twentieth Century Capitalism, Dennis Dobson, 1957, London.
158. Glyn, A., «Notes on the profit squeeze», **CSE Bulletin,** Feb. 1975.
159. Glyn, A. and Sutcliffe, R., **British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze,** Penguin, 1972, London.
160. Himmelweit, S., «The continuing saga of the falling rate of profit - a reply to Mario Cogoy», **CSE Bulletin,** Autumn 1974.

161. Hodgson, G., «The theory of falling rate of profit», **New Left Review,** 84, March - April 1974.
162. Kirkenfeld, T., «The paradox of profit», **Science and Society,** Summer 1948.
163. Konüs, A. A., «On the tendency for the rate of profit to fall», in C. H. Feinstein (ed.), **Socialism, Capitalism and Economic Growth:** Essays Presented to M. Dobb, Cambridye University Press, 1967, London.
164. Lebowitz, M. A., «Marx's falling rate of profit: a dialectial view», **The Canadian Journal of Economics,** May 1967.
165. Mage, S., **The Law of Falling Tendency of the Rate of Profit,** Unpublished Ph. D. Dissertation, 1963, Colombia University.
166. Meek, R. L., «The falling rate of protif», **Science and Society,** Winter 1960, reprinted in R. L. Meek, **Economics and Ideology,** 1967.
167. Morris, J., «Spurious capital and the rate of profit», **Science and Society,** Summer 1967.
168. Murray, R., «Productivity, organic composition and the falling rate of profit», **CSE Bulletin,** Summer 1973.
169. Okishio, N., «Monopoly and the rates of profit», **Kobe University Economic Review,** Vol. 1, 1955, pp. 71 - 88.
170. Okishio, N., «Technical change and the rate of profit», **Kobe University Economic Review,** Vol. 7, 1961, pp. 85 - 99.
171. Passenti, A., «The falling rate of profit», **Science and Society,** Fall 1959.
172. Robinson, J., «The falling rate of profit: a comment», **Science and Society,** Spring 1959.
173. Shibata, K., «On the law of decline in the rate of profit», **Kyoto University Economic Review,** Vol. 9, no 1, July 1934.
174. Shibata, K., «On the general profit rate», **Kyoto University Economic Review,** Vol. 14, no 1, Jan. 1939.
175. Steedman, I., «Marx on the rate of profit», **CSE Bulletin,** Finter 1972.
176. Tsuru, S., «Marx's theory of the falling tendency of the rate of profit», **The Economic Review,** July 1951.
177. Varga, E., «Rate of profit under monopoly capitalism», in E. Varga, **Politico - Economic Problems of Capitalism,** Progress Publishers, 1968, Moscow.
178. Walker, A., «Karl Marx, the declining rate of profit and British political economy», **Economica,** Nov. 1971.
179. Yaffe, D., «The crisis of profitability: a critique of the Glyn-Sutcliffe thesis», **New Left Review,** July - Aug. 1973.

Va. CRISIS, BUSINESS CYCLE, UNDERCONSUMPTION

(Bunalım, devresel hareket, noksan-tüketim)

180. Baran, P., «Economic progress and economic surplus», **Science and Society,** Fall 1953, reprinted in P. Baran, **The Longer View,** Monthly Review Press, 1969, N. Y.

181. Baran, P., «Reflections on underconsumption», in M. Abramovitz (ed.), **The Allocation of Economic Resources,** Stanford Uni. Press, 1959, reprinted in P. Baran, **The Longer View,** Monthly Review Press, 1969.
182. Barratt-Brown, M., «Capitalism in the second half of the Twentieth Century», **CSE Bulletin,** Winter 1972.
183. Borchardt, J., «The essence of Marx's theory of crisis», in **Capital and Other Writings,** ed. by Marx Eastman, The Modern Library, 1932, N. Y.
184. Bronfenbrenner, M. and Kosai, Y., «On the marxian capital-consumption ratio», **Science and Society,** Fall 1967.
185. Desai, M., «Growth cycles and inflation in a model of the class struggle», **Journal of Economic Theory,** Dec. 1973.
186. Dobb, M., «Economic crisis», in M. Dobb, **Political Economy and Capitalism,** 1937.
187. Eagly, R. V., «A macro model of the endogenous business cycle in marxist analysis», **Journal of Political Economy,** May-June 1972.
188. Erdös, P., «The application of Marx's model of expanded reproduction to trade cycle theory», in C. H. Feinstein (ed.), **Socialism, Capitalism and Economic Growth:** Essays Presented to M. Dobb, Camb. Uni. Press, 1967, London.
189. Geras, N., «Luxemburg's concept of collapse», **New Left Review,** 81, Nov.-Dec. 1973.
190. Georgescu-Roegen, N., «Mathematical proofs of the breakdown of capitalism», **Econometrica,** Vol. 28, 1960, reprinted in N. Georgescu-Roegen, **Analytical Economics: Issues and Problems,** Harvard University Press, 1967.
191. Glyn, A., «Capitalist crisis and the organic composition», **CSE Bulletin,** Winter 1972.
192. Itoh, M., «The formation of Marx's theory of crisis», **CSE Bulletin,** Feb. 1975.
193. Kalecki, M., **Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy,** Camb. University Press, 1971, England.
194. Klein, L. R., «Theories of effective demand and employment», **The Journal of Political Economy,** April 1947; reprinted in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968, N. Y.
195. Kregel, J., «Post Keynesian economic theory and the theory of capitalist crisis», **CSE Bulletin,** Winter 1972.
196. Lichtman, R., «Capitalism and consumption», **Socialist Revolution,** May-June 1970.
197. Maital, S., «Is marxian growth crisis-ridden?», **History of Political Economy,** Spring 1972.
198. Patnaik, P., «Disproportionality crisis and cyclical growth: a theoretical note», **Economic and Political Weekly,** Vol. 7, no. 5-7, Annual no. 1972, 1972.
199. Rodbertus, K., **Overproduction and Crisis,** S. Sonnenschein and Co. Ltd., 1898, London.
200. Sherman, H., «Marx and business cycle», **Science and Society,** Fall 1967.
201. Shoul, B., «Karl Marx and Say's law», **quarterly Journal of Economics,** Nov. 1957.

202. Smith, H., «Marx and the trade cycle», **Review of Economics Studies,** June 1937; and «reply» in the same review, Oct. 1938.
203. Steindl, J., **Maturity and Stagnation in the American Economy,** Blackwell, 1952. Oxford.
204. Strachey, J., **The Nature of Capitalist Crisis,** Covici Friede Publishers, 1935, N. Y.
205. Tsuru, S., «Business cycle and capitalism: Schumpeter vs. Marx», **Hitotsubashi Academy Annals,** April 1952.
206. Tsuru, S., «Marx's Tableau Economique and 'underconsumption' theory», **Indian Economic Review,** Feb. 1953.
207. Weisskopf, T. E., «The problem of surplus absorption in a capitalist society», in R. C. Edwards et. al., **The Capitalist System,** Prentice-Hall, 1972.
208. Wilson, J. C., «A note on Marx and the trade cycle», **Review of Economic Studies,** Feb. 1938.
209. Winternitz, J., «The marxist theory of crises», **Modern quarterly,** Autumn 1949.
210. Yaffe, D., «The marxian theory of crises, capital and the state», **CSE Bulletin,** Winter 1972.

Vb. MARX and KEYNES (Marx ve Keynes)

211. Alexander, S., «Mr. Keynes and Mr. Marx», **Review of Economic Studies,** Feb. 1940.
212. Eaton, J., **Marx Against Keynes,** London, 1951.
213. Das Gupta, «Marx and Keynes», in **Social and Economic Change:** Essays in honor of Prof. D. P. Mukerji, ede. by B. Singh and V. B. Singh, Allied Publishers, 1967.
214. Hung, F., «Keynes and Marx on the theory of capital accumulation, money and interest», **Review of Economic Studies,** Oct. 1939; reprinted in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968, N. Y.
215. Mattick, P., **Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy,** Porter Sargent, 1969, Boston, Mass..
216. Robinson, J., «Marx and Keynes», **Critica Economica,** Nov. 1948; reprinted in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968, N. Y..
217. Robinson, J., «Open letter from a Keynesian to a Marxian», in J. Robinson, **On Rereading Marx,** Cambridge, 1953, Students' Bookshops.
218. Robinson, J., «Marx, Marshall and Keynes», in J. Robinson, **Collected Economic Papers,** Vol. 2, Balckwell, 1960, Oxford.
219. Tsuru, S., «Keynes versus Mar: the methodology of aggregates», in K. Kurihara (ed.), **Post-Keynesian Economics,** Rutgers University Press, 1954; reprinted in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968, N. Y..
220. Ward, E. E., «Marx and Keynes' General Theory», **Economic Record,** April 1939.

VI. PRODUCTIVE and UNPRODUCTIVE LABOUR, SKILLED LABOUR, UNEMPLOYMENT

(Üretken ve üretken-olmayan emek, heterojen emek, işsizlik)

221. Ananeva, I., «Differentiation of wages according to the complexity of labour», **Problems of Economics,** April 1974.
222. Blake, J., «Jacop Morris on unproductive employment: a criticism», **Science and Society,** Vol. 24, 1960.
223. Blake,, J., «The political economy of labour», **Science and Society,** Summer 1970.
224. Bullock, P., «Categories of labour power for capital», **CSE Bulletin,** Autumn 1973.
225. Bullock, P., «Defining productive labour for capital», **CSE Bulletin,** Autumn 1974.
226. Bullock, P., «Productive and unproductive labour», **Journal of the Revolutionary Communist Group,** Issue 1, Jan. 1975.
227. Coontz, S. H., **Protuctive Labour and Effective Demand,** 1965, London.
228. Fine, B., «A note on productive and unproductive labour», **CSE Bulletin,** Autumn 1973.
229. Gough, I., «Marx,s theory of productive and unproductive labour», **New Left Review,** Nov.-Dec. 1972.
230. Gough, I., «On productive and unproductive labour-reply», **CSE Bulletin,** Winter 1973.
231. Gough, I. and Harrison, J., «Unproductive labour and housework again», **CSE Bulletin,** Feb. 1975.
232. Hare, P. G., «Skilled labour in the marxist system-a comment», **CSE Bulletin,** Autumn 1974
233. Harrison, J., «Productive and unproductive labour in Marx's political economy», **CSE Bulletin,** Autumn 1973.
234. Kay, G., «A note on abstract labour», **CSE Bulletin,** March 1976.
235. Konüs, A. A., «Commensuration of labour by means of an input-output table», **Matekon,** Summer 1973.
236. Kovyzhenko, V., «Problems in reducing complex labour to simple labour in marxist political economy», **Problems of Economics,** Aug. 1973.
237. Morris, J., «Unemployment and unproductive employment», **Science and Society,** Summer 1985.
238. Morris, J. and Lewing, H., «The skilled labour reduction problem», **Science and Society,** Winter 1973-74.
239. O' Connor, J., «Productive and unproductive labour», manuscript.
240. Robinson, J., «Marx on unemployment», **The Economic Journal,** June-Sept. 1941.
241. Roncaglia, A., «The reduction of complex labour to simple labour», **CSE Bulletin,** Autumn 1974.
242. Rowthorn, B., «Skilled labour in the marxist system», **CSE Bulletin,** Spring 1974.

VII. CLASSES, EXPLOITATION, INCREASING MISERY

(Sınıflar, sömürü, artan yoksulluk)

243. Becker, J. F., «Class structure and conflict in the managerial phase, two parts», **Science and Society,** Fall 1973 and Winter 1973-74.
244. Carchedi, G., «On the economic identification of the new middle class», **Economy and Society,** Feb. 1975.
245. Carchedi, G., «Reproduction of social classes at the level of production relations», **Economy and Society,** Nov. 1975.
246. Cohen, C., «Bourgeois and proletarians», **Journal of the History of Ideas,** Jan. 1968.
247. Dahrendorf, R., **Class and Class Conflict in Industrial Society,** Stanford University Press, 1959.
248. Dobb, M., «The economic basis of class conflict», (1937), in M. Dobb, **On Economic Theory and Socialism,** Routledge and Kegan, 1955.
249. Dobb, M., «Marx and the so-called 'law of increasing'», **The Economic Review,** Tokyo, Vol. 8, no 1, 1957.
250. Giddens, A., «Rethinking the working class», in A. Giddens, **The Class Structure of the Advanced Societies,** Barnes and Noble, 1973.
251. Gottheil, F. M., «Increasing misery of the proletariat: an analysis of Marx's wage and employment theory», **The Canadian Journal of Economics and Political** Science, 1962, p. 103 ff.
252. Hodges, D., «The anatomy of exploitation», **Science and Society,** Summer 1960.
253. Hodges, D., «The intermediate clases in marxian theory», **Social Research,** 1961.
254. Hodgson, G., «Exploitation and embodied labour time», **CSE Bulletin,** March 1976.
255. Kalecki, M., «Class struggle and the distribution of income», **Kyklos,** Vol. 24, 1971.
256. Kuczynski, J., «Productivity and exploitation under capitalism», **Science and Society,** Spring 1946.
257. Lipset, S. and Bendix, R., «Karl Marx's theory of social classes», in S. Lipset and R. Bendix (eds.), **Class, Status and Power,** Glencoe, 1953, 111..
258. Meek, R. L., «Marx's doctrine of increasing misery», **Science and Society,** Fall 1962; reprinted in R. L. Meek, **Economics and Ideology,** Chapman and Hall, 1967.
259. Nicolaus, M., «Proletariat and middle class in Marx», **Studies On the Left,** Jan.-Feb. 1967; reprinted in J. Weinstein - D. W. Eakins (eds.), For A New America, Vintage, 1970.
260. Ollman, B., «Marx's use of 'class'», **American Journal of Sociology,** March 1968.
261. Poulantzas, N., «On social classes», **New Left Review,** 78, March-April 1973.
262. Santos, T. D., «The concept of social classes», **Science and Society,** Summer 1970.
263. Sowell, T., «Marx's 'increasing misery' doctrine», **American Economic Review,** March 1960.

264. Stodder, J., «Old and new working class: a critique of Szymanski», **Socialist Revolution,** Sept.-Oct. 1973.
265. Sweezy, P., «Marx and the proletariat», **Monthly Review,** Dec. 1967; reprinted in P. Sweezy, **Modern Capitalism and Other Essays,** MR Press, 1972.
266. Szymanski, A., «Trends in the American working class», **Socialist Revolution,** July-Aug. 1972.
267. Varga, E., «The problem of proletariat's relative and absolute imroverishment», in E. Varga, **Politico-Economic Problems of Capitalism,** Moscow, 1968.
268. Vasantha, K., «The marxian concept of the capitalist», **Arthavijnana,** Special issue on Centenary of Marx's Capital, 1968.
269. Wesolowski, W., «Marx's theory of class domination», in **Marx and the Western World,** ed. by. N. Lobkowicz, Notre Dame, 1967, Ind.
270. Westergaard, J., «The withering away of class: a contemporary myth», in **Toward Socialism,** ed. by P. Enderson and R. Blackburn (eds.), Cornell Uni. Press, 1966.

VIII. MARXIAN ECONOMICS and MODERN ECONOMIC THEORY

(Marxgil iktisat ve modern iktisat kuramı)

271. Baran, P. and Sweezy, P., «Economics of two world», in **The Longer View,** MR Press, 1969.
272. Behr, T. et al., «Towards a radical political economics», **RRPE,** July 1971.
273. Bhaduri, A., «On the significance of recent controversies in capital theory: a marxian view», **The Economic Journal,** Sept. 1969.
274. Bober, M. M. «Marx and economic calculation», **American Economic Reivew,** June 1946.
275. Brahmananda, P. R., «Marxian economics as new-classical economics», **Artha vijnana,** Sept.-Dec. 1968.
276. Bronfenbrenner, M., «Classical and marxian macro-economics in seperate nutschells», in T. Boggiotti (ed.), **Essays in Honour of Marco Fanno,** Padda, 1966, Cedam.
277. Bronfenbrenner, M., «The vicissitudes of marxian economics», **History of Political Economy,** Fall 1970.
278. Bronfenbrenner, M., «Marxian influences in bourgeois economics», **American Economic Review,** May 1967.
279. Brunhoff, S. de, «Marx as a-Ricardian: value, money and price at the beginning of Capital», **Economy and Society,** Nov. 1973.
280. Das Gupta, «Marx and modern economics», in **Das Kapital Centenary Volume,** ed. by M. Sen and M. B. Rao, People's Publ. House, Delhi, 1968.
281. Dobb, M., «A note on some aspects of the economic theory of Marx», **Science and Society,** Vol. 2, no 3, 1938.
282. Dobb, M., «Vulgar economics and vulgar marxism: a reply», **Journal of political Economy,** April 1940.

283. Dobb, M., «Marxism and economic theory», **Modern quarterly,** Vol. 3, no 2, 1948.
284. Dobb, M., «On some tendencies in modern economic theory», (1949), in M. Dobb, **On Economic Theory and Socialism,** Routledge, 1955.
285. Dobb, M., «Creative marxism in political economy», **Science and Society,** Vol. 28, no 4, 1964.
286. Dreyer, J. S., «The evolution of marxist attitudes toward marginalist techniques», **History of Political Economy.** Vol. 6, 1974, pp. 48-75.
287. Eatwell, J., «Mr. Sraffa's standart commodity and the rate of exploitation», **quarterly Journal of Economics.** Nov. 1975.
288. Edwards, R. C. et al., «A radical approach to economics», **American Economic Review,** May 1970.
289. Evenitsky, A., «Monopoly capitalism and Marx's economic dostrines», **Science and Society,** Vol. 24, no 2, 1960.
290. Ganguli, H. K., «A marxian theory of foreign trade», in **Social and Economic Change:** Essays in honor of Prof. D. P. Mukerji, ed. by B. Singh and V. B. Singh, Allied Publ., 1967.
291. Geras, N., «Marx and the critique of political economy», in R. Blackburn (ed.), **Ideology in Social Science,** Vintage Books, 1973.
292. Gordon, D. M. (ed.), **Problems in Political Economy:** An Urban Perspective, Lexington: D. C. Heath and Co., 1971.
293. Gottheil, F. M., «Marxian economic models: comment», **American Economic Review,** Sept. 1960.
294. Heertje, A., «An essay on marxian economics», **Schweizerische Zeitschrift Fur Volkswirtschaft und Statistik,** March 1972.
295. Horowitz, D., «The case for neo-marxist theory», **International Socialist Review,** July-Aug. 1967.
296. Hunt, E. K., «Religious parable versus economic logic: an analysis of the recent controversy in value, capital and distribution theory», **Intermountain Economic Review,** Fall 1971.
297. Hymer, S. and Roosewelt, F., «Comment», «Symposium: economics of the new left», **Quarterly Journal of Economics,** Nov. 1972.
298. Johansen, L., «Marxism and mathematical economics», **Monthly Review,** Jan. 1963.
299. Kalecki, M., «The marxian equations of reproduction and modern economics», **Social Science Information,** Vol. 7, no 6, Dec. 1968.
300. Kregel, J. A., «The post-Keynesian (radical) approach to monetary theory», **CSE Bulletin,** Autumn 1974.
301. Lange, O., «Marxian economics and modern economic theory», **Review of Economic Studies,** June 1935; reprinted in D. Horowitz (ede.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968.
302. Lebowitz, M. A., «The increasing cost of circulation and the marxian competitive model», **Science and Society,** Fall 1972.
303. Leontief, W., «The significance of marxian economies for present-day econo-

mic theory», **American Economic Review Suppl.,** March 1938; reprinted in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968.
304. Lerner, A. P., «From vulgar economics to vulgar marxism», **Journal of Political Economy,** Aug. 1939.
305. Lerner, A. P., «Marxism and economics: Sweezy and Robinson», **Journal of Political Economy,** March 1945.
306. Lindbeck, A., **The Political Economy of the New Left::** An Outsider's View, Harper and Row, N. Y., 1971.
307. Lindbeck, A., «Rejoinder», «Symposium: Economics of the New Left», **Quarterly Journal of Economics,** Nov. 1972.
308. Lubitz, R., «Monopoly capitalism and neo-marxism», in D. Bell and I. Kristol (eds.), **Capitalism Today,** A Mentor Book, N. Y., 1971.
309. Meek, R. L., «Marxism and marginalism», **History of Political Economy,** Fall 1972.
310. Morishima, M., «Marx's economics: a comment on C. C. von Weizsacker», **The Economic Journal,** June 1974.
311. Morishima, M., «Marx in the light of modern economic theory», **Econometrica,** July 1974.
312. Morris, J., «Marx as a monetary theorist», **Science and Society,** Fall 1967.
133. Nell, E. J., «The revival of political economy», **Social Research,** Spring 1972.
314. Nell, E. J., «Economics: the revival of political economy», in R. Blackburn (ed.), **Ideology in Social Science,** Vintage Books, 1973.
315. Ng, Y. K., «The neoclassical and the neo-marxist-Keynesian theories of income distribution», **Australian Economic Papers,** Vol. 13, 1974, pp. 124 - 32.
316. Okishio, N., «A formel proof of Marx's two theorems», **Kobe University Economic Review,** Vol. 18, 1972.
317. Patel, S. J., «Marxism and recent economic thought», **Science and Society,** Summer 1947.
318. Robinson, J., «Piero Sraffa and the rate of exploitation», **New Left Review,** 31, May-June 1965.
319. Robinson, J., «The relevance of economic theory», **Monthly Review,** 22, 8, 1971.
320. Rowthan, B., «Vulgar economy», **CSE Bulletin,** Spring 1973.
321. Rowthorn, B., «Neo-classicism, neo-Ricardinaism and marxism», **New Left Review,** July-Aug. 1974.
322. Rowthorn, R., «Marxism and the capital theory controversy», **CSE Bulletin,** 1972.
323. Samuelson, P. A., «Marxian economic models», **American Economic Review,** Vol. 47, no 6, 1957.
324. Samuelson, P. A., «Wages and interest: a modern dissection of marxian economic models», **American Economic Review,** Dec. 1957.
325. Samuelson, P. A., «Marxian economics as economics», **American Economic Review,** May 1967.
326. Samuelson, P. A., «Marx as mathematical economist: steady-state and exponential growth equilibrium», in G. Horwich and P. A. Samuelson (eds.), **Trade,**

Stability and Macroeconomics. Essays in the Honour of Lyord. A. Metzler, Academic Press, 1974, N. Y..
327. Sherman, H., «Sad state of orthodox economics», **Journal of Economic Issues,** June 1975.
328. Shibata, K., «Marx's analysis of capitalism and the general equilibrium theory of the Lausanne School», **Kyoto University Economic Review,** July 1933.
329. Shoul, B., «Karl Marx's solutions to some theoretical problems of classical economics», **Science and Society,** Winter 1967.
330. Smolinski, L., «Karl Marx and mathematical economics», **Journal of Political Economy,** Sept.-Oct. 1973.
331. Somerville, H., «Marx's theory of money», **The Economic Journal,** June 1933.
332. Sweezy, P. M., «Comment», «Symposium: Economics of the New Left», **Quarterly Journal of Economics,** Nov. 1972.
333. Sweezy, P. M., «Marxian and Orthodox economics», **Science and Society,** Summer 1947; reprinted in P. M. Sweezy, **Present as History,** MR Press, 1962, N. Y..
334. Sweezy, P. M., «Toward a critique of economics», **Monthly Review,** Jan. 1970, reprinted in P. M. Sweezy, **Modern Capitalism and Other Essays,** MR Press, 1972, N. Y..
335. Weaver, J. (ed.), **Political Economy:** Radical and Orthodox Views on Crucial Issues, Allyn and Bacon, Boston, 1973.
336. Weizsacker, C. C. von, «Modern capital theory and the concept of exploitation», **Kyklos,** Vol. 26, no 2, 1973.
337. Weizsacker, C. C. von, «Morishima on Marx», **The Economic Journal,** Dec. 1973.
338. Wolff, R. D., «On marxism and marginalism», **History of Political Economy,** Vol. 7, No 2, 1975.
339. Zweig, M., «New Left critique of economics», **RRPE,** July 1971; reprinted in D. Mermelstein (ed.), **Mainstream Readings and Radical Critiques,** Random House, 1970.
340. Zweig, M., «Bourgeois and radical paradigms in economics», **RRPE,** July 1971.

IXa. GENERAL and UNCLASSIFIED ARTICLES

(Genel ve sınıflandırılmamış makaleler)

341. Baran, P. A., «On the nature of marxism», **Monthly Review,** Oct. 1958; reprinted in P. A. Baran, **The Longer View,** MR Press, 1969, N. Y..
342. Becker, J. F., «On the monopoly theory of monopoly capitalism», **Science and Society,** Winter 1971.
343. Blackburn, R., «The new capitalism», in R. Blackburn (ed.), **Ideology in Social Science,** Vintage Books, 1973.
344. Blaug, M., «Technical change and marxian economics», **Kyklos,** Vol. 3, 1960; reprinted in D. Horowitz (ed.), **Marx and Modern Economics,** MR Press, 1968, N. Y..

345. Bose, A., «Marx on value, capital and exploitation», **History of Political Economy,** Vol. 3, no 2, 1971.
346. Bowles, S. and Gintis, H., «Problems with human capital theory-a marxian critique», **American Economic Review,** May 1975.
347. Brahmananda, P. R., «Marx after hundred years of Das Kapital», in **Das Kapital Centenary Volume:** A Symposium, ed. by M. Sen and M. B. Rao, People's Publ. House. Delhi.
348. Brody, A., «Three types of price systems», **Economics of Planning,** Vol. 5, no 3, 1965.
349. Brody, A., «Dual concept of the economy in Marx's Capital», **Acta Oeconomica,** Vol. 2, Fasc. 4, 1967.
350. Bronfenbrenner, M., «The marxian economics in the United States», **American Economic Review,** Dec. 1964.
351. Bronfenbrenner, M., «Das Capital for the modern man», **Science and Society,** Fall 1965; reprinted in D. Horowitz (ede.), **Marx and Modern Economics,** MR, 1968.
352. Bronfenbrenner, M., «Radical economics in America, 1970», **Journal of Economic Literature,** Sept. 1970.
353. Chipman, J. S., «The consistency of the marxian economic system», **Economia Internazionale,** 1952, pp. 525-54.
354. Cohen, G. A., «Thoughts on the 'Grundrisse'», **Marxism Today,** Vol. 16, no 12, 1972.
355. Daya, «Surplus value, profit and exploitation: an attempt at an analysis of some concepts in marxian economy», **Review of Economic Studies,** 22, 2, 1954.
356. Dobb, M., «A lecture on Marx», (1942), in M. Dobb, **On Economic Theory and Socialism,** Routledge and Kegan, 1955.
357. Dobb M., «Marxism and the social sciences», **Modern quarterly,** Vol. 3, no 1, 1947.
358. Dobb, M., «Marx's Capital and its place in economic thought», **Science and Society,** Fall 1967.
360. Dobb, M., «Introduction» to **A Contribution to the Chritique of Political Economy,** Karl Marx, Progress Publishers, 1970, Moscow.
361. Dobb, M., «Grundrisse», **Marxism Today,** Oct. 1973.
362. Erdös, P., «Some reflections on national price levels-referring to texts of Marx and Ricardo», **Acta Oeconomica,** Vol. 8, no 2-3, 1972.
363. Fellner, W. J., «Marxian hypothesis and observable trends under capitalism, a 'modernised' interpretation», **The Economic Journal,** 1957, p. 17 ff..
364. Fine, B., «The circulation of capital, ideology and crisis», **CSE Bulletin,** Oct. 1975.
365. Foner, S., «Marx's Capital in the United States», **Science and Society,** Fall 1967.
366. Ganguli, H. K., «Marx as philosopher of economics», **Artha Vijana,** Sept.-Dec. 1968.
367. Geras, N., «Essence and appearance: aspects of fetishism in Marx's Capital», **New Left Review,** Jan.-Feb. 1971; reprinted in R. Blackburn (ed.), **Ideology in Social Science,** Vintage Books, 1973.

368. Godelier, M., «Structure and contradiction in Capital», in R. Miliband and J. Savile (eds.), **The Socialist Register,** Merlin Press, 1967, London; reprinted in R. Blackburn (ed.), **Ideology in Social Science,** Vintage Books, 1973.
369. Goldway, D., «Appearance and reality in Marx's Capital», **Science and Society,** Fall 1967.
370. Gordon, S., «On re-reading Marx's Capital», in **Essays in Economic Analysis and Policy,** ed. by F. Gehrels, et al, Indiana Uni. Press, 1970.
371. Harris, L., «On interest, credit and capital», **«Economy and Society,** May 1976.
372. Heilbroner, R. L., «Marxism restated and reviewed», in **Between Capitalism and Socialism,** R. L. Heilbroner, Vintage, N. Y., 1970.
373. Heimann, E., «What Marx means today», **Social Research,** Feb. 1937.
374. Hilferding, R., «Böhm-Bawerk's criticism of Marx», in E. von Böhm-Bawerk, **Karl Marx and the Close of His System,** ed. by P. Sweezy, Kelley, 1949.
375. Hodges, D. C., «The value judgment in Capital», **Science and Society,** Spring 1965.
376. Hodges, D. C., «The method of Capital», **Science and Society,** Fall 1967.
377. Hodgson, G. and Steedman, I., «Fixed capital and value analysis», **CSE Bulletin,** Vol. 4, no 3, 1975.
378. Hoel, M., «A note on profits, surplus value and joint production», **Memorandum from University of Oslo,** Inst. of Economics, 12 Dec. 1974.
379. Horowitz, D., «Marx's approach to the political economy of capitalism», in D. Horowitz (ede.) **The Fate of Midas and Othes Essays,** Ramparts, S. F..
380. Howard, D., «On deforming Marx: the French translation of Grundrisse», **Science and Society,** Vol. 33, 1969, pp. 358-65.
381. Hunt, E. K. and Sherman, H., «Value, alienation and distribution», **Science and Society,** Spring 1972.
382. Hussein, A., «Hilferding's Finance Capital», **CSE Bulletin,** March 1976.
383. Jacoby, R., «Towards a critique of automatic marxism», Two Parts, **Telos,** Winter 1971 and Spring 1975.
384. Lange, O., «Marxian economics in the Soviet Union», **American Economic Review,** March 1945.
385. Lazonick, W., «Karl Marx and enclosures in England», **The Review of Radical Political Economy** (RRPE), Vol. 6, no 2, 1974.
386. Letiche, J. M., «Das Kapital: a centenary appreciation», American Economic Review, May 1967.
387. Luporini, C., «Reality and historicity: economy and dialectics in marxism», Two Parts, **Economy and Society,** May 1975 and Aug. 1975.
388. Marcuse, H., «On the philosophical foundations of the concept of labour in economics», **Telos,** Summer 1973.
389. Marramao, G., «Political economy and critical theory», **Telos,** Summer 1975.
390. Meek, R. L., «Marx, Ricardo and classical political economy», **The Modern quarterly, Autumn 1952.**
391. Meek, R. L., «Mr. Sraffa's rehabilitation of classical economics», **Science and Society,** Spring 1961: reprinted in R. L. Meek, **Economics and Ideology,** Chapman and Hall, 1967.

392. Meek, R. L., «Karl Marx's Economic method», in **Economics and Ideology,** 1967.
393. Metzger, B., «Profit sharing: capitalism's reply to Marx», **Business and Social Research,** Autumn 1974.
394. Morris, J. and Colman, M., «Replies to D. C. Hodges' 'Value judgement in Capital'», **Science and Society,** Spring 1966.
395. Naqvi, K. A., «Marxian model of growth and underdeveloped economies», in **Social and Economic Change:** Essays in Honor of Prof. D. P. Mukerji, ed. by B. Singh - V. B. Singh, Allied Publ., 1967.
396. Nicolaus, M., «The unknown Marx», **New Left Review,** March - April 1968 reprinted in R. Blackburn (ed.), **Ideology in Social Science,** Vintage Books, 1973.
397. Nicolaus, M., «Foreword» to Marx's Grundrisse. Penguin Books, 1973.
398. Robinson, J., «Marxism: religion and science», **Monthly Review,** Dec. 1962.
399. Roncaglia, A., «Labour power, subsistence wage and the rate of wages», **Australian Economic Papers,** June 1974.
400. Rosenberg, N., «Karl Marx on the economic role of science», **Journal of Political Economy,** July-Aug. 1974.
401. Schlesinger, R., «Continuity of Marx's thought», **Science and Society,** Spring 1965.
402. Schumpeter, J.,A., «Marx the economist», in J. A. Schumpeter, **Capitalism, Socialism and Democracy,** Harper and Brothers, 1942.
403. Sekine, T. T., «Uno-Riron: a Japanese contribution to marxian political economy», **Journal of Economic Literature,** Sept. 1975.
404. Shoul, B., «Similiarities in the work of J. S. Mill and K. Marx», **Sci. and Soc.,** Summer 1965.
405. Shoul, B., «The relation of Marx's economics to classical econmics», **Sci. and Soc.,** Fall 1967.
406. Sowell, T., «Marx's Capital after one hundred years», **The Canadian Journal of Economics,** Feb. 1967.
407. Steedman, I., «Positive profits with negative surplus value», **The Economic Journal,** March 1975.
408. Sugimoto, Y., «Surplus value, unemployment and industrial turbulence: a statistical application of the marxian model to post-war Japan», **Journal of Conflict Resolution,** March 1975.
409. Sweezy, P. M., «Notes on the centennial of Das Capital», **Monthly Review,** Dec. 1967; reprinted in P. M. Sweezy, **Modern Capitalism and Other Essays,** MR Press, 1972.
410. Sweezy, P. M., «Karl Marx and the industiral revolution», in P. M. Sweezy, **Modern Capitalism and Other Essays,** MR Press, 1972.
411. Szabo, K., «A few thoughts on the evolution of a uniform marxist theory of the firm», **Acta Oeconomica,** Vol. 11, no 4, 1973.
412. Tribe, K., «Remarks, on the theoretical significance of Marx's Grudrisse», **Economy and Society,** May 1974.
413. Varga, A., «Marx's Capital and contemporary capitalism», **Problems of Economics,** Jan. 1962.

414. Veblen, T., «The socialist economics of Karl Marx and his followers», **quarterly Journal of Economics,** Aug. 1906, and Feb. 1907.
415. Veblen, T., «The economics of Karl Marx, II», in **The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays,** T. Vebeln, 1961, N. Y..
416. Wolfe, B. D., «Das Kapital one hundred years later», **Antioch Review,** NJ, Winter 1966-67.

IXb. GENERAL and UNCLASSIFIED BOOKS

(Genel ve sınıflandırılmamış kitaplar)

417. Althusser, L. and Balibar, E., **Reading Capital,** Pantheon Books, 1970, N. Y..
418. **Arthavijnana,** A Special Issue on Centenary of Marx's Capital, Poona, 1968.
419. Blake, W. J., **Elements of Marxian Economic Theory and Its Criticism,** Cordon Co., 1939, N. Y..
420. Blaug, M., **Economic Theory in Retrospect,** Heinemann, 1968, London.
421. Bose, A., **Marxian and Post-Marxian Political Economy, An Introduction,** Penguin, 1975.
422. Boudin, L. B., **The Theoretical System of Karl Marx** (1918), Monthly Review Press, 1967, N. Y..
423. Braverman, H., Labor **and Monopoly Capital,** Monthly Review Press, 1974, N. Y..
424. Bukharin, N., **Economic Theory of the Leisure Class,** Monthly Review Press, 1972, N. Y..
425. Croce, B., **Historical Materialism and the Economics of Karl Marx,** (1914), F. Cass and Co., London, 1966.
426. Delarue, A., **Production, Exchange, and Exploitation in a Neo-Ricardian Framework,** Unpublished Ph. D. dissertation, 1974, Stanford University.
427. Desai, M., **Marxian Economic Theory,** Gray-Mill Pub. Ltd., 1973.
428. Dmitriev, V. K., **Economic Essays on Value, Cmopetition and Utility,** ed. by D. M. Nuti, Cambridge Uni. Press, 1974, England.
429. Dobb, M., **On Marxism Today,** The Hogarth Press, 1932, London.
430. Dobb, M., **Political Economy and Capitalism,** (1937), International Publishers, 1945, N. Y..
431. Dobb, M., **Studies in the Development of Capitalism,** International Publishers, 1947.
432. Dobb, M., **Marx as an Econmist, an Essay,** Lawrence and Wishart, 1943, London.
433. Dobb, M., **On Economic Theory and Socialism,** Routledge and Kegan Paul, 1955, London.
434. Dobb, M., **Theories of Value and Distribution Since A. Smith,** Cambridge Uni. Press, 1973, England.
435. Eaton, J., **Political Economy,** International Publishers, 1966, N. Y..
436. Edwards, R. C., Reich, M. and Weisskopf, T. E. (eds.), **The Capitalist System; A Radical Analysis of American Society,** Prentice-Hall, 1972.

437. Fine, B., **Marx's Capital,** MacMillan Studies in Economics, MacMillan, 1975.
438. Gillman, J. M., **Prosperity in Crisis,** Manzani and Munsell, 1965, N. Y..
439. Godelier, M., **Rationality and Irrationality in Economics,** New Left Books, 1972, London.
440. Gottheil, F. M., **Marx's Economic Predictions,** North-western University Press, 1966, Evantson.
441. Hollis, M. and Hell, E. J., **Rational Economic Man:** A Philosophical Critique of Neo-classical Economics, Cambridge University Press, 1975, London.
442. Horowitz, D. (ed.), **Marx and Modern Economics.,** Monthly Review Press, 1968, N. Y..
443. Hunt, E. K. and Sherman, H., **Economics: An Introduction to Traditional and Radical Views,** Harper and Row, NY, 1972.
444. Hunt, E. K. and Schwartz, J. G. (eds.), **A Critique of Economic Theory,** Penguin, 1972.
445. **Indian Economic Journal,** A Bibliography on Marxian Economic Theory, Vol. 18, No 3, 1971.
446. Kalecki, M., **The Theory of Economic Dynamics,** (1952), Monthly Review Press, 1968.
447. Kautsky, K., Economic **Doctrines of Karl Marx,** A. C. Black Ltd. 1925, London.
448. Kidron, M., **Western Capitalism Since the War,** Penguin, 1970, London.
449. Lange, O., **Political Economy,** Vol. I, Pergamon Press, 1963.
450. Lichtheim, G., **Marxism: A Historical and Critical Study,** F. A. Praeger, 1961, N. Y..
451. Lindsay, A. D., **Karl Marx's Capital:** An Introductory Essay, Oxford University Press, 1925.
452. Lobkowicz, N. (ed.), **Marx and the Western Mind,** Uni. of Notre Dame Press, USA, 1967.
453. Mandel, E., **An Introduction to Marxian Economic Theory,** Merit Publishers, 1969.
454. Mandel, E., **Marxist Economic Theory,** 2 vols. Monthly Review Press, 1969, N. Y..
455. Mandel, E., **The Formation of the Economic Thought of Karl Marx,** Monthly Review Press, 1971, N. Y..
456. McLellan, D., **The Thought of Karl Marx:** An Introduction, Harper Torchbooks, 1971, N. Y..
457. Meek, R. L., **Economics and Ideology and Other Essays,** Chapman and Hall Ltd., 1967, London.
458. Morishima, M., **Marx's Economics:** A Dual Theory of Value and Growth, Cambridge University Press, 1973, London.
459. Nikaido, H., **Monopolistic Competition and Effective Demand,** Princeton University Press, 1975.
460. Robinson, J., **An Essay on Marxian Economics,** (1942), MacMillan, 1966, London.
461. Robinson, J., **On Re-reading Marx,** Cambridge, Students' Bookshops, 1953.
462. Robinson, J., **Economic Philosophy,** C. A. Waats and Co., 1962.

463. Schlesinger, R., **Marx: His Time and Ours,** 1950, London.
463. Schlesinger, R., **Marx: His Time and Ours,** 1950, London.
464. Schumpeter, J., **History of Economic Analysis,** Oxford University Press, 1954.
465. **Science and Society,** A Special Issue on Centenary of Marx's Capital, Fall 1967.
466. Sen, A. K., **Use-value, Welfare and Marxian Economics,** Mimeograph, private circulation.
467. Sen, M. and Rao, M. B. (eds.), **Das Kapital Centenary Volume:** A Symposium, People's Publ. House, Delhi, 1968.
468. Sherman, H., **Radical Political Economy,** Basic Books Inc., 1972.
469. Singh, B. and Singh, V. B., **Social and Economic Change:** Essays in Honor of Prof. D. P. Mukerji, Allied Publishers, 1967.
470. Sloan, P., **Marx and the Orthodox Economists,** Basil Blackwell, 1973, London.
471. Sraffa, P., **Production of Commodities by Means of Commodities,** Cambridge University Press, 1960, England.
472. Stanfield, R., **The Economic Surplus and Neo-Marxism,** Lexington, D. C. Heath, 1973.
473. Strachey, J., **Contemporary Capitalism,** Random House, 1956, N. Y..
474. Sweezy, P. M., **The Theory of Capitalist Development,** Oxford University Press, 1942.
475. Sweezy, P. M., **Modern Capitalism and Other Essays,** Monthly Review Press, 1972, N. Y..
476. Tsuru, S. (ed.), **Has Capitalism Changed?,** Iwanami Shoten Publishers, 1961, Tokyo.
477. Untermann, E., **Marxian Economics,** C. H. Kerr and Co., 1927, Chicago.
478. Veblen, T., **Veblen on Marx, Race, Science and Economics,** Capricorn Books, 1969, N. Y..
479. Walton, P. and Gamble, A., **From Alienation to Surplus Value,** Sheed and Ward, 1972, London.
480. Wolfson, M., **A Reappraisal of Marxian Economics,** Columbia University Press, 1966, N. Y..
481. Zetlin, I. M., **Marxism: A Re-Examination,** Von Nostrand, Princeton, 1967.

June 1976

MAKALELER

Korkut BORATAV : Üçüncü Dünya, gözlemler, sorular, düşünceler

Asaf Savaş AKAT : Tarihi maddecilik ve kapitalizm öncesi toplumlar: Asya toplumu, feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım

Çağlar KEYDER
Huri İSLÂMOĞLU : Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı : Bir öneri

İlber ORTAYLI : 18. yüzyılda Akdeniz dünyası ve genel çizgileriyle Türkiye

Zafer TOPRAK : 2. Meşrutiyette solidarist düşünce : Halkçılık

BELGELER

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın bir risalesi : Sosyalistlik nedir?

KİTAPLAR

Ömer BOZKURT : Toplumsal yapı ve yönetim

BİBLİYOGRAFYA

Nuri YILDIRIM : İngilizce Marksgil iktisatla ilgili kitap ve makale bibliyografyası

25 TL